

Центр
досліджень
ВИЗВОЛЬНОГО
руху

Український визвольний рух

Збірник 1

Львів-2003
Видавництво „Мс”

Центр досліджень визвольного руху

Редакційна колегія:

проф. Ярослав Дашкевич, проф. Володимир Косик, проф. Володимир Сергійчук, проф. Юрій Сливка, проф. Володимир Стойко, Володимир В'ятрович, Микола Посівнич, Михайло Романюк.

Відповідальний редактор:

Володимир В'ятрович

Даний збірник, підготовлений Центром досліджень визвольного руху, розпочинає серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

ISBN 966-8461-01-0

Зміст

Володимир В'ятрович

Центр досліджень визвольного руху: мета та завдання 5

Джерела до історії визвольного руху

Лист воїна УПА Ярослава Іваськіва – "Гарматія", написаний до своїх родичів, які перебували в той час за границею, і переданий підпільною поштою УПА 10

Орест Дзюбан

Документ про агентурну роботу спецслужб СРСР проти українського визвольного руху 14

Ігор Марчук

Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині у 1941–1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області 26

Дослідження з історії Організації Українських Націоналістів

Микола Посівнич

Формування військової доктрини ОУН 34

Олександр Дарованець

Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН в 1937–1938 роках 45

Історія Української Повстанської Армії

Володимир Косик

УПА в німецьких документах 57

Дмитро Куделя

Дніпропетровці в УПА 87

Михайло Романюк

Сотня УПА "Свободи" 97

Руслан Забілий

Нарис історії куреня "Скажених" 125

Володимир В'ятрович

Рейд українських повстанців на Прибалтику 144

Постаті визвольного руху

<i>Олександр Вовк</i> До питання про першого командира Української Повстанської Армії	151
<i>Василь Гуменюк</i> Фотограф УПА "Липкевич"	159

Символіка визвольного руху

<i>Олег Лехнюк</i> Нововіднайдені бофони УПА	165
<i>Віталій Манзуренко</i> Ювілейна відзнака, присвячена 60-річчю створення УПА	170

Дискусії, історіографія, рецензії

<i>Володимир Косик</i> Гарвард патронус ненаукові методи історичного дослідження	176
<i>Роман Грицьків</i> Історіографічне значення збірників "Україна–Польща. Важкі питання"	190

Наукове життя Центру

<i>Роман Грицьків</i> Конференція "Третій фронт в Західній Україні 1939–1947"	204
--	-----

Володимир В'ЯТРОВИЧ

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ: МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

60-річчя Української Повстанської Армії, що відзначалося нещодавно, виявило ряд важливих моментів у розумінні цієї структури та її місця в нашій історії. По-перше, частина українського суспільства, особливо його владна еліта, не здатні об'єктивно оцінити діяльність українських повстанців і віддати належне борцям за волю нашого народу. Як наслідок, українці й досі не дочекалися офіційного визнання національно-визвольного характеру боротьби ОУН та УПА. По-друге, в засобах масової інформації і далі побутує міф про ОУН і УПА, створений радянською ідеологічною машиною для очорнення цих структур. Численні публікації, теле- та радіопередачі присвячені ювілею УПА, які мали б популяризувати цю тематику, радше спотворюють її. По-третє, тільки незначна частина істориків зуміла позбутися різноманітних ідеологічних штампів і без упереджень підійти до досліджень цієї тематики. Інші ж не здатні зрозуміти засадничих речей, зокрема окупаційного характеру радянської влади в Україні, приходять до абсурдних висновків про боротьбу ОУН та УПА як громадянську війну.

Отже, славний ювілей ще раз підтвердив, як багато маємо зробити для утвердження об'єктивного образу повстанців як в українській історії, так і в суспільній свідомості загалом. Найкращим засобом для цього, безперечно, є підготовка і публікація наукових досліджень з цієї тематики, збірників джерельних матеріалів, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського національно-визвольного руху. Власне ці завдання взяв на себе нещодавно створений Центр досліджень визвольного руху. В установчій конференції цієї наукової організації взяли участь історики з різних куточків України та інших держав. Прикметно, що хоч в конференції брали участь і поважні професори (наприклад, Володимир Косик, Ярослав Дашкевич, Володимир Стойко), проте абсолютну більшість її учасників становили молоді дослідники, які лише починають свій шлях у науці, проте вже відомі своїми публікаціями, що містять неупереджені об'єктивні оцінки ОУН та УПА.

Метою новостворюваної структури є організація різносторонніх наукових досліджень діяльності ОУН та УПА. Реалізація цієї мети передбачає виконання цілої низки завдань:

1. Створення потужного наукового центру досліджень проблематики ОУН і УПА та інших етапів українського визвольного руху.
2. Координація діяльності окремих науковців, які працюють у цій галузі.

3. Залучення до вивчення заданої проблематики нових наукових кадрів і допомога дослідникам-початківцям.

4. Популяризація тематики національно-визвольної боротьби, зокрема ОУН та УПА, і створення відповідного її позитивного образу в суспільстві.

5. Збирання і збереження документальних, усних, речових свідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА.

Для реалізації поставленої мети науковці Центру планують здійснювати свою діяльність за кількома напрямками:

1. Науково-дослідницький.
2. Консультативний.
3. Пропагандистський.
4. Архівний.

Організація наукових досліджень історії ОУН та УПА передбачає надання працівниками Центру консультації та допомоги історикам-початківцям, організацію наукових конференцій, круглих столів, презентацій видань, присвячених національно-визвольній боротьбі. Для зручності проведення досліджень планується створення при Центрі бібліотеки літератури про ОУН та УПА.

Важливим моментом у реалізації наукових завдань є видавнича діяльність: організація публікацій наукових розвідок, збірників документів, спогадів, зразків народної творчості, присвячених тематиці ОУН та УПА. Зважаючи на особливо велику роль у сучасному інформаційному просторі електронних медіа, заплановано створення веб-сторінки в Інтернеті, з розміщенням на ній документів, досліджень, спогадів, світлин та інших матеріалів з історії ОУН і УПА.

Важливою метою роботи Центру повинно стати збирання спогадів живих учасників визвольної боротьби. Адже ці джерельні матеріали можуть заповнити великі прогалини в історії ОУН і УПА, доповнити неповну інформацію про важливі події чи визначні особистості цього руху, документальні свідчення про яких дуже фрагментарні, а то й взагалі відсутні. На жаль, дослідження історії ОУН і УПА в Україні почалося лише недавно, а тому багато надзвичайно цінної інформації, яку могли почерпнути історики від колишніх воїнів УПА та членів ОУН, на сьогодні безповоротно втрачено. Спогади живих учасників повинні бути терміново записані й перенесені на надійні носії зберігання, щоб стати частиною великого архіву про ОУН та УПА.

Дуже важливе значення має створення регіональних мартирологів учасників національно-визвольної боротьби, тобто укладання списків та коротких біографічних довідок усіх загиблих за волю України членів ОУН та бійців УПА в кожній місцевості. Зразком для здійснення такої роботи може бути підготовлений Григорієм Дем'яном "Мартиролог Сколівщини". Цей

же науковець опублікував спеціальний методичний посібник для укладачів мартирологів.

Нині помітний наступ антиукраїнських сил, які всіляко намагаються зобразити український національно-визвольний рух як бандитизм. Особливо відзначаються у цьому процесі польські псевдоісторики, які видали багато "досліджень" про польські втрати від рук бандерівців. На жаль, досі не було адекватної реакції на ці публікації з боку українських науковців. Поряд з тим і досі не проведено роботи із реєстрації злочинів польських, німецьких та, особливо, радянських військових і державних формацій проти українського народу. Це дає змогу деяким політикам експлуатувати створений ними образ щасливого радянського минулого українців і здобувати собі політичні дивіденди закличками повернення до нього. Тому збирання усних та документальних свідчень антиукраїнського терору в часи панування окупаційних режимів є також завданням новостворюваної наукової установи.

Одним з пріоритетів роботи Центру повинно бути надання фахових консультацій постановникам документальних та художніх фільмів, авторам художньої та художньо-публіцистичної літератури, присвяченої діяльності ОУН і УПА. Такі ж консультації мали б надаватися зацікавленим органам влади. Адже саме некомпетентність у цій тематичі авторів "Історичного висновку про діяльність ОУН–УПА" відбилася на його змісті і, зрештою, може стати основою для закону Верховної Ради України з приводу державного визнання ОУН і УПА.

Важливе значення матиме допомога науковців Центру в пошуку інформації про рідних – загиблих чи тих, що пропали безвісти в рядах учасників національно-визвольного руху.

Серед інших видів діяльності Центру важливим саме для популяризації тематики є створення музею історії ОУН та УПА, а також надання різносторонньої допомоги вже існуючим музейним установам (музеї національно-визвольних змагань, Степана Бандери, Романа Шухевича та ін.). Для пропагандистської діяльності серед громадськості організуватимуться зустрічі, особливо молоді, з живими учасниками національно-визвольної боротьби.

Найважливішим напрямом роботи Центру досліджень визвольного руху має стати створення централізованого архіву матеріалів про ОУН та УПА. Факт, що значна кількість матеріалів, присвячених цій тематичі, розпорошена не лише по Україні, а й далеко за її межами, в приватних колекціях чи збірках різноманітних організацій. Вони й досі не доступні для дослідників цієї проблематики і не вводяться в науковий обіг. Зібрати їх в один комплекс, провести опис та організувати доступ до них зацікавлених науковців, щоб таким чином суттєво збільшити джерельну базу для досліджень історії ОУН та УПА, – одне з

головних завдань Центру. Архів мав би бути його складовою частиною і одним з напрямів його діяльності. Це забезпечить комплексний підхід до проблем зберігання і використання архівних документів. Подібний проект єдиного дослідницького центру разом з архівом та бібліотекою зrealізовано литовськими науковцями під назвою "Інститут Геноциду та Резистансу в Литві", який діє вже близько десяти років.

За час, що минув від започаткування Центру, проведено значну роботу. Налагоджено живий зв'язок з дослідниками діяльності ОУН та УПА із різних куточків України та поза її межами. Наприкінці минулого, 2002 року, видано фотоальбом "Армія Безсмертних. Повстанські світлини". Надзвичайно великий інтерес до цієї книги як з боку фахівців-істориків, так і широкого загалу є доказом високої оцінки цієї роботи молодих науковців. У травні проведено наукову конференцію "Третій фронт у Західній Україні. 1939–1947", присвячену українсько-польському конфлікту. Цей науковий форум, що відбувся за участю відомих істориків Володимира Косика, Ярослава Дашкевича, Юрія Сливки та інших, був чи не першою спробою об'єктивного погляду на гостру, актуальну проблему з минулого народів-сусідів. Дослідників Центру залучено як наукових консультантів до підготовки художнього фільму "Залізна сотня", присвяченого діяльності відомої на Закарзонні сотні УПА командира Михайла Дуди – "Громенка".

Зрештою, дослідниками Центру підготовлено перше число збірника "Український визвольний рух", присвячене 60-річчю УПА, яке пропонується увазі читачів. Незважаючи на те, що часопис з'явився із значною затримкою (пов'язаною з фінансовими труднощами), переконані, він не втрачає своєї актуальності. Журнал містить найновіші дослідження, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей. Крім історичних розвідок, тут вміщено також джерела до історії українського визвольного руху, зокрема, цікавий документ Служби Безпеки ОУН про агентурну роботу радянського карального апарату. Цей же розділ містить лист повстанця із с. Синевідсько Вижне до родичів за кордон. Документ надзвичайно точно передає дух цієї епохи, настрої учасників українського національно-визвольного руху. Для дослідників УПА цікавою є і стаття Ігора Марчука "Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині у 1941–1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області", яка допоможе їм зорієнтуватися у великому масиві інформації, що міститься у цьому архівосховищі.

За задумом редакції, журнал має стати трибуною для обговорення проблем з історії ОУН та УПА, а тому він містить спеціальну рубрику "Дискусії, історіографія, рецензії". І, звичайно, важливими функціями Вісника має бути інформування загалу про діяльність Центру та

налагодження зв'язку з людьми, які цікавляться нашою історією. На жаль, наша організація і досі не має свого офісу, а тому для зв'язку пропонуємо адресу електронної пошти: cdvr@ukr.net та поштову адресу одного зі співробітників Центру: Михайло Романюк, вул. Пасічна 73/4, м. Львів, 79038, Україна.

Перед Центром поставлено цілий ряд важливих завдань, виконання яких забезпечить не лише всебічне наукове вивчення проблематики ОУН та УПА, а й сприятиме становленню в нашому суспільстві державницької ідеології, опертої на справді українські ідеали. Ентузіастів, що взялися за цю нелегку справу, безперечно очікують значні труднощі, але вони сподіваються подолати їх за допомогою тих небайдужих, які розуміють важливість правдивого висвітлення нашого героїчного минулого.

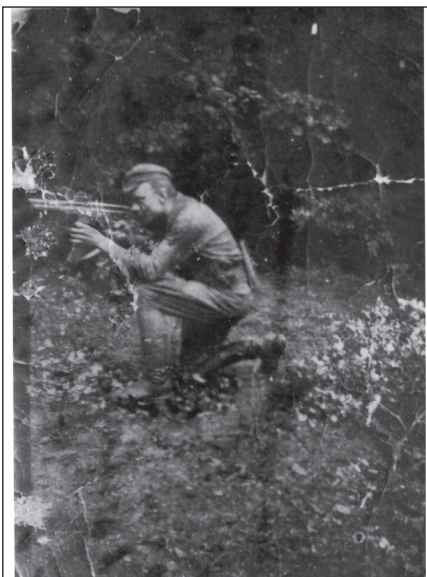
Джерела до історії визвольного руху

Лист воїна УПА Ярослава Іваськіва – "Гарматія", написаний до своїх родичів, які перебували в той час за границею, і переданий підпільною поштою УПА

Дорогі Родичі!

Користаю з великої нагоди, що можу переслати до Вас цих кілька слів з рідних земель. Напевно, Ви свято переконані, що я вже не живу, а якщо живу, то думаєте, так, як ми жили тому п'ять літ. Дорога Родино, хочу Вам коротко схарактеризувати нашу боротьбу з большевицьким окупантом та нашу тернисту дорогу, якою тільки дійдемо до УССД. Щороку, коли приходить перше липня, пригадується моя річниця вступу до підпілля, а рівно ж пригадується мені, що минає п'ятий рік, як я розлучився зі своїми родичами і пішов туди, де наказував мій обов'язок. Від цього дня, коли ми роз'їхались, то я пережив немало труднощів, і якби я хотів то все Вам описати, то треба би було великої кількості паперу, і то б не скінчив, а постараюсь коротко. Напевно, Ви, дорога Родино, докладно поінформовані про нас, бо читаєте наші преси, то завжди в пресі слідкуєте, чи не знайдете щось такого, щоб дало Вам душевний спокій, а саме своїх рідних чи навіть мене.

Дорога Родино, живу виключно тільки ідеєю і вірю в це, що маю пережити, але, мимо цього, кожного дня і хвилини приготований віддати своє життя за УССД. Щоб Ви, Дорога Родино, краще були поінформовані про моє пережиття, то я постараюсь Вам описати один факт, котрий я пережив з другими повстанцями 8.02.1948 року в Синевідську Вижнім. 8.02.1948 року большевицькі

Ярослав Іваськів – "Гарматій"

бандити заблокували Синевідсько Вижне, Корчин, Крушельницю, Урич, Підгородці і Сопіт, рівно ж заблокували всі ліси на терені цих сіл. Большевицьких бандитів було коло 15000. 9.02.1948 року почали основну перевірку цих сіл і лісу. Хочу Вам рівно ж написати, як дослівно виглядає така перевірка села чи лісу, а саме: в селі роблять основну перевірку, розбивають печі, зривають підлоги і при помочі "метрових дротів" шукають в землі бандерівців. Уявіть собі, що в той час знайшли бандити щурів під землею, а партизана не могли знайти. Мимо цього, обкружують село і нікого не випускають зі села, та навіть невільно виходити господарям з хати. Така перевірка сіл існувала не раз. Цілий тиждень, рівно ж в той сам час заблокували ліс. В лісі зимою ще трудніша справа з огляду на сніг, що робиться слід, а як ні, то все-таки (зимна) земля випаровує і пізнати, що є укрите.

Той час, коли відбувалася облога на вищезгадані села, я знаходився зі своєю групою в лісі, що оточує ті села. Третього дня на нас натрапили; "приймавши бій", ми вицофалися без втрат. Цього самого вечора ми вже опинилися без нашої хати і рішили іти вмирати в село, щоб бачили селяни, яких Україна має синів, а село було горде, що воно виховало своїх героїв. Прийшовши до села, тільки переспали, як господиня нас будить і каже, що село оточене большевицькою армією. Не трачучи рівноваги, кожний відповідає господині з усміхом на устах: "Не бійтеся, якое то буде". Господиня, бачучи нас в доброму настрої, сказала до нас: "Як Вам не страшно вмирати, то мені тим більше не страшно вмирати з Вами". Користаючи з нагоди, що більшовики були одягнуті в кожухах, а ми мали кожухи такі самі, як мають ті бандити, то холоднокровно вийшли з хати і один за другим яко більшовики вийшли з терену і пішли в ліс.

Прийшли до лісу, сніг курить, вогню також не можна розкласти, тому що чоловік не знає, хто ще за другою ялицею. Під вечір того самого дня всі одногосно рішили іти далше в село мимо цього, що село оточене і є під сильною перевіркою. Гнало нас оце, що далше в лісі не можна було витримати, а так краще вмирати там, де клекочуть кулемети і розрив гранат. Цього вечора ми зайшли до села Синевідська Вижного, вибрали добру муровану хату і заквартирували. В хаті ми поробили становища так, щоб могли битися з большевиками навіть два дні. Господарі рівно ж залишилися з нами, бо навіть не хотіли з хати виходити на нашу пропозицію, а противно сказали нам: "Ми також разом з Вами можемо вмирати за Україну". Одне щастя від Всевишнього, що большевики не приходили до цієї хати і з цих облав ми вийшли ціло.

В тих облавах впало 28 партизанів, котрі до одного вистріляли останні набойі зі своїх автоматів, а гранатами розривались.

Дорогі Родичі! В нашій середовищі немає таких, щоб здавались живцем в руки, хіба трапляється одна зволоч, котра компрометує нас і наше населення. Хочу Вам описати ще один факт, як сови приготуються на зиму. Одне можу сказати: Вам буде дуже дивно, що як добре я приготуюсь, то взагалі зими не бачу, тільки спокійно живу під землею і скоро чекаю весни, щоб взятись знову до праці. Таких випадків, як я Вам вище згадав, то трапляється дуже часто, і я вже до них, можна сказати, привик і коли не чую гуркоту кулеметів, то здається мені, що це не є можливе в революції.

Хочу Вам написати про всіх, що зложили своє життя: Цмоць Кость, Цмоць Дмитро, Борис Іван, Шило Святослав, Шило Богдан, Гриб, Мисик Василько, Федько, Карпинець Михайло, Коваль Іван, Борщ Теодор, Чех, Хандон і багато інших. З нашого села геройською смертю впало 48 повстанців, з котрих ні один не здався живцем в руки ката, тільки розривали себе гранатою чи пускали останню кулю в лоб з пістоля.

Великі зміни зайшли в селі, а саме: багато вивезли родин на Сибір, родини майже всіх повстанців і тих, котрі нам допомагали. Мимо цього большевицькі варвари грабують населення, а навіть при грабежі багато вбивають селян та знущаються над дівчатами, одним словом, нагадуються мені татарські часи, про котрих читав, будши малим хлопцем, а навіть ще гірше.

Дорогі Родичі! Хочу Вам ще кілька слів написати про себе, бо це буде Вас найбільше тішити, а рівно ж будете горді, що Ви виховали сина, котрий ніколи не засоромить Вас і цілої сім'ї. Дорогі Родичі, минуло чотири роки моєї тяжкої боротьби з окупантом, але мимо цього хочу, щоб якнайдовше провадилась ця боротьба, бо тоді буду певний, що визволення України увінчається успіхом. За цей час моєї боротьби я майже все з Влодком і Страшним, котрих маю за вірних друзів.

В тім часі перехорував тиф, на котрий лежав два місяці. В 1945 р. восени зістав ранений в ліву руку, на котру пролежав три місяці. Думав, що рука буде безвладна, тому що зістав перерваним нерв, але по якомусь часі прийшла до себе, і знов закотив рукави і взявся до праці.

Влодко, мій тіточний брат, також був два рази ранений, але мимо цього здоровий як лев, нічого і мені не бракує, тільки одне, що цієї зими перестудив нирки. Мимо цього большевики про мене і про Влодка говорять: "здорові і більші".

Дорогі Родичі! Не знаю, чи Вас інтересує наша хата, бо коли іду попри неї, то хочу підпалити, тому, що не можу дивитись на неї, що колись в ній пліло безжурне життя, але поки що є вона. Тітка Морозиха живе здорова, тільки вуйко хорує, як звичайно. Тітка Параня Шило була на Сибірі і звідтам втекла з Рузею, а сини впали за святу справу.

Дорогі Родичі! Хотів би дещо більше написати про себе, але вже забув "цивільне" життя і виключно живу революційним життям, і як хотів дещо написати про себе, то тільки з життя революції, менш-більш я Вам окреслив моє щоденне пережиття, так що Ви будете в курсі справи, прочитавши цей лист. Дорога Родино! Пишу цих кілька слів до Вас всіх, а головню найбільш співчуваю Вам, мамо, але будьте горді, що виховали сина, котрий сьогодні бере участь у визвольній революції. І прошу Вас всіх: будьте за мене спокійні, бо за мене ніколи не буде Ваше обличчя рум'яніти зі встиду, а протівно, гордітимете мною. Моїм бажанням ти, брате Миросю, коли я впаду за святу справу, то ступай на мої сліди і провадь таку боротьбу, як твій рідний брат. Також прошу і інших моїх друзів, котрі опинились на еміграції. Дорога Родино! Прошу Вас, наколи цей лист дістанете, постарайтеся відписати і доручити його там, де треба.

Здоровіть від мене і Влодка, Страшного, всіх знайомих, друзів і всіх тих, які не годні боротися з нами за визволення України. Дорога Родино! Маю надію, що скоро стрінемось, а наразі бажаю Вам всім такого здоров'я і душевного наставляння, як я маю, і цілую Вас всіх, а головню Вас, Родичі, міцно цілую і остаюсь з революційним привітом.

Слава Україні!

Славко.

21. 2.1948 р.

ДОКУМЕНТ ПРО АГЕНТУРНУ РОБОТУ СПЕЦСЛУЖБ СРСР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

"Повідомлення про агентурну роботу НКВД і НКГБ", яке ми публікуємо, висвітлює один з методів більшовицької Росії (т. зв. СРСР), спрямованих на фізичне винищення українського народу в роки Другої світової війни. Документ датований 24 грудня 1944 р. і, вочевидь, був створений після аналізу висновків слідчої роботи Служби Безпеки ОУН. У документі говориться, що збройні дії більшовиків, виконувані величезними за кількістю військовими формуваннями, мали на меті демонструвати час від часу військову міць червоної Росії й стати доказом підривної роботи ворожих агентів у середовищі УПА. На початку зими 1944–1945 рр. "агентурна розробка" як метод отримала особливе значення. Основним напрямом діяльності більшовицьких спецслужб було введення своєї агентури в середовище УПА, починаючи від найнижчої військової одиниці до найвищої. Для своєї "роботи" НКВД використовувало осіб, завербованих під час першої більшовицької окупації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. Як приклад у документі наводиться діяльність М. С. Сидорука – "Івана", агента з 1939 р., який на допиті 14 вересня 1944 р. зізнався у своїх злочинах, вчинених до і під час німецької окупації в районі села Дермань Здолбунівського району Рівненської області. Для боротьби з українським рухом він отримав завдання від начальника НКВД Соловйова зв'язатися з німецькою поліцією. Так, зокрема, у травні 1943 р. він організував напад на присілок Залужжя села Дермань (у документі – Дермань Заслужена). Тоді німцями й угорцями було замучено 64 особи, серед них – старики, жінки й діти¹. Бомбардування села Мости, німецький напад на село Ступно, спалення села Бужі, частини сіл Мізоча і Дерманя – ось перелік його жахливих "подвигів". Очевидно, не без його участі в ніч на 14 листопада 1943 р. німецько-польсько-"козацька" банда в кількості 50 осіб несподівано напала на с. Дермань, пограбувала його й спалила 70 господарств, вбивши при цьому шістьох і поранивши три особи цивільного населення². Слід зазначити, що Дермань – одне з найбільших волинських сіл. Свого часу там розміщувався штаб сотні

¹ Пор.: Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 56.

² Пор.: Дії українських збройних самооборонних відділів Української Повстанської Армії (УПА) на ОСУЗ // Літопис УПА. – Торонто, 1990. – Т. 2. – С. 184.

УПА³. У Дермані були кравецькі та шевські майстерні, які шили уніформи для бійців УПА. Працювала тут гарбарня й майстерні з ремонту зброї⁴. Тоді ж у селі було й Картографічне бюро УПА, яке фотоспособом розмножувало теренові карти для відділів⁵.

З приходом більшовиків агент "Іван" кілька разів зустрівся з начальником НКВД Соловйовим, отримуючи визнання за проведену агентурну роботу. Незабаром він – керівник агентури в районах Мізоч, Здовбиця (в тексті: "Здовбуш"), Остріг. Жертвами його агентурної роботи на Здолбунівщині стали надрайонні провідники Симеон Лобода та "Чорноморець", районний провідник "Хресний" – всі зі своїми співробітниками, і багато інших відомих та не відомих нам осіб.

У документі також розповідається, якими методами створювалися т. зв. "спецзагони", до яких входили колишні члени УПА.

Та, незважаючи на проведену "роботу", на початок 1945 р. спецслужбам червоної Росії так і не вдалося добитися очікуваного результату від своєї агентури. Про це виразно говориться в секретній постанові ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. "Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України": "[...] До цього часу агентурна мережа по боротьбі з бандитизмом малочисельна і особливо малочисельна агентура, що вміє глибоко проникати в націоналістичне підпілля. Застосовувані заходи для її розширення незадовільні. [...]"⁶.

Документ подаємо в зворотному перекладі українською мовою. Згідно з науковими правилами публікації історичних документів, які діють в Україні, застосовано мінімальне виправлення текстів без літературної редакції. Очевидні помилки в тексті виправлено без застережень. Пропуски, що виникли при перекладі російською мовою, окремо обумовлюються в примітках.

ДОКУМЕНТ

До відома провідникам (командним) осередкам (район, сотня).
Постій дня 24/ХІІ-1944 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ про агентурну роботу НКВД і НКГБ

Ми, учасники збройної революційної боротьби свого великого народу, є свідками підлих методів Червоної Москви, направлених на фізичне

³ Сорока С. Підгасцька сотня УПА на Волині. 1943 рік // *Літопис УПА*. – Т. 5. – С. 149.

⁴ Там само. – С. 151.

⁵ Дольницький А. *Договір про ненапад...* – С. 56.

⁶ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953*. – Київ, 1994. – Книга друга. – С. 594.

внищення українського народу. Безкарний терор, насильство, грабiж, підпали господарств, винищення мирного населення, поголовна мобілізація військовозобов'язаних, вивезення на каторжні роботи в Донбас, сімей у Сибір, жорстокість та знуцання, арешти – ось чим воює Москва. Але, видно, невеликих результатів досягають большевики, коли кидають проти українського революційного руху, здавалось би, нові, а по суті справи, старі, випробувані ще царською Москвою, відомі кочуючому кацапству рафіновані способи. Агентурна робота, провокація, підкуп, нацьковування одних проти інших, обіцянка і брехлива пропаганда, що представляє борців-революціонерів, як "бандитів", "українсько-німецьких націоналістів", агентів*.

Слідча робота ще раз доказала, наскільки серйозно, планово й послідовно йде НКГБ до повної ліквідації збройного руху і політично-революційної роботи ОУН. Для сталінського режиму такий політичний збройний рух є дуже небезпечним. НКГБ бачить ясно, що великий і широкий масштаб нашої програми, правильне розуміння й оцінка міжнародного становища, правильне вирішення національних і соціальних проблем нашої революційної організації – дає нам великі перспективи в роботі й успішний для нас результат. Органи НКГБ прийшли до переконання, що ніякі акції збройного характеру з участю кращого озброєння: танків, літаків, терор і фізична сила не зламають українського революційного руху, поки в нас буде віра в перемогу, могутній дух, правильна ідеологія, доки на чолі революційного руху будуть стояти провідники-революціонери, повністю віддані справі революції.

Внаслідок цього ворог перейшов в основному на агентурну розробку загонів УПА й організації. Збройні дії большевиків у широкому масштабі, що виконуються тисячними загонами, не розраховані на ліквідацію революційного руху на цій території, але мають за мету демонструвати час від часу перед нами військову могутність СРСР, що може служити конкретним доказом підривної роботи, яка ведеться агентами в нашому середовищі. З наближенням зими "агентурна розробка" має особливе значення. Тепер вживаються усі заходи з боку НКГБ, щоб якнайкраще провести агентурну підготовку. Ввести свою агентуру, починаючи від найменшого загону до провідних [о]кругів, по[віт]ів, команд і штабів, – основний напрям роботи НКГБ.

Якщо раніше ставився кінцевий термін ліквідації революційного руху, то тепер все, що робить НКГБ, розраховане на майбутнє. Кінець буває так чи інакше. В цій підлій роботі НКВД використовує:

1. Колишніх комуністів, засліплених большевицькою пропагандою ще під час польської окупації Західно-Українських земель.

* Так у тексті.

2. Комуністів, комсомольців і завербованих до агентурної роботи під час першої окупації Західно-Українських земель більшовиками 1939–1941 р.

3. Продажний елемент (спекулянти, проститутки і т. д.).

4. Морально слабкий елемент, що не витримує морального й фізичного терору, як, наприклад, арештовані НКВД за участь у революційній боротьбі під час німецької окупації, до яких підходять просто: "співробітництво з НКВД або розстріл", погрожують репресіями, вивозом сімей і т. д.

5. Співробітників адміністрації, [голів]* і секретарів сільрад, вчителів залякують передовою на фронті або каторжними роботами.

6. Священиків і церковну адміністрацію.

7. Немісцевий елемент, завербований агентурою, який проводить розвідку серед населення під видом втікачів з каторжних робіт Донбасу, Красної армії, торговців, жебраків і т. д.

Завданням агентів є:

1. Влізати в ряди організації і придбати довір'я проводу організації і населення, щоб згодом зайняти керівні посади. Коли агент вже пролізе на керівне місце, його завдання полягає в тому, щоб найважливіші посади організації чи УПА засадити агентами НКВД або морально ослабити членами, що в майбутньому дадуть себе завербувати до співробітництва з НКВД.

2. Вести підривну роботу серед членів і народу, поширювати недовір'я низових членів і народу до проводу організації за допомогою наклепів та брехні. Дізнаватись про місцезнаходження квартири, криївки, цінних членів організації і командирів, про що нелегально повідомляти органи НКВД для захоплення або ліквідації людей.

3. Дізнаватись про продуктові магазини і видавати їх у руки НКВД.

4. Приготувати списки всіх людей, які не пішли в Красну армію, і дізнаватись про те, де вони перебувають.

5. Приготувати списки сімей, з яких хто-небудь є членом організації ОУН або УПА, для переселення їх у Сибір на каторжні роботи.

6. Стріляти командирів УПА під час боїв та інших зручних моментів.

Ось кілька прикладів агентурної роботи:

1. СИДОРЧУК Мелетій, син Сергія, 1915 року народження, уродженець села Дермань**, псевдонім "ПЛАТОН", "ІЛЬКО", "КАЙДАШ" – агент НКВД з 1939 року, під кличкою "ІВАН". 14/XI-1944 року на допиті признався в такому:

За дорученням НКВД у 1939 році я виступаю з агітаційними промовама на мітингах для того, щоб заснувати колгоспи в селі

* У тексті: "предателі".

** У тексті: "Германь".

Дермань*, організовую молодь, комсомол, видаю в руки НКВД за належність до ОУН таких осіб:

СКОРОПАДА Олексія – вчителя, КІСЕЛЬЧУКА Євгена – вчителя, АНДРУЩУКА Петра – селянина, МАРТИНЮКА Федора – лікаря; всі вони зі села Дермань**. Завдяки моїй старанності були вивезені в Сибір сім'ї: СКОРОПАДА Олексія і ГРУНТА.

Під час приходу німців я отримав наказ від начальника НКВД залишатися в селі Дермань*** і провадити агентурну роботу під керівництвом СПІЧАКА Никифора, за псевдонімом "БИСТРОУМ". Від начальника НКВД СОЛОВІЙОВА отримую інструкцію зв'язатися з німецькою поліцією і за її допомогою боротися з подальшою революційною боротьбою українського народу.

За допомогою німців я виконав підлу роботу.

а) Доніс німцям про місцезнаходження УПА в селі Лятшівка Остринського району, що призвело до сутички, в якій загинуло 4 особи селян.

б) У травні мі[сяці] 1943 р. був визваний мною акт на село Дермань Заслужена****, завдяки якому німцями було замучено 64 особи й спалені всі господарства.

в) Після того як повстанці розбили Мізоч і забрали цукор...***** у вересні 1943 року, я доніс, що цукор вивезли повстанці в напрямку села Мостів; це викликало бомбардування с. Мостів, де згоріло кілька господарств і кілька десятків кубометрів цукру.

г) Доніс німцям про знаходження літератури УПА в селі Кудринь, внаслідок чого німці замучили кількох поранених повстанців і медсестру "Олю".

д) За моїм доносом німці провели операцію в селі Стуані*****, де спалено 6 господарств, пограбована церква й заарештовано 6 селян, яких вивезли на каторжні роботи до Німеччини.

Я особисто причетний до спалення цілого села Бужі, і спалення декількох десятків господарств у селі Мізочі.

е) Мною організовано напад німців на село Дермань, внаслідок чого були спалені всі господарства вулиць Ховрунії, Юстїні і центр Дерманя.

ж) Мною були передані в руки німців такі особи:

МАКСИСЬ Соня – санітарка УПА, МАКСИСЬ Антон, сім'я "КОМАРА", ШАВРАНСЬКИЙ Антон – всі вони з села Дермань.

* Те ж саме.

** Те ж саме.

*** Те ж саме.

**** Очевидно: "Дермань-Залужжя".

***** Чотири крапки в тексті.

***** Мабуть: "Ступно".

з) 5/XI-1943 року я видав німцям дві криївки УПА в селі Суймах з кожухами і светрами.

и) Розбазарював зерно УПА і саботував обмолот зерна в Гурбах за допомогою своїх агентів ТРОХИМЧУКА Михайла з села Дермань і РОМАНЮКА Миколи з села Мізочі.

З приходом советів у 1944 р. я кілька разів зустрічаюся з СОЛОВЙО-ВИМ, дістаю визнання за проведену агентурну роботу і стаю керівником агентури в районах: Мізоч, Здовбуш*, Остріг. Активно продовжую свою зрадницьку роботу, жертвою якої падають криївки з керівництвом і майном, криївки свідомих громадян і їх заховане від ворога майно.

Жертвою моєї агентури падають надрайонні провідники зі Здолбунівщини: СИМЕОН ЛОБОДА і ЧОРНОМОРЕЦЬ разом з 15-ма своїми співробітниками, районний провідник Здолбунівського району ХРЕСНИЙ разом з 17-ма революціонерами й багато інших осіб.

Я готую операцію на членів організації і майно в селі Дермань на 6/II-1944** року, яка через мій арешт не відбулася.

Готую списки цивільного населення, яке ухилилося від мобілізації в Красну армію, і списки для вивезення в Сибір.

2. Особливою турботою НКГБ охоплює ліс і лісові масиви, організуючи в лісі цілий ряд "штатних працівників". Один з таких лісників полагоджував усі справи загонів УПА, що переходили через ліс, займався розквартируванням їх у лісі, збиранням і доставкою продуктів, служив інформаціями і розвідувальними даними. У нашій роботі показував себе кращим і відданим нашій справі. Насправді подавав НКГБ найточніші інформації про ліс, наводив загони на советські засідки, організовував облави і т. д.

3. Одна розвідниця, жінка 50 років, роботою якої охоплювались найвищі командири, була агентом НКГБ з 1939 року.

Вона мала доступ у всі загони і давала НКГБ цінні відомості, оскільки, крім даних розвідувального характеру, мала зв'язок з агентами всередині УПА. Створені нашим командуванням господарські і продуктові пункти в лісі оточили агенти так, що на 16 осіб в одному важливішому господарському центрі було 6 агентів. Вони виконували різну роботу. Займалися копанням магазинів і магазинуванням продуктових запасів, а плани розміщення регулярно подавали в НКВД. Під час генеральної операції вони повинні були відкопати всі господарські запаси, що означало би провал господарчих справ важливішої одиниці.

Слідкували за розміщенням збройних сил у лісі. Це було їм легко, оскільки при одержанні продуктів командири інформували про своє

* Мабуть: "Здовбуш" – село Здолбунівського району Рівненської області.

** Очевидно: "6/II-1944".

розташування. Virізнялися при цьому особливою працелюбністю і завжди вважалися кращими працівниками.

Коли довелося їх брати, то всі працівники були дуже здивовані, що порядних і працелюбних людей арештовують. Організаторами такої агентури були особи, спіймані і випущені ще під час переходу фронту і пізніше. Їх тому прийняли на роботу, бо в часі німецької дійсності були вони порядні й активні, так що сумнівів у їх певності не було. Насправді ж вони були завербовані до співпраці з НКВД. Отримали завдання розміститися в пунктах і підшукували інших.

4. НКГБ досить скоро впевнилося, що збройними силами не може ліквідувати УПА, навіть за допомогою доносу добре організованої агентури з рядових стрільців.

Наприклад: у сотні було більше 10 агентів, помимо того сотня вважалася найбільш боєздатною. Досить було командирів заборонити стрільцям відлучатися від загону, як зв'язки з НКГБ рвалися. Стрільцям-агентам не було корисним інформувати НКВД про загін, оскільки захоплена сотня обороняється, виникає бій, в якому падають і самі агенти, бо кулі не вибирають, хто агент, а хто повстанець. Для більш успішної боротьби з УПА НКГБ повело роботу серед командирів УПА, головне [для] НКВД було створити мережу з вищих кадрів УПА, проводячи це за визначеним планом-системою.

І так на визначеному терені українських земель доручення організувати таку мережу отримали командири, які працювали з НКВД у 1939-1940 рр., мали зв'язок з червоними партизанами або були завербовані після великої операції.

Без відповідної мережі ці командири-агенти також не були в стані повести велику роботу в тому місці.

Після однієї великої операції, яка хоча й не принесла нам великих збитків, але багато командирів впало на душі, цей момент використали командири-агенти, доводячи морально зламаним командирам даремність боротьби проти СРСР, переконав[ши] їх у безцільності цієї боротьби. Виходом з важкого становища повинна була бути співпраця з НКГБ, на котру немало [з] тих старшин погодилось.

За півтора місяця була створена достатньо добра агентурна мережа, утворені агентурні центри, зв'язані з большевицькими "ШТІЦПУНК-ТАМИ"* в лісах і райвідділах НКВД. В період організації цієї мережі агентура не виконувала ніякої роботи і НКВД нічого від них не вимагало, крім протоколів і[х] нарад.

Пізніше повідомили відділ кадрів агентури, що відновлення прав старшин УПА можливе тільки після виконання серйозного завдання.

* *Stützpunkt* – опорний пункт, база (нім.).

Дається завдання в назначений день забрати всі архіви, передати важливу зброю і допомогти ліквідувати інші загони. Це все повинно було робитися разом з військами НКВД. За одну ніч повинні були загинути провідники, командири, загони, які знаходилися в лісі, повинні бути ліквідовані. Агенти спочатку повинні були виконати завдання і втекти до московських опричників.

Коли ж цей агентурний центр відкрив[ся] службою безпеки, НКВД не відмовилося від свого плану й пробувало повторити цю справу агентами інших центрів.

Це ж НКВД нічого не коштує, вони керують і ревізують не своїми людьми, а такі нашіби "ХОХЛАМИ". Спеціальну увагу НКГБ приділяє завданням-замахам на осіб з проводів і командирів. Тому старається в центрах і штабах мати своїх агентів.

5. Агент "Ч" признає.

Агентурні завдання, які я отримував, були розраховані на повний розвал руху ОУН, активною пропагандою потрібно [було] довести молодим членам ОУН безцільність їх повстанського руху, неприглядність їх боротьби, і направити їх симпатії в бік СРСР і червоних партизанів. Взагалі йшлося про те, щоб посяяти недовір'я у кадрах ОУН-УПА, освоїти їх і переключити на боротьбу не за Самостійну Україну, а за Советський Союз.

Одночасно треба було підшукувати однодумців організувати всередині ОУН-УПА агентурну мережу. Моя агентурна робота полягала ще й у тому, що я як комендант боївки робив засідку або нападав на німців у населених пунктах, щоб цим спровокувати пацифікацію тих самих сіл. Після моєї засідки в селі Копитові на мадярів мадярами було спалене майже все село. Звичайно після таких випадків я намагався викликати незадоволення і гнів селян і спрямувати їх проти УПА.

Основна увага звертається на підричну пропаганду. Її повинні проводити агенти на кожному кроці й при кожній нагоді. Крім звичайних методів, спрямованих [...] і старих про неприглядність і недоцільність і т. д., треба було ще поширювати різні неймовірні чутки про УПА. Так, наприклад, перед жнивими ми ширили чутки про те, що загони УПА будуть спалювати зерно на полях. Про вивезення людей до Німеччини ми розпустили чутки, що це робиться за угодою німців [з] ОУН. Також агенти готували населення до приходу Красної армії відповідною пропагандою про великі зміни в державному устрої СРСР, про те, що релігія тепер дозволена, що не буде колгоспів, щоб люди не втікали від мобілізації, щоби не думали, що з них будуть робити

* Очевидно, текст втрачено при перекладі російською мовою.

каральні загони, замість того будуть брати нормально, що будуть проводити навчання, підуть у військові школи і т. д.

Агенти повинні були старатися, щоб загони УПА вступали в бій тоді, коли немає перспективи виграти, коли їм може загрозувати повне знищення, і не допускати до бою, коли є дані про те, що можна розбити большевиків без власних втрат.

Широку мобілізацію [в] УПА агенти використали для того, щоб провести туди своїх агентів і звернути увагу на нацменів і східняків. Визначити, якої вони орієнтації, відшукати просоветський елемент і зв'язатися з ним.

Обов'язки агентів ні в чому не відрізняються від маси УПА і членів ОУН. Встановити всі способи їх конспірації, без особливих потреб не потрапляти в руки большевиків. Агенти повинні робити різноманітні перешкоди в поширенні організаційних лозунгів, листівок та літератури серед червоноармійців, не допускати поширення серед них організаційної пропаганди. Агенти впливають різними способами на встановлення шкідливої для партизанів бойової тактики. Об'єднувати боївки у великі групи і зводити бої провокативного характеру, в яких можна було б усім загонам зазнати великих втрат або цілком знищити, щоб знову цілком розчленити на великий проміжок часу, щоб встановити місце постою [і] без труднощів знищити.

А взагалі ціллю провокативних боїв є те, щоб:

- а) Фізично знищити найбільшу кількість повстанців
- б) Постійними невдачами деморалізувати військо і довести його боєздатність до нуля
- в) Компрометувати УПА в очах населення
- г) Накликати репресії на село і викликати там гнів на повстанські загони як причину всіх нападів.

Внаслідок агентурної роботи в деяких секторах революційного життя виник хаос, деякі загони були морально розкладені і цілком втратили свою боєздатність. Серед інших, де агентура не мала доступу, панував бойовий дух і віра в перемогу.

Розглядаючи агентуру всередині війська як єдиний необхідний спосіб для нової* ліквідації УПА, НКГБ звертає велику увагу на правильне поставлення і організацію її роботи. Тому для кожного більшого агента-керівника необхідно знати: як насадити в загони агентуру й організувати агентурну мережу. Основою цього є вмілий добір людських кадрів, який проводиться за таким принципом.

Шаблону не повинно бути, до всіх застосовувати індивідуальний підхід. Все ж таки рекомендується намічати таких осіб серед більш

* *Мабуть: "повної".*

податливого до цієї роботи елементу, осіб, які були або є більш або менш тісними узами зв'язані з большевицькою владою.

У доборі місцевих людей, нічим не зв'язаних з большевиками, НКВД обережне і якщо можливо, то таких людей не зобов'язує. До людини, яку потрібно з самого початку переконувати, НКВД ставиться з недовір'ям. Такий набір людей вважається непрактичним, бо забирає багато часу і не завжди дає бажані результати. Дуже важливою справою у доборі людей [є те, що] потрібно вибрати відповідну психічну хвилю.

Моменти проникнення морального недовір'я, репресії і т. п., оскільки в такі хвилини воля людини стає слабкою і її легко зламати до кінця й дістати згоду для співпраці. Вивчення минулого особи і того середовища, з якого вона походить, відіграє при цьому першу роль. Дуже рахуються з тим, щоб не завербувати нестійку хитку особу.

Твердість і стійкість агента – це основна порука його успішної роботи. Правильно організована агентурна сітка старається охопити всі клітини організації і війська і добре зв'язатися між собою. Найнижчою клітиною вважається роздрібнений підзагін, так звана ланка з 5–6 осіб.

За агентурною інструкцією там повинен бути щонайменше один агент, а також у підзагін входить звичайно 1–2 агенти, який, своєю чергою, підпорядковується агентурному керівництву в загоні. З двох агентів у підзагоні один зв'язується з агентами "п'ятірок", збирає донесення, дає розпорядження, другий керує власною роботою і зв'язаний тільки з першим своїм заступником.

Агент підзагону "другий" повинен мати 1–2 особи зв'язку наверх. Такий самий вигляд має справа далі наверху. Порукою успішної роботи є дисципліна. В агентурній роботі немає жодного прохання, пропозиції – є тільки твердий наказ. Про невиконання наказу немає й мови.

За розконспірування роботи і невиконання наказу покарання однакове для всіх – ліквідація. Підривному пропаганду в УПА повинні вести всі агенти, однак найбільшу увагу покладається на тих, які безпосередньо зв'язуються з масами, – на агентів найнижчих клітин. Ніколи не вести ясну і рішучу пропаганду проти УПА і за советську владу. Використовувати найменшу можливість негативного характеру: невдалі бої, сутички, невідповідна поведінка командирів, погана тактика (все це підготовлене вище агентами-керівниками для проведення підривної пропаганди).

Агентів вчать бути твердими, вимогливими до своїх підлеглих, і таких же якостей вони повинні вимагати від усіх ближчих співробітників агентурної роботи.

Організованій агентурній сітці наказується:

а) Зорієнтуватися у ситуації в лісі, дізнатися, які є загони, місце розташування, відтинок маневру, становище людей в сотні, озброєння і т. п.

б) Повідомити про загони, які організуються або повинні організуватися

в) Подавати детальні персональні дані командирів і стрільців окремих загонів і взагалі членства, справжні прізвища, місця народження або проживання

г) Одна з агентурних інструкцій вказувала як розкласти загони з бойового погляду. В основному загони на певних теренах повинні бути роздріблені до мінімуму, на невизначений час і до того треба було вести за будь-яку ціну.

Ідея цього плану роздріблення (неможливість частих зборів, передача наказів і рейдів і взагалі об'єднаних дій) в тому, що роздріблений на "п'ятірки" загін на практиці перестає існувати [як] бойова одиниця. Для НКВД не було ніяких труднощів такі "п'ятірки" розкласти або фізично знищити. Тут потрібно ще взяти до уваги той факт, що в кожній такій групі НКГБ хоче мати не менше одного агента. Цей агент може легко протягом довшого часу перетягнути решту людей на свою сторону. Навіть коли [б] дійшло до сутички з НКВД, то 5 осіб роздроблених агентурно не зможуть чинити серйозний опір.

Реалізація цього плану дала б можливість органам НКВД ліквідувати УПА без великих зусиль. Однак щоб верховне командування УПА не вгледіло в цьому плані большевицької агентурної руки, агенти з відповідною пропагандою намагалися створити серед командирів і стрільців УПА відповідну тенденцію до роздроблення, яка повинна була настати не як результат наказу командира-агента, а як результат добре проведеної агентурної роботи в загонах.

Настав великий провал в агентурній роботі, – признається в подальшому агент "Ч", – взято значну кількість агентів.

На запитання, що робити у випадку, коли валиться агентурна мережа, НКГБ відповідало: "Бути на місцях і продовжувати роботу". Ця відповідь мене як агента здивувала. Я переконався, що для НКВД або НКГБ нічого не значить, будемо ми як агенти жити чи загинемо.

Цих лише кілька зізнань агентів НКВД дають страшний образ підлої роботи сталінських собак. Ці жахливі операції, які проводяться в селах і містах, вивезення сімей на Сибір, – все це підготовлене наперед мерзенними зрадниками-іуда[м]и, агентами і сексотами. Для маскування іноді вивозять сім'ї своїх агентів, очевидно, не в Сибір. Ось цим остерігайтеся, члени організації, УПА і народ, від небезпеки з боку агентів і сексотів і підлої роботи НКГБ. Вони стараються всюди пролізти до організації, в УПА, дістати довір'я народу, щоби при тім все розвідати. Сталінські собаки знають, що сила народу в його солідарності, єдності і довір'ї до проводу. Тому вони стараються посіяти недовір'я одних до других, розбити єдність і дружність народу.

Всі ці підлі гади стараються йти рука в руку разом з фашистською роботою, щоб лише знищити український народ і самому користуватися великими багатствами України. Ми маємо багато матеріалів, які свідчать про те, що агенти НКВД натравлюють гестапо на український народ, щоб за допомогою чужих рук його знищити. А гестапо хоча й знало про те, свідомо користувалося у боротьбі з українським революційним рухом агентами НКВД. В тій площині гестапо і НКВД знаходило спільну мову, тому що мали одну й ту ж ціль – знищити український народ.

Будьте пильні, небезпека агентурної роботи велика. Провадити цілком успішно боротьбу можна буде тоді, коли вся організація, стрільці УПА і весь український народ будуть мати відкриті очі, будуть вміти бачити замаскованого ворога, викривати його. Підлого гада потрібно спільно всіма силами, дружно, солідарно й не оглядаючись знищувати. Потрібно навчитися зберігати громадські, військові та організаційні таємниці, працювати й мовчати, припинити загальну балаканину про всі справи революційної боротьби, тому що ворогу інформації* і говорити тільки широко про нашу програму, поширювати ідеї, лозунги того, за що ми боремося. Треба навчитися за справами, а не словами розрізнати, хто свій, а хто ворог, укріпляти довір'я до проводу, яке ворог намагається підірвати, солідно і точно виконувати його накази.

Хто поширює недовір'я, недовір'я до проводу, саботує, не виконує наказів проводу, поширює фальшиві чутки і плітки, відмовляється від активної боротьби з НКВД, хто заховався, як миша, в нору і проводить дорогий час від життя свого народу, його провідного авангарду, бездіяльно, пасивно і вичікуючи, – це агент НКВД, свідомий або несвідомий.

Підла робота агентів НКВД розкрита, кожний з допитаних агентів видав своїх спільників і їх чекає кара революційного часу. Як би вони не маскувалися, де б вони не ховалися, їх знайде суворя рука революції.

Собакам – собача смерть, презирство всього народу й гоніння навіки. Ті, хто несвідомо дав себе втягнути в злочинні сіті, тепер зрозуміли підлість тієї роботи і хочуть чесно боротися в революційних рядах народу проти НКВД – повинні негайно порвати з тією чорною роботою й активно допомагати вирвати з коренем цей бур'ян.

Всі до боротьби з агентами НКВД.

Смерть сталінським собакам.

Переклад з української (СТОЯНОВА)

*Державний архів Львівської області,
Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 54. – Арк. 1–5зв. Машинопис. Копія.*

* Так у тексті.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ В 1941–1945 РОКАХ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Навряд чи історики сподівалися, що хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" залишить по собі таку велику кількість джерельних матеріалів про діяльність ОУН і УПА.

Радянські міфи про український національно-визвольний рух 40–50-х рр. ХХ століття на Західній Україні розвінчуються саме за допомогою ретельно збережених у колишніх спецфондах документів Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН), Української Повстанської Армії (далі – УПА) та карально-репресивних органів, що з ними боролися. Кілька таких фондів, які характеризують боротьбу підпільних структур ОУН та УПА, зберігається у Державному архіві Рівненської області. Умовно ці фонди можна розділити на дві частини за абсолютно протилежними фондоутворювачами. Перша частина представлена фондом Р-30 "Колекція документальних матеріалів Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанчої Армії (УПА), що діяли на Волині". Друга складається з фондів 1 "Рівненський підпільний обком КП(б)У" та 400 "Рівненський обком КП(б)У", яку сформовано з документів місцевих партійних органів. Тобто історію національно-визвольного руху на Волині можна розглядати через призму автентичних документів як самого руху, так і органів радянської влади, яка активно боролася з цим рухом. Звичайно, в партійних документах український національно-визвольний рух характеризується як "бандоунівський рух" чи вводиться назва "українсько-німецькі буржуазні націоналісти".

Хронологічні рамки фонду Р-30 охоплюють період з 1941-го по 1945-й роки. Весь фонд нараховує 150 справ і укомплектований з документів та матеріалів безпосередньо УПА та ОУН. Лише поодинокими між ними є документи НКВД та матеріали німецького походження (німецької окупаційної адміністрації) або установ чи організацій, які не мали безпосереднього відношення до українського національно-визвольного руху.

Загальний обсяг документів можна розділити на документи внутрішньоорганізаційної діяльності УПА-Північ і Запілля (мілітаризована структура ОУН на Волині у 1943–1945 роках) та пропагандивно-ідеологічні матеріали українських націоналістів.

Щоб чітко зрозуміти, які документи збереглися, треба добре знати структуру місцевих осередків ОУН та організаційну побудову УПА-Північ. Якщо аналізувати документи й матеріали УПА, які зберігаються у Рівненському обласному архіві, можна зробити висновок, що вони є досить уривчастими і не становлять єдиного комплексу. Наприклад, Головна Команда УПА, реформована наприкінці 1943 року в Головну Команду УПА-Північ, представлена оригіналами і копіями наказів Дмитра Клячківського – "Клима Савура" (в підпіллі також користувався псевдом "Панас Мосур") за порядковими номерами №11, 12, 15, 16, 18–22, 27, 28, 29 за період від 4 вересня 1943 року до 26 січня 1944 року¹. На жаль, не знайдено звітів цієї структури.

Головна Команда УПА-Північ мала в своєму підпорядкуванні чотири групи УПА з кодовими назвами і номерами: №01 – група УПА "Заграва"; №02 – група УПА "Богун" (дуже часто фігурує в документах як група УПА "Енея"); №03 – група УПА "Турів"; №04 – група УПА "Тютюнник" (іноді згадується в документах під назвою УПА-Схід)².

У фондах Рівненського архіву збереглося найбільше документів груп УПА "Заграва" і "Богун", окремі накази групи УПА "Турів" та підпорядкованого їй загону ім. Богуна під командуванням Порфирія Антонока – "Сосенка" і зовсім відсутні будь-які документи групи УПА "Тютюнник".

Найкраще представлена у фондах група УПА "Богун", якою командував Петро Олійник – "Еней"-"Роман". Наявні у фонді Р-30 звіти за листопад-грудень 1943 року начальника штабу групи Дмитра Казвана – "Черника" дають інформацію про чисельний та командний склад групи, хід бойових дій, ставлення місцевого населення до УПА, формування нових сотень і куренів, зміни керівного складу, а також про інспекційну поїздку Романа Шухевича – "Тура" у листопаді 1943 року теренами цієї групи.

Збереглися звіти політвиховника цієї групи "Нестора", які подають загальну картину ідеологічної та виховної роботи серед вояків УПА.

Щодо діяльності оунівської мережі на теренах дії групи УПА "Богун", то про неї можна дізнатися із звітів різних референтур: політичної – "Звіт про суспільно-політичний стан у Південній частині Рівненської області за жовтень 1943 року" і такий самий звіт за листопад 1943 року, складений керівником референтури "Миколою"³; три звіти організаційно-мобілізаційної референтури в період з 22 листопада по 21 грудня 1943 року за підписом "організаційно-мобілізаційний референт

¹ Державний архів Рівненської області (Далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 18, 96, 106–108, 110, 114–115, 120–121, 128.

² Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1976. – Т. 1. – С. 28.

³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 63–66.

"Тирса"; два звіти коменданта запілля Сильвестра Затовканюка – "Пташки", що хронологічно охоплюють період від 9 листопада до 4 грудня 1943 року⁴.

Інформаційно насиченими є звіти референта Служби Безпеки ОУН Миколи Козака – "Смока" і його заступника Миколи Кравчука – "Корнія" за вересень-грудень 1943 року. Кожного місяця з'являлися чотири звіти, починаючи з серпня 1943 року, й додатки до них під назвою "Огляд збройних ворожих сил на терені В.[осенної]О.[круги]". Служба Безпеки збирала розвідувальну інформацію про розташування ворожих гарнізонів, дії червоних партизанів, рух на залізниці, настрої населення, фіксувала бої УПА з німцями, мадярами, поляками.

З внутрішньоорганізаційних документів УПА вже підрадянського періоду (1944–1945 рр.) зберігся комплекс наказів командирів Івана Литвинчука – "Дубового" і його заступника Юрія Стельмашука – "Кайдаша", які очолювали з'єднання груп УПА ч. 33 "Завихост" (з початку 1945 року воно отримало нову назву – з'єднання груп "ім. Хмельницького"). Це військове формування утворилося внаслідок об'єднання колишніх груп УПА "Заграва" і "Турів", що діяли на півночі Рівненської і Волинської областей і складалося з шести бригад різної чисельності. Загалом збереглося понад 20 рукописних наказів за підписами "Командир з'єднаних груп (КЗГ) "Дубовий", "Виконуючий обов'язки командира з'єднаних груп (в/о КЗГ) "Остріжський" (Олексій Громадюк – І.М.) та кілька документів мають підпис "Командир з'єднання груп "Кайдаш"⁵.

Поважний комплекс у фонді становлять матеріали одного з формувань УПА, що діяло протягом 1943–45 років у Дубровицькому, Володимирецькому районах Рівненської області під різними назвами – курінь ім. Колодзінського, "Корсунський загін", бригада ім. Лайдаки (бригада отримала назву на честь героїчно загиблого першого командира цього куреня й користувалася нею тільки у листопаді-грудні 1944 р.), бригада "Пам'ять Крут". Як свідчать супровідні записи, документи були захоплені органами НКВД під час розгрому штабу цього військового з'єднання у лютому 1945 року. За допомогою "Книги наказів", "Книги звітів", "Хронік загону", "Золотої книги героїв" (списку загиблих вояків УПА), оперативного листування, протоколів допитів дезертирів та окремих звітів можна прослідкувати реальну історію утворення, бойових дій та розгрому цього формування УПА⁶.

Збереглося багато зразків оперативного листування між шефом штабу групи УПА "Заграва" Дмитром Корінцем – "Бористеном" та підпо-

⁴ Там само. – Спр. 33. – Арк. 76–77, 146–148.

⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1–20.

⁶ Там само. – Спр. 88. – Арк. 1–40; Спр. 89. – Арк. 1–57.

рядкованими йому підрозділами УПА, які мали кодові назви – "Загін ім. Коновальця", "Загін ім. Остапа", "Загін ім. Хмельницького" та ін. Окремі документи належать до категорії протоколів допитів у справах дезертирства та дисциплінарних порушень і походять з архіву польової жандармерії I-ї групи УПА. На них стоїть віза "Бористена" з визначеним покаранням, в основному з призначенням на певний термін до карного відділу. Це свідчить, що польова жандармерія підпорядковувалася безпосередньо шефу штабу групи УПА "Заграва" і затвердження покарань було саме в його компетенції.

Загалом представлені у фонді документи досить різнопланові за своїм змістом, що дає можливість вивчити різні аспекти бойової діяльності загонів і відділів УПА-Північ у 1943–1945 роках.

Щодо підпільної мережі ОУН, то вона представлена значною кількістю документів низових структур підпілля: станиць – окремих сіл, підрайонів або ж кущів (5–10 сіл), районів (відповідали тогочасному адміністративно-територіальному поділу) та більших утворень – надрайонів (3–5 районів) і округ у сільській місцевості Рівненської області в 1943–1944 роках.

Наприклад, збереглися цілий комплекс наказів провідника мережі ОУН Костопільського надрайону "Долина" ("Конотоп") (охоплював райони Березнівський, Сиденський, Людвипільський, Костопільський, Городницький, Степанський, Деражненський за тогочасним адміністративно-територіальним поділом) та кілька звітів політичного референта "Хвильового" й організаційно-мобілізаційного референта Володимира Марковця – "Степового" за другу половину 1943 року⁷. У фондах також містяться всі звіти районних провідників ОУН цього надрайону за місяці жовтень-листопад 1943 року, окремі документи кущів №1–5 і станиць Костопільського району, де відображена інформація про чисельність населення і його національний склад, ворожі акції в терені, пропагандивну роботу, кількість зібраних продуктів харчування для УПА, наявну серед членства ОУН стрілецьку зброю і боєприпаси до неї. Документи низових структур можна класифікувати таким чином: накази, розпорядження, інструкції, діловодча документація, оперативне листування, звіти, які надходили з різних референтур організації – організаційної (займалася виключно роботою з членством ОУН), військової, господарчої (у складі підреферентур – земельної, лісової, торговельної, заготівельної та бухгалтерії), політичної, санітарної, референтури зв'язку і служби безпеки (поділялась на чотири відділи: 1) поліційно-виконавчий відділ або ПОВ; 2) розвідно-інформаційний відділ або РІВ; 3) слідчо-оперативний відділ; 4) відділ контррозвідки).

⁷ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 34–38.; Спр. 63. – Арк. 20, 28–37.

Цілий комплекс документів становлять матеріали вишкільно-виховного характеру з історії України, економіки, української літератури, тактики, зброєзнавства, військового впоряду. Очевидно, вони використовувалися на різних вишколах, які організовувалися для членів організації чи курсантів старшинських і підстаршинських шкіл.

Матеріали й документи медично-санітарного характеру у фонді знаходяться у різних справах і стосуються вони в основному діяльності підпільних шпиталів, наявності медикаментів.

Дуже оригінальний пласт документів від вересня-жовтня 1943 року представляє діяльність земельної референтури групи УПА "Заграва", якою керував "Роман Грива". Слід зазначити, що понад 10 архівних справ займають списки та анкети селян, які отримали земельні наділи в різних районах Рівненської області, що контролювалися на той час підпільною адміністрацією. У кожному з них вказуються розміри наданих земельних наділів і межі сусідніх ділянок⁸.

Унікальними також є документи Народно-Визвольної Революційної Організації (НВРО) – під такою назвою у другій половині 1944 року на Волині виступала ОУН, оскільки її керівництво активно намагалося залучити до лав націоналістів значні верстви населення, особливо в Київській, Житомирській, Вінницькій і Хмельницькій областях. Збереглися програмні документи НВРО: "Статут", "Резолюції установчого з'їзду...", кілька інструкцій та листівок⁹. В інших архівосховищах України інформація чи якісь документальні дані про цю підпільну організацію відсутні, крім відомчого архіву Служби Безпеки України.

Серед пропагандивних видань у фонді зустрічаються досить добре збережені примірники часописів "Ідея і Чин" (друкований орган проводу ОУН), "За самостійну Україну", "Інформатор", "Вісті", а з військової преси УПА – "До зброї", "Наш фронт", "Український перець" та кілька десятків різних листівок і відозв періоду 1942-1945 рр.

Окрему частину становлять художні твори, написані безпосередньо вояками УПА і членами ОУН, збірки віршів, пісенники та записи особистого характеру.

Значна частина всіх документів – це оригінали, підписані тими людьми, які укладали їх. Близько 50% становлять рукописи, а за станом збереження понад 15% дуже пошкоджені вологою, вицвілі, надірвані чи представлені окремими фрагментами.

Набагато краще збережені документи радянських партійних органів, хоча, як свідчать супровідні записи архівів, вони копіювалися із вже пошкоджених оригінальних текстів. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр.

⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 71–81.

⁹ Там само. – Спр. 42. – Арк. 39–44.

XX століття за наказом партійної верхівки близько 80% звітності та інструкцій, що стосувалися боротьби з національно-визвольним рухом, було знищено. Повністю знищені такі матеріали у фондах райкомів, яких на той час було 30. У фонді 400 "Рівненський обком КП(б)У" документи, що стосуються діяльності ОУН – УПА фіксуються лише у справах за 1944 і 1945 роки, далі вони підшивалися в "особую папку", яка, очевидно, теж знищена, оскільки слідів її у Рівненському архіві не віднайдено. В основному збереглися протоколи засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У, стенограми засідань керівництва радянських та карально-репресивних органів, зразки листівок – звернень місцевого керівництва до вояків УПА та підпільників ОУН, окремі дані про реагування населення на ці звернення.

Найбільш повно матеріали про боротьбу з українським націоналістичним рухом відображені у фонді 1 "Рівненський підпільний обком КП(б)У" (1943–1944 роки), який майже не піддавався пізнішим "чисткам".

Керівники радянського партизанського руху у Рівненській області – генерал-майор В. А. Бегма і комісар М. С. Корчев 10 квітня 1944 року підготували підсумковий звіт про бойову діяльність партизанських з'єднань №1, №2 і №3 (польський партизанський загін під командуванням Р. Сатаноського) на території області, де подана характеристика всього комплексу партизанських документів. У цьому узагальнюючому звіті є кілька розділів, що містять конкретну інформацію про український націоналістичний рух на Волині. Зокрема, в розділі №7 "Забезпечення бойової діяльності з'єднання (розвідки)"; у розділі №11 "Бойова діяльність з'єднання" – окремий підпункт г) "Бій партизанських загонів з'єднання №1 з націоналістами в районі сіл Кідри, Осова"; а також розділ №13 "Тактика ворога"¹⁰.

Статистичні дані про бої та ворожі втрати згруповані в справах під назвою "Щоденники бойових дій". Всього таких щоденників є 10, починаючи з травня 1943 року помісячно до листопада 1943 року, а три останні мають інші хронологічні рамки, зокрема, є щоденник з 14 травня 1943 по 28 грудня 1943 року¹¹.

До першого примірника звіту для Українського штабу партизанського руху (УШПР) було долучено:

Документи про розформування з'єднання.

Звіти загонів:

- а) ім. Ворошилова – 1 папка;
- б) ім. Шевченка – 1 папка;

¹⁰ ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23–43.

¹¹ Там само. – Спр. 4а. – Арк. 20–80.

- в) ім. Котовського – 1 папка;
- г) ім. Суворова – 1 папка;
- д) ім. "Смерть фашизму" – 1 папка;
- е) ім. Сталіна – 1 папка;
- є) ім. А. Невського – 1 папка;
- ж) ім. А. Будьонного – 1 папка;
- з) ім. Куйбишева – 1 папка;
- и) ім. Молотова – 1 папка;
- і) ім. Держинського – 1 папка;
- к) ім. Берія – 1 папка;
- л) підривна група з'єднання (т. Талаха) – 1 папка;
- м) артилерійська група з'єднання – 1 папка¹².

Всі ці документи містять звіти про бойові операції загонів проти українських націоналістів, спроби переговорів з окремими відділами УПА, заходи партизанської контррозвідки щодо закидання агентури в націоналістичне підпілля.

Окремо зібрані штабні документи з'єднання та штабні документи згаданих вище партизанських загонів. Це книги наказів, різне оперативне листування, хоча зовсім відсутні штабні документи загону ім. Сталіна, а загону ім. Молотова збереглася тільки книга наказів. До штабних документів додані картографічні схеми боїв, серед яких є схеми кількох масштабних боїв з УПА.

В окрему справу зібрані радіограми партизанського з'єднання генерал-майора В. А. Бегми до Українського Штабу Партизанського Руху (20 лютого 1943 р. – 6 лютого 1944 р.), у яких характеризується становище, в якому перебували загони, подається розвідувальна інформація. Кожна радіограма має номер і дату відправлення. Цікаво, що тексти не містять стільки помилок, як у розшифрованих радіограмах УШПР, опублікованих В. Сергійчуком у збірнику документів "ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали"¹³.

Звичайно, інформацію, подану радянськими партизанами, треба сприймати критично, оскільки вони часто перебільшували втрати своїх противників. У загальному звіті за 1943 рік зазначено про знищення 2000 націоналістів лише в кількох північних районах Рівненської області, що дуже далеко від істини.

Своєю чергою, радянські партизани чітко фіксували в оперативних документах "націоналістичні села", складали списки підозрюваних у причетності до діяльності ОУН і УПА, характеризували відносини між українським і польським підпіллям. Збирали розвідувальну інформацію

¹² ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 5–19.

¹³ ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–110; Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 6–173.

про озброєння, чисельний склад і керівництво групи УПА "Заграва". Одна з радіограм містила достовірну інформацію, що цією групою керує "М. Дубовий", а шефом штабу є "Бористен". Вказувалося, що сама група складається з 5-ти куренів під командою "Яреми", "Лайдаки", "Шаули", "Кори" і "Берези", озброєних стрілецькою зброєю і, зокрема, 45-мм гарматами і мінометами¹⁴.

Якщо проводилася якась операція проти УПА чи підпілля ОУН, то обов'язково в книзі наказів з'єднання був окремий наказ, а в книзі звітів записувалися донесення про підсумки операції, хто в ній відзначився, які трофеї було захоплено.

Всі документи фонду 1 збереглися досить добре. Близько 80% становлять оригінали, інша частина – примірники копій, виготовлені з оригіналів. Багато документів завірено печатками і підписами командирів. Донесення, написані хімічним олівцем чи чорнилом, подекуди вже досить погано читаються.

Зрозуміло, що фонди Рівненського підпільного обкому зберігалися централізовано, у спеціальних сховищах і тому є більш повними й не мають таких вад, як фрагментарність, згаслий стан, пошкодження, притаманні збірникам, утвореним з трофейних документів ОУН і УПА. Вони спеціально не зашифровувалися, командири і бійці виступали під реальними іменами та прізвищами, що робить їх загальнодоступними для всіх дослідників. Єдине застереження – це ті політичні погляди, якими просякнутий кожен документ радянського партійного керівництва, що сприймало національно-визвольний рух на західно-українських землях у 40-50 рр. ХХ століття з абсолютної ворожих позицій, придумуючи абсурдні назви на зразок "українсько-німецькі націоналісти" чи "антинародні банди українських буржуазних націоналістів".

Усі документи Державного архіву Рівненської області, що стосуються вказаної тематики, переведені з таємного на загальне користування. Вони певним чином впорядковані і мають відповідний науководвідковий апарат. Частина з них була опублікована у 2-му томі "Літопису УПА. Нова серія" співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Олександром Вовком¹⁵. Подальша робота над публікацією документів з фонду Р-30 здійснюється спільною робочою групою, до складу якої входять кілька волинських та київських дослідників.

¹⁴ Там само. – Спр. 2. – Арк. 39.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2.

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ ОУН (1929–1939)

Виникнення українських націоналістичних організацій у міжвоєнний період ХХ століття було продиктоване необхідністю протиставлення сили, яка була б спроможна чинити дійовий опір новій окупації. Тому створення 2 лютого 1929 року у Відні Організації Українських Націоналістів було історично закономірним. Українська нація була поділена й поневолена сусідніми агресивними державами. І кожна нація в такій ситуації рятується визвольною боротьбою, ініційованою та очоленою найактивнішими політичними силами, об'єднаними в організації націоналістичного типу.

На першому Конгресі Українських Націоналістів, 27.01–02.02. 1929 року, було сформовано основну мету діяльності ОУН – створення Української Соборної Самостійної Держави (далі – УССД). Усі міжнародні акти, які закріплювали існуюче поневолення, не визнавалися. Тим самим Організація категорично протиставила себе всім тим силам, своїм та чужим, які протидіяли визволенню України. Поруч з тим Організація ставила собі за мету оздоровити стосунки всередині нації, викликати в неї максимальні державотворчі зусилля. Одним із стратегічних завдань визначалося формування такої політичної сили, яка б забезпечила своїй Нації належне місце серед інших народів світу¹.

На тому ж Конгресі була затверджена військова доктрина ОУН. Згідно з нею "організація військової сили поступово буде розвиватися, а її форми мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану в Україні: ворожої займанщини, національної революції та державного закріплення. В обставинах ворожої займанщини підготовку народних мас та її провідників і організаторів до збройної боротьби перебере окремих військовий осередок. Оборону упорядкованої держави візьме на себе єдина, регулярна, національна армія та флот, що враз із територіальними козацькими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинності"².

Готуючись до безкомпромісної боротьби за побудову УССД, керівники ОУН, серед яких було чимало військових офіцерів, усвідомлювали нагальну потребу й необхідність творення власних збройних сил. Під

¹ *ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1954.* – [Без місяця видання], 1955. – С. 15–16.

² *Розбудова нації.* – 1929. – №5. – С. 177.

час розмов та нарад щодо творення ОУН Євген Коновалець доводив необхідність поширення військового вишколу в організації. Він повинен був відбуватися у двох напрямках: налагодження серед молоді широкої пропаганди військового навчання та створення відповідного центру, до складу якого мали увійти відомі українські офіцери та генерали. До функцій та завдань центру належали б:

1. Опрацювання потрібних планів військових вишколів для молодих старшин, зокрема для старшин генеральної булави.

2. Вироблення загальних планів вишколів, їх практичного проведення та втілення.

3. Підготовка відповідної спеціалізованої літератури шляхом видання вже готових праць, перекладів з іноземних мов та підтримка й заохочення наших фахівців до написання найдетальніших підручників.

4. Праця над теоретичними питаннями організації майбутньої української армії.

5. Заохочення молоді до професійного мілітарного навчання³.

Виконуючи програмні постанови, Провід Українських Націоналістів (далі – ПУН) на чолі з Євгеном Коновальцем скликав у Празі конференцію військових офіцерів, на якій були присутні генерали Микола Капустянський, Михайло Омелянович-Павленко, Віктор Курманович, Антін Кравс, полковники Роман Сушко, Константин Плохий, Микола Сціборський. Після довгих нарад конференція прийняла рішення про обов'язкове проведення військового вишколу організацією та проходження його всіма без винятку членами ОУН. Планувалося також видавати журнал "Військові вісті"⁴.

Військовий штаб ПУНу розділив свої функції на три організаційні осередки: перший у Парижі на чолі з генералом М.Капустянським, до обов'язків якого входило: опрацювання загальних планів мілітарної політики, координація всіх військових осередків ОУН, випуск науково-дослідницької та навчальної літератури, налагодження контактів з іншими організаціями. Другий, інформаційно-дослідницький осередок, діяв у Голландії на чолі з підполковником Володимиром Колосовським. Основним його завданням було вивчення військово-політичної ситуації у країнах-окупантах: СРСР, Румунії, Чехословаччині, Польщі. Третій осередок діяв у Відні на чолі з полковником Р. Сушком, згодом – генералом В. Курмановичем. Вони займалися найближчим стратегічним плануванням та діяльністю⁵.

³ *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ).* – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2287. – С. 45–46.

⁴ *Бедрій А. ОУН і УПА // Визвольний шлях.* – 1983. – №3. – С. 26.

⁵ *Капустянський М. Військова підготовка ОУН // ОУН 1929–1954.* – Париж, 1955. – С. 117–118.

Паризький осередок у 1931–1932 роках видав під загальною редакцією М. Капустянського сім невеликих брошур з циклу "Військове знання". Ця серія складалася із "вступної лекції, розділів про піхоту, танки, авіацію, кінноту, технічні та допомогіві війська" ⁶.

Щодо побудови та організації армії в ОУН існували дві точки зору. Перша – українська армія має формуватися як регулярна на еміграції. Її підтримували еміграційні діячі ОУН – М. Капустянський, М. Сціборський, В. Курманович, Р. Сушко, Омелян Сенік. Друга – національну армію необхідно творити на західноукраїнських землях, спираючись на власні сили. Цю точку зору обстоювали "крайовики" – Юліан Головінський, Степан Бандера, Степан Охримович, Іван Габрусевич, Зенон Коссак, Роман Шухевич, Олекса Гасин, Дмитро Грицай, Василь Сидор, Яків Бусел, Ярослав Старух. У ході цієї дискусії Євген Коновалець бачив можливість втілення обидвох концепцій. У серпні 1931 року в місті Карлсбаді у Чехії в розмовах з Романом Дашкевичем Коновалець зазначав, що "на випадок початку великої війни завдання еміграції буде полягати у творенні офіцерських кадрів, а в краю ОУН творитиме народну армію". Таким чином, Євген Коновалець виступав за синтез обидвох концепцій ⁷.

Мілітаризацію ОУН на західноукраїнських землях (далі – на ЗУЗ) проводили крайові провідники – Юліан Головінський, Степан Охримович і Степан Бандера. В кожному структурному підрозділі ОУН – округних, повітових, районних проводах – діяли посади референтів військового вишколу. Основою для їхньої праці були теоретичні курси та навчальні табори. За підготовку та проведення вишколів відповідали бойовий референт та референт військового вишколу в Крайовій Екзекутиві ОУН (далі – КЕ ОУН).

Організація виробила чітку позицію щодо мобілізації української молоді до польської армії. У 1929 році було видано листівку "Хлопці", у якій ОУН закликала: "Ідіть до польського війська і не дизергуйте, присягайте на вірність Польщі, але у своєму серці складіть іншу присягу – боротьби за волю українського народу. Вчіться добре володіти зброєю, ознайомлюйтесь з усім, що могло б колись придатись українській армії. Прийде слухний час і Ви обернете ваші кріси проти Польщі. Серед найтяжчих терпінь в польських касарнях хай Вам сниться золотий сон боротьби за волю українського народу аж поки той сон справдиться" ⁸.

У 1932 році було створено десять інструкторських відділів у кількості дев'яносто осіб. Також було сформовано окремі вишкільний відділ

⁶ Там само. – С. 120; *Розбудова нації. – 1932. – №50–51. – С. 104.*

⁷ *Державний Архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 1020. – Арк. 17.*

⁸ *ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 212; ЦДАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 15–15 зв.*

для дівчат. Спочатку відбувалася теоретична підготовка – опрацювання військової літератури та закріплення її практичними вправами в терені. Кожних півроку члени ОУН, які пройшли вишкільні курси, складали іспити⁹.

Перший військовий вишкіл ОУН провела, за даними поліції, у 1930 році в Подебрадах у Чехії. Відповідальним за проведення курсів був Ярослав Барановський. У них брали участь: Гуменюк зі Львова, Пилипів з Бережан, Гоголь і Ясінський зі Станиславова та інші. Інструкторами на тритижневому вишколі були: Омелян Сенік, Володимир Мартинець, Яворський¹⁰.

Поряд з тим у Празі працювала стрілецька школа УВО – ОУН. Її закрили в червні 1933 року. Протягом 11-15 серпня 1933 року в "Мимозівці" (Гданську) проходили військові курси для найкращих бойовиків із "Бази" (Галичини). Інструкторами на курсах працювали В. Курманович, Ріко Ярій, хімік-інженер Андрій Федина. Одночасно в Берліні було організовано радіо-телеграфічні курси. Цього ж року у вересні в Парижі були проведені спеціальні курси з воєнної картографії¹¹. Військові вишколи ОУН, за даними польської поліції, проходили у 1930 році – в Ліберцо, Брні (Чехія), Льєжі (Франція), Женеві (Швейцарія), США та Канаді.

Активні військові вишколи ОУН проводила на Західній Україні. Назагал вишколи відбувалися за таким планом: 1. Організація армії. 2. Теренознавство. 3. Зброєзнавство. 4. Піротехніка та польова оборона. 5. Наука про гази та летунство (авіацію)¹². Таку посилену військову підготовку організаційні чинники пояснювали в журналі "Юнак" тим, що "весь світ готується до війни, яка може вибухнути в будь-який час, і ми повинні бути готовими до неї. Стрімкий розвиток науки та техніки у військовому комплексі призведе до того, що наступна війна буде ще жорстокіша, ніж попередня. У цій війні Україна стане епіцентром подій. Тому для захисту українського народу ОУН виробить воєнну тактику малої війни (партизанської), яка суттєво буде відрізнитися від тактики теперішніх регулярних армій. Вона має базуватися на використанню географічних примет кожної місцевості та повної підтримки народу"¹³.

В газеті "Сурма" була надрукована стаття під назвою "Партизанка", в якій детально описуються основні прийоми та засоби ведення війни малими та середніми відділами¹⁴. По суті, вони стали прообразом Української Повстанської Армії і нагадували тактику дії її відділів. І

⁹ ЦДДАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 3126. – Арк. 128.

¹⁰ Там само. – Спр. 155. – Арк. 5–6.

¹¹ Там само. – Арк. 129.

¹² ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 1020. – Арк. 16; Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 20–23.

¹³ ДАЛО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2–3.

це не дивно, бо пізніше більшість авторів таких статей та їх читачів ставали кадровими старшинами УПА та провідниками збройного підпілля ОУН.

Коли ОУН стала масовою політичною організацією, почалося загальне ідеологічно-політичне навчання, включаючи ознайомлення з військовою справою. Спочатку це навчання відбувалося як виконання певних вправ. Це пояснюється тим, що більшість інструкторів були бойовиками УВО. Вони навчали, як використовувати зброю та вибухові матеріали, які найчастіше застосовувалися в організації. В міру можливостей теорію доповнювали практичними вправами: стрільба з револьверів, крісів і кидання гранат.

На таких курсах навчали правил конспірації, оборони перед провокаціями та конфідентами*, техніки ведення слідства, вмінню поводитися в поліції й на суді. Окремо проводилися у бойовій референтурі вишколи для осіб, які були в розвідці ОУН. Їх навчали основ розвідки, контррозвідки, конспірації.

В ОУН існував поділ розвідки на внутрішню – проведення слідства щодо членів організації та викриття зрадників-конфідентів, та зовнішню, що протистояла польській службі безпеки та поліції і збирала точні дані про розміщення окупаційних військових частин на західноукраїнських землях. У 1931–1934 роках розвідку ОУН очолював Ярослав Маракушка, а його заступником був О.Паскевич. В 1931–1932 році була створена "бойово-розвідувальна дівоча п'ятірка" на чолі з Марією Кос. До її складу входили Віра Свенціцька, Катерина Зарицька, Дарія Гнатківська, Ганна Недведцька¹⁵.

Майже щороку для спеціально відібраних членів ОУН влітку влаштовували спеціальні військові курси, переважно в Карпатах. Так, наприклад, у серпні 1933 року такі курси організував Микола Лебедь – "Марко". Вишкіл мав відбутися у районі Ворохти, але несподівано 18 серпня біля Надвірної поліція арештувала дванадцять бойовиків з повним арсеналом зброї, потрібної для проведення вишколів¹⁶. На таких військових вишколах інструктори проводили відбір найкращих у бойові референтури. Активний військовий вишкіл проводила референтура юнацтва ОУН, яку очолювали Іван Габрусевич – "Іртен"- "Северко" та Богдан Кордюк – "Дік". Інструктором цих курсів був

¹⁴ Сурма. – 1932. – Серпень–вересень.

* Тасмні агенти поліції.

¹⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 3126. – Арк. 145; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – С. 323–324.

¹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1035. – Арк. 1–5; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – С. 388–389.

** Особа не встановлена.

студент Д. Г.**, який закінчив старшинські курси. Вони відбувалися весною 1930 року як навчання з навичок оволодіння зброєю та вибуховими матеріалами – динамітом, екзаритом, ручними гранатами, що найчастіше використовувалися в організації. Їх виготовляв хімік ОУН Ю. К.*

У друкованому органі ОУН для молоді – журналі "Юнак" щораз більше з'являлося матеріалів військово-технічного характеру: схем гранат різного типу, пояснень до різних систем запальників і запальних шнурів.

Наступний вишкіл юнацтва відбувся у квітні-травні 1931 року на Погулянці у Львові. Ця підготовка була лише теоретичною і включала тактику, картографію, вивчення зброї тощо¹⁷.

У наступних роках військові вишколи не проводилися з конспіративних міркувань. Однак в "Юнаку" з'явилася стаття "Про значення спорту для військового вишколу", у якій зазначалося, що "спорт є підставовим чинником у військовій підготовці і має впливати на розвиток психіки, на вироблення волі, підприємливості та відваги. Тому нам треба більше займатися спортом, бо в подальшому у військовій підготовці він сприятиме фізичній витривалості майбутнього вояка під час бою та виснажливого походу. Багато видів спорту нам треба пристосувати до потреб військового вишколу – метання диска та кулі на кидання ручних гранат, довгі марафонські дистанції на далекі військові марші. Водні види спорту пристосувати до подолання водних рубежів"¹⁸. З другої половини 30-х років у юнацтві ОУН майже повністю військовий вишкіл був замінений заняттями спортом.

На одній з нарад чільних діячів ОУН у 1932 році Дмитро Грицай виступив із пропозицією збільшити організаційний вплив на "жіночий сектор", адже у наступній війні жіночий фактор буде відігравати велику роль у запіллі та веденні бойових дій. З тією ж метою проводилися курси санітарів. В одних таких курсах брало участь багато дівчат у лютому 1934 року під керівництвом Стефанії Мартиняк. Такі курси пройшли Д.Костецький, Ю.Бондарук, Зиновій Матла¹⁹.

Велику увагу КЕ ОУН звертала на проведення військових вишколів своїх членів на селі. Ці вишколи мали проводитися за відповідними інструкціями. Їх розробляла референтура військового вишколу²⁰. Зокрема, такі заняття часто проводив Олекса Гасин. Одне з них відбу-

* Ймовірно, що це Юрій Дацишин – "Кришталь"

¹⁷ ЦДАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 17 – 19; Книш З. Дрижить підземний гук. – Торонто, 1953. – С. 94–98.

¹⁸ ДАЛО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2.

¹⁹ Там само. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 1086. – Арк. 7 зв; Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 109.

²⁰ Там само. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 7–9.

лося 13 серпня 1933 року в селі Конюхові на Стрийщині з вивченням зброї, техніки ведення слідства і з практичними військовими вправами²¹.

У 1934 році діяльність ОУН досягла свого найбільшого розмаху в історії міжвоєнного періоду. Тому КЕ ОУН під проводом Степана Бандери прийняла рішення про потребу організації на західноукраїнських землях так званих "зелених кадрів". Цей план був зумовлений можливим проведенням польським урядом нової пацифікації та посиленням терору. Усі розконтспіровані члени ОУН мали перейти в глибоке підпілля та створювати збройні партизанські загони й вести з окупантами безкомпромісну боротьбу. Але несподівані масові арешти польською поліцією членів ОУН не дали змоги реалізувати ці плани та заходи²².

Свою військову доктрину розробили представники Крайової Екзекутиви ОУН. Як приклад їх поглядів можна навести роботу військового референта Михайла Колодзінського – "Гузара" (у підпіллі також користувався псевдами "М. Будяк", "Кум", "Мішко", "Богун") "Українська воєнна доктрина", видану у 1935–1937 роках. У зазначеній праці викладалися власні погляди автора, які загалом поділяли члени проводу ОУН. На жаль, до нас дійшла лише її перша частина.

"Українська воєнна доктрина" розкриває перспективи та панораму майбутньої національної революції, стверджує необхідність державного відродження зі створенням та діяльністю великих осередків військової сили. Ця праця складається з трьох розділів: історико-політичного, огляду географічних кордонів України і стратегії визвольної боротьби. Готуючись до майбутньої великої війни, М. Колодзінський стверджував: "Наша революція – це початок здійснення історичної місії України"²³.

У розумінні автора майбутня військова доктрина повинна мати яскраво виражений наступальний характер і орієнтуватися на ведення тотальної війни за створення незалежної Української Держави. Основна мета праці – з'ясування характеру майбутнього конфлікту й прагнення розбудити в народі погляд на війну, який він мав протягом усієї історії. "Наші теперішні приготування, – твердив Колодзінський, – мусять відповідати політичним вимогам ОУН та духові часу. Не важно, де буде організовуватися армія: над Дніпром, на Закарпатті, Поліссі чи в Америці. Нам не треба гамувати духа народу і не душити його малими планами. Треба розбудити в ньому воєнний запал та жадобу боротьби проти кожного, хто проти нас. Впоїти в масу

²¹ *Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1651. – Арк. 2 зв.*

²² *Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісності. – Нью-Йорк, 1961. – С. 28.*

²³ *Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – С. 4–10.*

переконання, що все це наше, що це нам дав Бог і що від нас залежить це все забрати. Це найголовніші завдання сьогоденішнього військового відділу при ОУН... Ми хочемо виграти війну, велику і жорстоку, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українським націоналістам треба брати в цілісності, а не на рати (почастинно)" ²⁴.

Готуючись до великої війни, військова референтура ПУНу в другій половині 1930-х років на чолі з генералом М. Капустянським – "Низолою" при співпраці Військового штабу ОУН, до якого входили: генерал В. Курманович, полковник Р. Сушко, сотники – Р. Ярій, С. Чучман, О. Сенік та О. Гасин, М. Колодзінський, опрацювали та видали "Загальний курс військового вишколу", що охоплював дев'ятнадцять розділів з основ тактики, стратегії та організації сучасної армії. Особливої уваги заслуговує виданий спільними зусиллями "Військовий підручник" Євгена Коновальця та Олекси Гасина для навчання та вишколу широкого загалу членів ОУН²⁵. Також у Канаді завдяки старанням Стрілецької Громади був виданий

"Начерк підручника для українських старшин і підстаршин" з передмовою генерала Віктора Курмановича ²⁶.

У 1938 році заходами військової референтури при ПУНі ОУН були видані в Парижі дві книжки на військові теми: "За збройну Україну" і "Війна й техніка" під загальною редакцією генерала М. Капустянського. Військово-науковий журнал "За збройну Україну" (вийшло два номери) поставив собі основне завдання ознайомити читачський загал із сучасним станом воєнної науки й формами ведення модерної війни. Майже вся увага в ньому була зосереджена на Радянському Союзі і його сучасному

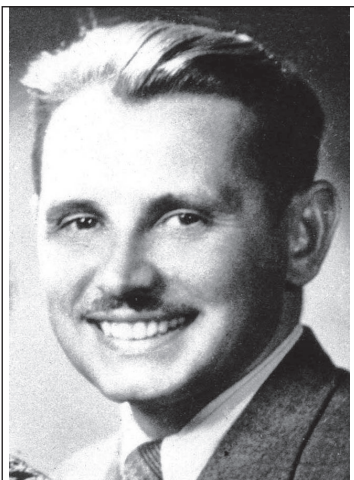
²⁴ Колодзінський М. *Українська воєнна доктрина*. – С. 22–23, 28.

²⁵ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. – С. 498–499.

²⁶ *Начерк підручника для українських старшин і підстаршин*. – Саскатун, 1938. – 413 с.

Михайло Колодзінський –
"Гузар" - "Кум" - "Богун".
Фото 1924 р.

Олекса Гасин – "Лицар"

військово-політичному стані та на веденні війни партизанськими методами й засобами²⁷.

В іншому журналі – "Війна й техніка" було зроблено узагальнюючий підсумок, за яким військова доктрина ОУН набирала такого вигляду: "1. За формою Українська Армія творитиметься в початках на зразок окупантських частин із необхідними корективами; 2. Духово і за складом – вона буде національною армією зі всіма додатними прикметами і рисами; 3. Вдержана буде дисципліна й довір'я між старшинами і вояками; 4. Відновлення славетних стягів визвольної боротьби; 5. Територіальна система для вояків та командний склад з усіх земель; 6. Добре організоване запілля та сильна влада на місцях; 7. В районах операцій регулярних частин та в національному запіллі – всі повстанчі відділи розв'язуються або реорганізуються в загальну військову систему; 8. Очолює збройну боротьбу в усіх її ділянках український військовий провід"²⁸.

До початку Другої світової війни ОУН, основною метою якої була визвольна революція і вирішальним етапом якої мало бути всенародне збройне повстання, почала активно проводити військові навчання та вишколи старшинських (офіцерських) кадрів. Для цього були організовані спеціальні закордонні курси, на які таємно викликалися найкращі члени організації. На таких курсах у Данцінгу, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Італії основну увагу

²⁷ За збройну Україну // Бібліотека ЦДІАУЛ. – № 66.

²⁸ Цит. за: Капустянський М. Військова... – С. 125.

в навчанні звертали на методи та засади ведення "малої (партизанської – М. П.) війни" та саботажну справу. Військова референтура та штаб ОУН опрацьовували мобілізаційні та оперативні плани на випадок війни. У 1937–1938 роках при об'єднанні бойової та військово вишкільної референтур було сформовано Службу Безпеки ОУН, яка окремо проводила свої вишколи з правил конспірації та розвідки. З 1933 року, за даними поліції, у Берліні існувала офіцерська школа ОУН при Українському науковому інституті. Її певний час очолювали Іван Мужинський та Петро-Іван Сабат. Основним завданням школи стало виховання майбутніх офіцерів для української армії та провідників для організації²⁹.

На території північно-західних українських земель з ініціативи військового референта КЕ ОУН на ПЗУЗ Василя Сидора у 1937 році було сформовано повстансько-бойові відділи "Вовки" з найкращих бойовиків організації, які проводили рейди теренами Волині. Першу групу з 25 осіб очолив Василь Макар – "Сіроманець". Подальшому створенню збройних загонів ОУН зашкодили масові арешти членів організації та їх керівника В. Сидора. Нові спроби створення власних збройних загонів здійснили провідники КЕ ОУН на ПЗУЗ Іван Скоп'юк – "Сатана" та Андрій Закоштий – "Василь", які дали дозвіл на формування біля Янова на Берестейщині повстанського куреня під назвою "Поліське Лозове Козацтво" у кількості 500 осіб, який очолили "Гроза" та Петро Башук – "Чох"³⁰.

До явного протистояння двох воєнних доктрин-концепцій – крайової та закордонної – дійшло у 1938 році у вирішенні ситуації в Карпатській Україні. Перші – М. Колодзінський, З. Косак, Р. Шухевич, О. Гасин, Мирослав Тураш, Д. Грицай, Володимир Тимчій – виступали за створення збройних відділів, спираючись на власні сили, незважаючи на позицію Німеччини. Другі – М. Капустянський, В. Курманович, М. Сціборський, Р. Сушко, Я. Барановський – виступали проти заходів крайовиків і стали на бік орієнтації на Німеччину. Через ПУН вони видали заборону членам ОУН із Західної України брати участь у подіях, що відбувалися на Закарпатті. Для погодження позицій ще за життя Євгена Коновальця було створено два штаби для вироблення спільної позиції щодо дій на Закарпатті. Перший на чолі зі Сціборським, Сеником і Ярим розробляв політичний аспект, другий на чолі з Капустянським, Колосовським, Курмановичем та Колодзінським розробляв військову стратегію. Але трагічна смерть Євгена Коновальця знівечила ці заходи і в керівництві ОУН не було досягнуто спільної позиції³¹.

²⁹ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 2 ; Мірчук П. Нарис історії ОУН... – С. 567–568.

³⁰ Мірчук П. Нарис... – С. 459–461; Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, 1983. – С. 8–9.

³¹ Мірчук П. Нарис... – С. 549–551 ; Капустянський М. Військова ... – С. 131–133.

Після поразки та окупації угорськими військами Карпатської України більшість членів ОУН перейшла до Румунії, згодом до Німеччини, де вступала до "Військових Відділів Націоналістів" або "Легіону Сушка" під керівництвом полковника Романа Сушка. ПУН розглядав їх як основу майбутньої української армії, а також як добру нагоду здобути українцям військовий вишкіл. Їх навчання відбувалося в Альпах поблизу австрійського містечка Гакенштайн. Інструкторами були німецькі офіцери, які викладали такі предмети: топографію, зброєзнавство, диверсійну справу, бойові заняття, дисципліну, стрільби з автомата метання ручних гранат³². ОУН також організовувала інші військово-навчальні табори для підготовки своїх членів. Так, на початку серпня 1939 року в горах поблизу Зальцбурга військову підготовку пройшло близько 250 осіб, яких навчали самостійних дій у складі невеликих ударних підрозділів. Друга така військова школа працювала в гірському селі Зауберсдорф біля міста Віннер Нойштадт. На цих курсах навчали "теоретичних військових дій, стратегії й тактики, міжнародних справ"³³.

Активна військово-політична діяльність Організації Українських Націоналістів в останнє міжвоєнне десятиліття зуміла підготувати більшу частину українського суспільства в Західній Україні до збройної боротьби під час і після Другої світової війни. Організація віддала для цього свої військові кадри, провідників, які в ці буремні роки довели свою жертівність та ідейність у боротьбі з двома окупантами – Німеччиною та Радянським Союзом. Подальший хід історичних подій показав, що ОУН залишилася фактично єдиною реальною політичною силою, яка зуміла гідно репрезентувати українську націю та очолити її боротьбу за свободу та побудову незалежної Української Держави.

³² *Сотенний Бурлака / Під. ред. В. В'ятровича. – Львів, 2000. – С. 23–24.*

³³ *Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля та кордони. – Київ, 1994. – С. 78.*

Олександр ДАРОВАНЕЦЬ
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАН ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛУЦЬКОГО ПОВІТУ ОУН У 1937–1938 РОКАХ

Прагнення здобути власну державу завше було притаманне більшості поневолених народів. Не є винятком і українці, які в період між двома війнами опинилися в надзвичайно тяжкому становищі. На той час територія України була поділена між чотирма сусідами-завойовниками: Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Українство у такому підневільному становищі створило та розвинуло ідеологію українського націоналізму. Вона швидко завойовувала прихильників у Західній Україні, яка стала форпостом національно-визвольного руху. У 1920 р. виникає Українська Військова Організація (далі – УВО), а 1929 року була створена Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН), яка стала стрижнем українського націоналістичного руху.

На жаль, діяльність ОУН, зокрема в міжвоєнний період, висвітлена історичною наукою недостатньо. На це були об'єктивні причини: тотальний контроль радянських репресивних органів над історичною наукою й активне насадження в суспільній свідомості вигідних для комуністичної влади стереотипів. Одним із таких стереотипів є теза про те, що найлютішими ворогами українського народу є "українські буржуазні націоналісти". Брак об'єктивної інформації про ОУН вимагає заповнення прогалин в історичній науці і спонукає звернутися до вивчення історії ОУН, зокрема на регіональному рівні.

Джерельною базою дослідження є документи і матеріали, сконцентровані у фондах 1, 46 та 216 Державного архіву Волинської області, у фонді 33 Державного архіву Рівненської області та фонді 205 Центрального державного історичного архіву України у Львові¹. Це насамперед матеріали судових справ та звіти органів безпеки, а також зіставлення конфіденційних інформацій. Цікавою особливістю матеріалів судових справ є використання в них документів з архіву повітового проводу ОУН Луччини та інформацій провокатора Олексі Багнюка.

¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 1 (Волинське воєводське управління державної поліції). – Оп. 2. – Спр. 7229; Ф. 46 (Волинське воєводське управління). – Оп. 9а. – Спр. 463, 889; Ф. 216 (Прокуратура Луцького окружного суду). – Оп. 3. – Спр. 1811, 1921, 1922, 1929, 1936, 1954; Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 33 (Прокуратура Рівненського окружного суду). – Оп. 4. – Спр. 70, 78, 84, 90, 97; Оп. 5. – Спр. 128; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 879.

Використовується в дослідженні й службове видання відділу безпеки Волинського воєводського управління "Монографія ОУН на Волині", яке знаходиться у фонді бібліотеки Державного архіву Рівненської області². Окремі факти почерпнуті з видання ОУН "Твори себе сам" та повідомлення Проводу Організації Українських Націоналістів на ПЗУЗ про смерть члена Проводу ОУН на ПЗУЗ Олекси Присяжнюка – "Мітли"³.

Група мемуарної літератури представлена спогадами В. Лобая, С. Шухевича, С. Мудрика – "Мечника", Б. Казанівського⁴. Особливо цінними є спогади Володимира Лобая – "Вугляра" та відомого адвоката Степана Шухевича, які були безпосередніми учасниками досліджуваних подій. Використані також окремі історико-мемуарні праці С. Галамая та Л. Ребета та публіцистично-мемуарна праця С. Мудрика "У боротьбі проти московської агентури"⁵.

Історіографія цього питання дуже бідна. Проблеми лише побіжно торкаються праці П. Мірчука, А. Кршиштальського, О. Багана, П. Содоля, М. Коржана та науково-довідковий апарат 27-го тому "Літопису УПА"⁶.

* * *

Перші сліди діяльності УВО в Луцькому повіті зафіксовані в документах польських органів безпеки у 1928–1929 рр. Це було нелегальне розповсюдження часопису "Сурма". Водночас розпочалася підготовка молодих націоналістів у лавах "Пласту", який мав у своєму складі 12 "куренів". Організатори "Пласту" Іван Скоп'юк (Луцьк), Ананій Закоптуй (Лаврів), Віталій Рафальський (Іванчиці Старі) в скорому часі стали організатора-

² *Monografia OUN na Wołyniu*. – Luck, 1935 // – ДАРО. – Фонд бібліотеки. – Інв. №877.

³ Я. Л. *Твори себе сам*. – Б. м. в., 1953. – 22 с.; *Повідомлення Проводу Організації Українських Націоналістів на ПЗУЗ про смерть члена Проводу ОУН на ПЗУЗ Присяжнюка Олекси – "Мітли"* // *Зберігається в домашньому архіві історика Володимира Мороза у м. Львові*.

⁴ *Лобай В. З моїх переживань. (Спогади, записані з розповіді у 1968 р.)* // *Макар В. Бойові друзі. Збірка споминок з дій ОУН (1929–1945)*. – Торонто, 1980. – Т. 1. – С. 23–49; *Казанівський Б. Шляхом Легенди. Споминок*. – Лондон, 1958; *Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника*. – Лондон, 1958; *Шухевич С. Моє життя. Спогади*. – Лондон, 1991.

⁵ *Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989*. – Львів, 1993; *Мечник С. У боротьбі проти московської агентури*. – Мюнхен, 1980; *Ребет Л. Світла і тіні ОУН*. – Мюнхен, 1964.

⁶ *Мірчук П. Нарис історії ОУН*. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968 – Т. 1.; *Кршиштальський А. Національно-визвольний рух на Горохівщині*. – Луцьк, 1994; *Баган О. Націоналізм та націоналістичний рух. (Історія та ідеї)* – Дрогобич, 1994; *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто–Львів, 1997. – Т. 27; *Роман Петренко. За Україну, за її волю. (Спогади)*; *Коржан М. Фрагмент діяльності ОУН на північних землях Західної України* // *Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974. – С. 537–551; *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник*. – Нью-Йорк, 1994; *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник другий*. – Нью-Йорк, 1995.

ми ОУН у Луцькому повіті. 1932 року ОУН вже мала досить розвинену підпільну сітку, ключовими осередками якої стали: Луцьк, Лаврів, Чаруків, Жидичин, Ківерці, Піддубці, Боголюбів, Милуші, Звірів, Романів, Шепель, Городище⁷. Чисельність ОУН зростала і вже на 29.10.1935 польська поліція мала інформацію про 179 членів та симпатиків цієї організації⁸. Враховуючи жорстку конспірацію в лавах ОУН та безжальний терор проти провокаторів, які заважали ефективній роботі органів безпеки, її реальну чисельність можна вважати вищою. Діяльністю ОУН на Луччині керував повітовий провід. Повітовими провідниками ОУН були: Іван Скоп'юк (від заснування до кінця 1933), Микола Скоп'юк (кінець 1933 – літо 1935, осінь 1936 – літо 1937), Віталій Рафальський (літо 1935 – осінь 1936)⁹.

Територіально до Луцького повіту ОУН входили Луччина, Берестеччина й окремі місцевості Дубенського повіту. На Берестеччині підпілля ОУН було організоване в 1933–1934 рр. Антоном Хмаруком, який мав контакт з М. Скоп'юком¹⁰. Місто Луцьк у зв'язку із зростанням підпілля ОУН було виділене в окрему організаційну одиницю¹¹.

ОУН Луччини будувалася за стандартною організаційною схемою: повітовий провід (провідник; референтури: організаційна, ідеологічно-політична (суспільно-політична), громадської роботи*, пропагандивна, військова, Юнацтва)–районні проводи–"звена" (3–5 членів ОУН). В місцевості, де було мало членів ОУН, націоналістичною роботою керував "станичний". Всі інші, які визнавали ідеї ОУН вважалися "прихильниками", якщо вони активно допомагали ОУН, або "симпатиками", які сприяли визвольній боротьбі пасивно. З рядів останніх рекрутувалися діячі т. зв. "органічного сектору" (громадської роботи), які напівлегально допомагали поширювати впливи ОУН на широкі маси населення. Референтурі Юнацтва підлягала окрема юнацька сітка¹².

У 1937 р. ОУН, за твердженням члена Крайової Екзекутиви М. Коржана, набрала сили на Північно-Західних Українських Землях¹³.

⁷ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 80зв – 81, 82, 97; *Monografia...* – Арк. 36зв, 39зв, 40зв – 42зв.

⁸ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 70. – Арк. 222.

⁹ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 80зв – 81; ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 90. – Арк. 212.

¹⁰ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 77–77зв, 81–81зв, 82зв.

¹¹ Там само. – Спр. 1954. – Арк. 96зв; Ребет Л. *Світла і тіні ОУН.* – С. 17.

* У документах польської влади виділена як окрема "синя лінія", на відміну від "червоної лінії" – стандартної організаційної структури ОУН.

¹² Ребет Л. *Світла і тіні ОУН.* – С. 17–22.

¹³ Коржан М. *Фрагмент діяльності ОУН...* – С. 547.

Чисельний ріст ОУН спричинився до реорганізації осередків ОУН у Луцькому повіті. Внаслідок цієї акції більшість місцевостей на території гмін Полонка, Княгінінек*, Торчин, Ківерці, Піддубці, Чаруків були опановані впливом ОУН. Розпочалася організаційна робота в гм. Чарторійськ¹⁴. Суть цієї реорганізації полягала у створенні додаткових керівних ланок – надрайонних та сільських проводів. Тепер структура ОУН виглядала так: повітовий провід–надрайонні проводи–районні проводи–сільські проводи–"п'ятки", "трійки" і "станичні". Теоретично кожному повітовому проводу мало підлягати 3–4 надрайони, кожному надрайонному проводу – 3–4 райони, а в кожному районі мало бути 7–10 сільських проводів¹⁵. Але в складі Луцького повіту ОУН було 6 надрайонів: Іванчиці, Усичі–Забороль, Лаврів, Берестечко, Піддубці–Звірів, Жидичин¹⁶. Загальна чисельність ОУН у повіті становила близько 160 членів та близько 800 "прихильників" і "симпатиків" (підрхована організаційним референтом повітового проводу Семеном Поліщуком на підставі звітів надрайонів)¹⁷.

У той час повітовими провідниками були Микола Скоп'юк (до великих арештів у серпні 1937 р.) та Віталій Рафальський. На початку 1938 р. між В. Рафальським та С. Поліщуком виникли тертя на ґрунті поділу влади. Поліщук необґрунтовано** звинувачував Рафальського в тому, що він є поліційним конфідентом і в червні 1938 р. організував замах на нього. Рафальський був тяжко поранений, а Поліщук став виконувати обов'язки повітового провідника. В листопаді 1938 р. він передав свій пост Андрію Нагорному, але 26 і 28 листопада обидва були арештовані¹⁸. Після цих арештів повітовим провідником став, ймовірно, Микола Якимчук із с. Піддубці¹⁹.

З серпня 1937 р. до складу повітового проводу входили А. Нагорний, Петро Хлопецький та Степан Миколайчук, а в 1938 р. як суспільно-політичний референт входив і Леонід Волосовець²⁰. Референтом Юнацтва був Олекса Присяжнюк²¹. На початку 1938 року Хлопецького, який став

* Село Княгінінек тепер називається Маяки.

¹⁴ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 81.

¹⁵ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 463. – Арк. 47; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 89.

¹⁶ Там само. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 84; Спр. 1954. – Арк. 81, 89зв, 96зв.

¹⁷ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1954. – Арк. 93.

** Віталій Рафальський – "Дід" у 1941 р. мав стосунок до Служби Безпеки ОУН(б) і саме йому довірили переховувати архів НКВД з Луцька в перші місяці війни (Див.: Мечник С. У боротьбі проти московської... – С. 34).

¹⁸ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 79зв; Спр. 1954. – Арк. 16, 79зв, 81, 82–82зв, 92зв, 97–97зв; ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 879. – Арк. 112; Лобай В. 3 моїх переживань. – С. 36–38.

¹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 27. – С. 145.

²⁰ Я. Л. Твори себе сам. – С. 16.

²¹ Повідомлення Проводу Організації Українських Націоналістів на ПЗУЗ про смерть члена Проводу ОУН на ПЗУЗ Присяжнюка Олекси – "Мітли" // Зберігається в домашньому архіві історика Володимира Мороза у м. Львові.

на захист Рафальського, було усунуто з проводу, а його обов'язки виконував Нагорний²². У безпосередньому підпорядкуванні повітового проводу перебувала диверсійно-терористична група (С. Затовканюк, С. Мельничук, М. Щигельський)*, створена Поліщуком наприкінці 1937 р.²³.

Надрайон №1 – Іванчиці охоплював територію на північний захід від Луцька. До його складу входили два райони: Старі Іванчиці та Милуші. Найголовнішими осередками ОУН в цьому надрайоні були села Іванчиці Старі й Нові, Боголюби, Милуші, Озденіж, Уляники, Зміїнець, Тростянка, Буків, Німецьке, Серники, Княгінінек. Станом на лютий 1937 р. поліція мала інформацію про 14 осіб (у т. ч. й Степана Миколайчука), а зі звіту надрайону випливає, що лише військовий вишкіл у тій чи іншій формі проходили 23 члени ОУН. Загалом же чисельність ОУН у цьому надрайоні становила 54 активних члени та 58 симпатиків²⁴. Надрайонним провідником був Андрій Замелюк, членами проводу – Л. Волосовець (до 1938 р.), С. Миколайчук (з поч. 1938 р.), Володимир Швала²⁵. Районними провідниками ОУН були Леонід Волосовець (район Старі Іванчиці) та Володимир Чвала (район Милуші)²⁶.

Потужним був і надрайон №2 – Усичі–Забороль, який охоплював територію на захід та південний захід від Луцька (села Усичі, Буяни, Богушівка, Всеволодівка, Забороль, Баїв, Потреби, Шепель, Голишів, Полонка, Гірка Полонка, Оздів, Городище). Один із звітів надрайонного проводу подає чисельність 60 членів (15 – Усичі, 30 – Забороль, 15 – Полонка); звіт за квітень 1938 р. містить дані про 76 активних членів і 73 симпатиків, а в звіті за серпень говориться про 48 членів та 177 симпатиків²⁷.

Надрайонними провідниками були: Петро Хлопецький (весна–серпень 1937), Андрій Самчук (серпень 1937–весна 1938), Теодор Марцинюк (весна–листопад 1938). Членами надрайонного проводу в різний час були: С. Поліщук, Степан Цап'юк, Т. Марцинюк, Кость Шеверда. Провідником районного проводу Забороль був Іван Кисіль, провідниками районного проводу Полонка – Лукаш Швагрук

²² ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 79зв; Спр. 1954. – Арк. 16, 81–82зв, 97–97зв; Я.Л. Твори себе сам. – С. 16.

* У 1938 р. всі перейшли в підпілля та відійшли на Закарпаття. (Див.: ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 4678. – Арк. 8).

²³ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 82.

²⁴ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 37зв.; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 86зв.

²⁵ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 10, 82, 89; Я.Л. Твори... – С. 16.

²⁶ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 45.

²⁷ Там само. – Арк. 45, 235зв, 236зв; Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 889. – Арк. 52; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 97–97зв.

(весна–серпень 1937) та Митрофан Ілюк (серпень 1937 - листопад 1938)²⁸.

Номер 3 мав надрайон Лаврів, який контролював територію на південь від Луцька (села Лаврів, Чаруків, Коршів, Несвіч, Городище, Угринів, Вигуричі, Григоровичі, Мстишин, Баківці, Радомишль, Суховоля, Пільганів, Ратнів). У його складі було два райони: Лаврів і Чаруків. Є дані про те, що до складу надрайону Лаврів входив і район Полонка, але вони заперечуються звітом надрайонного проводу Усичі²⁹. В службовому монографічному опрацюванні Волинського воєводського управління (лютий 1937) наведені дані про 62 членів та симпатиків ОУН у цих місцевостях (у т. ч. А. Закоштуя, Федора Помяновського, Івана Васильчука, Юстину Табаковську)³⁰. У звіті надрайону за квітень 1938 р. наводяться дані про 24 активних членів та 200 симпатиків³¹.

Надрайоновим провідником був А. Закоштуї, а під час його арешту обов'язки провідника виконував Олександр Галамага. Членами надрайонного проводу були О. Галамага та Ф. Помяновський. Районовий провід у Лаврові був створений наприкінці 1936 р. А. Закоштуєм; з кінця 1937 р. районним провідником був Іван Герасимчук. До складу районного проводу в різний час входили Іван Тищук, О. Галамага, Ф. Помяновський. Керівником районного проводу в Чарукові (створений у березні 1937 р.) став І. Васильчук³².

Деяко пізніше, ніж вищезгадані надрайони, було створено надрайон №4 – Берестечко. Тут ще з 1933 р. діяв потужний осередок ОУН, а на початку літа 1937 р. був створений районний провід на чолі з Олексом Багноком, якому підпорядковувалися осередки в Берестечку та селах Смолява, Мислині, Зелене, Вербень. Членами проводу були Іван Філіпович (Пилипович), Опанас Надашкевич, Іван Гладун, Теофан Ошуркевич. Після арешту Багнюка (07.08.1937) районним провідником став Філіпович. Організаційна праця посувалася успішно і вже восени 1937 р., згідно зі звітом районного проводу, ОУН у Берестечку налічувала 15 дійсних членів і 60 симпатиків³³. У зв'язку з організаційним ростом Берестечко перейменовано у надрайон. Йому підпорядковувалися районні проводи Берестечка і прилеглих територій Дубенщини (осідок – кол. Вербень). Після виходу з тюрми Багнюка, якого

²⁸ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 889. – Арк. 60; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1922. – Арк. 26, 29–30; Спр. 1954. – Арк. 10, 81, 82, 89, 91–91зв, 94зв, 97–98зв.

²⁹ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1922. – Арк. 26.

³⁰ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 37–37зв.

³¹ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 235зв.

³² Там само. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 79зв; Спр. 1922. – Арк. 27, 28, 29; Спр. 1954. – Арк. 89–89зв; ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 65зв, 87зв, 88; Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 37зв.

³³ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 78–78зв, 85зв.

Іван Климів призначив повітовим провідником ОУН Горохівщини, І. Гладун отримав наказ організувати надрайон Боремель–Теслугов. До його складу мали входити районні проводи в Теслугові, Вербені, Хотині, Демидівці. Надрайонний провід в Берестечку також отримав завдання організувати районні проводи в Мислинях і Бранах³⁴.

Надрайон №5 – Піддубці охоплював села, розташовані на схід від Луцька (Піддубці, Звірів, Романів, Вишнів, Крупа, Боратин, Ботин, Лище, Гаразджа, Котів, Копче Руське). Чисельність ОУН у цьому надрайоні, згідно з надрайонними звітами, становила в квітні 1938 року 24 члени й 350 симпатиків, а у вересні того ж року – 28 членів і 300 симпатиків³⁵. Для порівняння: згідно зі звітом надрайону №5 за 1938 р., на його терені проживало 1999 українців³⁶. У поліційних документах (лютий 1937) фігурують лише 9 осіб з цього надрайону (у т. ч. Анатолій Козяр). Для порівняння: у звіті воєводського управління від 31.06.1936 р. у цьому надрайоні фігурують 11 осіб (у т. ч. А. Козяр та Антон Вовчик)³⁷. Цей надрайон був одним з найкраще законспірованих, а на його терені працювали М. Якимчук, Сергій Качинський, Любов Гнатюк, які пізніше стали відомими діячами ОУН³⁸.

Провідником надрайону Піддубці був А. Вовчик, а членами проводу – Олексій Заборовець, Федір Заборовець* та Федот Юревич³⁹. Район Звірів очолював А. Козяр, а після того, як Козяра забрали до війська, – Іван Якимчук. Певний час членом районного проводу ОУН в Звірові був М. Якимчук⁴⁰.

Навесні 1938 р. був організований надрайон №6 – Жидичин, якому підлягали осередки ОУН на північ від Луцька (Жидичин, Ківерці, Бодячів, Липляни, Клепачів, Четвертня, Юліана**). З цього надрайону поліції були відомі 12 осіб, у т. ч. надрайонний провідник Олекса Чесюк та члени проводу Іван Силюк, Микола Кушнір, Теодор Міськовець⁴¹. Чисельність ОУН у цьому надрайоні не була великою (8 членів, 8 симпатиків станом на серпень 1938 р.), бо він перебував у стадії від-

³⁴ Там само. – Арк. 79, 84–84зв, 86.

³⁵ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 236, 237.

³⁶ Там само. – Арк. 240зв.

³⁷ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 78. – Арк. 153зв; Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 37зв.

³⁸ Я.Л. Твори себе сам. – С. 15; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – 1949. Довідник. – С. 73, Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – 49. Довідник другий. – С. 39, 117.

* Ф. Заборовець родом з Олександрії, пов. Рівне.

³⁹ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 10, 89зв.

⁴⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 45.

** Нині с. Дачне.

⁴¹ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 37–37зв.; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 10, 89зв.

новлення після "ліквідацій" у 1935–1936 рр. Організовувалися три райони – Жидичин (провідник – Іван Солтис), Клепачів, Липляни⁴².

Почав також організовуватися надрайон №7 – Чарторийськ, зародком якого стали осередки ОУН у селах Хряськ, Старий Чарторийськ, Цміни, Новосілки пов. Луцьк, а також села Суховоля, Веретеничі, Полиці та Рафалівка пов. Сарни⁴³.

У звіті прокуратури, присвяченому справі Коса й товаришів, зустрічаються згадки про поділ ОУН на т. зв. "червону" і "синю" "лінії". На думку представників органів безпеки, "червона лінія" – це усталена форма організаційної структури ОУН, а "синя" – напівлегальна націоналістична робота серед мас. Ці "лінії" були відокремлені в нижніх ланках і об'єднувалися в єдине ціле на рівні повітів і вище. Це вказує на активну діяльність референтури громадської роботи⁴⁴.

Для поширення націоналістичних ідей на Волині використовувався Український Національний Козацький Рух (ділі – УНАКОР), який став своєрідною напівлегальною прибудівкою ОУН на Волині. Багато членів УНАКОР стали згодом активними діячами ОУН⁴⁵.

Луцький повіт ОУН організаційно підкорявся обласному провідникові М. Скоп'юку, який до серпня 1937 р. одночасно обіймав ще й пост повітового провідника Луччини. Саме від нього отримували вказівки осередки ОУН на Луччині. Зв'язки М. Мостовича локалізуються лише на терені м. Луцька. Після великих арештів у серпні 1937 р., коли за ґрати потрапив майже весь керівний актив ОУН на Волині, керівним центром для Луччини стає Сокаль. Зв'язок із Сокалем ішов через повітовий провід Радехівщини. В матеріалах судових справ зафіксовано багато контактів С. Поліщука, А. Нагорного, О. Багнюка, І. Філіповича, Т. Ощуркевича з Володимиром Лобом – "Вуглярем" (повітовим провідником ОУН Радехівщини) та Зеноном Мазуркевичем. Особливо вони похвалилися у зв'язку з усуненням В. Рафальського. Крім того, під час цих контактів до Сокаля передавалися організаційні складки членів ОУН, а до Луцького повіту натомість надходила література ОУН⁴⁶.

⁴² ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 45.

⁴³ Там само. – Арк. 3зв – 4; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1934. – Арк. 6–26.

⁴⁴ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 225зв – 227зв; Ребет Л. Світла і міні ОУН. – С. 17–22.

⁴⁵ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 10; Спр. 90. – Арк. 213; Шухевич С. Могилтя. Спогади. – С. 580 – 582.

⁴⁶ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 223, 227зв; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 78, 81–81зв, 82зв, 84зв; Спр. 1954. – Арк. 81, 82–82зв, 84зв, 90–90зв, 92–92зв, 101зв – 103зв; Лобай В. З моїх переживань... – С. 36; Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. – С. 21–22; Мечник С. Під трьома окупантами... – С. 12; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – С. 454; Баган О. Націоналізм та націоналістичний рух... – С. 108; Коржан М. Фрагмент діяльності ОУН... – С. 541–542.

Діяльність ОУН на Луччині й Берестеччині розгорталася за такими напрямками: організаційний, пропагандивний, військовий, бойовий, фінансово-господарський.

В основі організаційного напрямку лежало залучення до ОУН нових кадрів, заповнення вакансій, які виникали внаслідок арештів, відновлення втрачених зв'язків. Особливо важливим вважалося проникнення членів ОУН до різних легальних організацій, що дозволяло більш безпечно проводити націоналістичну діяльність⁴⁷.

Пропагандивна діяльність ОУН мала на меті поширювати націоналістичні настрої серед українського населення та підсилювати опозиційні настрої щодо Польщі та СРСР. Головними шляхами досягнення цієї мети стали: поширення націоналістичної літератури, церковно-шкільна акція (пропаганда, спрямована на поширення сфери вжитку української мови в церковній та шкільній галузях), відзначення славних подій в історії України, протимонопольна акція (бойкот алкоголю і тютюну, які були монопольними товарами Речі Посполитої)⁴⁸.

Військовий напрямок діяльності ОУН представлений військовою підготовкою її членів та нагромадженням зброї⁴⁹. У програмі короткого вишколу членів надрайонних проводів, яка була знайдена в архіві повітового провідника ОУН Луччини С. Поліщука, про цей напрям роботи сказано так:

"Проводити розвідку, хто має зброю, де знаходяться магазини*, крамниці і склади зброї. Роззброювати одиничних осіб, як: гайових, поліціантів, шпіцлів**, "хрунів"***, сторожів і т. д. Відібрану зброю зберігати в конспіративних магазинах.

Влаштувати виправи боївки до більших осередків, в яких знаходиться зброя, як напр. Стрілецьке товариство, ПВ**** і т. п. Виконувати то належить без розголосу.

Влаштувати добре законспіровані склади зброї і військових приладів (радіо, телефон і т. п.). Звернути якнайпильнішу увагу на військоове вишколення членів. Постаратися про відповідну літературу і підручники. Врешті доклати обрахування військових сил"⁵⁰.

⁴⁷ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 175зв; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1922. – Арк. 27.; Я. Л. Твори себе сам. – С. 10–11, 16.

⁴⁸ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 463. – Арк. 24; Спр. 889. – Арк. 51–52, 61, 64; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 79зв, 85зв; Спр. 1954. – Арк. 83, 90зв.

⁴⁹ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 889. – Арк. 51–52, 53; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 80зв, 85зв – 86; Спр. 1922. – Арк. 28; Спр. 1954. – Арк. 83–83зв, 86–87.

* Тут: різновид військового складу.

** Тут: поліційних та інших агентів.

*** Українців, які активно співпрацювали з польською владою.

**** Ймовірно, Військо Польське.

⁵⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 879. – Арк. 111зв – 112.

Бойова акція включала в себе саботажі (серпень 1937 р. і лютий 1938 р.), акти терору та експропріаційні акції. 11.03.1937 р. членом ОУН у Піддубцях був застрелений постерунковий Адольф Рутковський; у Ківерцях вчинено замах на провокатора Кліма Крупського та його брата Давида⁵¹. За неповними даними, в січні-жовтні 1938 року було здійснено 10 терористичних актів⁵². Для поповнення організаційної каси були проведені чотири експропріаційні акції проти приватних осіб (Юзефа Дуди зі с. Банашівка, Олександра Рички зі с. Цеперів, Шиї Каца з кол. Звірків, Шломи Лінденбойма зі с. Городок); частина з них не вдалася. Ці акції відбулися у серпні 1937 р. та лютому-березні 1938 р.⁵³

Фінансово-господарча акція ОУН виявлялася у всебічній підтримці української торгівлі та проведенні фінансових збірок серед членів та симпатиків ОУН. Збірки проводилися для організаційних потреб, на допомогу політв'язням та підпільникам ОУН, на бойовий фонд (закупівля зброї та боєприпасів)⁵⁴.

Таким чином, Луцький повіт ОУН розгорнув активну діяльність, в якій виразно виділялися організаційна та пропагандивна сторінки. Це викликало різку протидію з боку польських органів безпеки. Крім двох дрібних політичних процесів, які відбулися в березні і травні 1937 р., в стадії підготовки було кілька десятків судових процесів над членами ОУН, частина яких відбулася 1939 року. Про це свідчить велика кількість судових справ, які зберігаються у фонді 216 Державного архіву Волинської області⁵⁵. Відомий адвокат Степан Шухевич згадував, що на кінець серпня 1939 р. мав "занотованих у своїм термінарі біля тридцяти дрібних розправ на Волині, та їх не встигли польські суди перепровадити"⁵⁶.

Болючим ударом по ОУН Луччини стала т. зв. "ліквідація", проведена поліцією 5-8.08.1937 р. Під час цієї акції було заарештовано на території Луцького повіту 44 особи, в Берестечку – 6 осіб. Серед них – провідні діячі ОУН Євген Шульга, Іван Хлопецький, Анатоль Кабайда, М. Скоп'юк, А. Закоштуй, І. Васильчук, І. Філіпович, О. Надашкевич, Ф. Помяновський⁵⁷. Всі вони на тривалий час вибули з організаційної роботи. Матеріали на них були здобуті переважно агентурним шляхом, а одним з головних свідків проти арештованих став провокатор Клим

⁵¹ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 889. – Арк. 64; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 86зв; ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 69зв – 70, 126, 257; Шухевич С. *Моя життя. Спогади*. – С. 574.

⁵² ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 236–237зв.

⁵³ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 889. – Арк. 64–66; Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 83–83зв.

⁵⁴ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1954. – Арк. 83.

⁵⁵ Там само. – Ф. 216. – Опис фонду; ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Арк. 70, 127зв.

⁵⁶ Шухевич С. *Моя життя. Спогади*. – С. 574.

⁵⁷ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 201зв – 202зв.

Крупський, який раніше входив до складу осередку ОУН у Ківерцях⁵⁸. Але набагато відчутнішого удару зазнала ОУН у листопаді-грудні 1938 р., коли було заарештовано весь провідний актив Луччини і Берестеччини, а також В. Лобая, З. Мазуркевича і Бориса Бедрика⁵⁹. Це було пов'язано з однією з найефективніших агентурних розробок в історії польської поліції, яка полягала в проникненні в ряди ОУН своєрідного "троянського коня". Ним став Олекса Багнюк з Берестечка (в С. Шухевича – помилково студент Боднаренко), який займав відповідальні пости в ОУН. Саме він видав членів повітового проводу Луччини й надрайонних проводів Лаврова й Берестечка, а також В. Лобая, З. Мазуркевича і Б. Бедрика. Крім того, Багнюк, перебуваючи в одній камері з І. Климівим, увійшов до нього в довіру, і Климів призначив його повітовим провідником Горохівщини. По виході з тюрми Багнюк розпочав організацію осередків ОУН в Горохівському повіті і прилеглих до нього місцевостях Дубенщини. Потім їх видав поліції, а сам виступав головним свідком на більшості політичних процесів, які проводилися як результат цих арештів⁶⁰. Через провокаційну діяльність Багнюка лише в м. Берестечку ОУН втратила щонайменше 14 членів⁶¹. За це ОУН винесла Багнюку смертний вирок⁶².

Під час арешту С. Поліщука в руки поліції потрапив архів повітового проводу ОУН, де були дані про розподіл організаційних обов'язків, військову підготовку членів ОУН, звіти надрайонів⁶³. Цей архів допоміг поліції краще зорієнтуватися в справах Луцького повіту ОУН і визначитися, кого катувати першим. Тортури під час допитів були звичайним явищем. Не витримавши катувань, після невдалої спроби самогубства почав зізнаватися Семен Поліщук⁶⁴. Все це призвело до значних втрат у лавах ОУН Луччини та Берестеччини. Ліквідація тривала аж до серпня 1939 р., а вже 29 травня поліція рапортувала про затримання 262 членів та симпатиків ОУН, з яких 240 було передано судам. Згідно з тим же повідомленням, ліквідовано один окружний провід (його провідником вважали С. Поліщука), один повітовий, 5 надрайонних, 11 районних та 19 сільських проводів⁶⁵.

⁵⁸ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1936. – Арк. 7зв, 16; Шухевич С. *Моя життя. Спогади*. – С. 574.

⁵⁹ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 77–77зв; Спр. 1921. – Арк. 19, 20; Спр. 1954. – Арк. 79зв; Криштальський А. *Національно-визвольний рух на Горохівщині*. – С. 11.

⁶⁰ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 78, 79, 84; Спр. 1954. – Арк. 84зв – 85; Шухевич С. *Моя життя. Спогади*. – С. 566.

⁶¹ ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 201зв – 203зв.; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1921. – Арк. 19; Спр. 1929. – Арк. 19.

⁶² ЦДАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 879. – Арк. 112.; ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 104.

⁶³ ДАВО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 1811. – Арк. 80–81зв; Спр. 1954. – Арк. 86–87зв, 92зв.

⁶⁴ Лобай В. *З моїх переживань...* – С. 37.

⁶⁵ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 45, 288.

Отже, у 1937–1938 рр. Луцький повіт ОУН був досить потужною організаційною одиницею і сприяв зростанню націоналістичних настроїв на Луччині та Берестеччині. Хоч робота ОУН провадилася в умовах жорсткої протидії польського репресивного апарату, події наступних років показали, що ідеї українського націоналізму міцно вкоренилися в свідомості населення цього регіону, що й стало головним результатом діяльності ОУН на терені Луччини.

Історія Української Повстанської Армії

Володимир КОСИК,
доктор Сорбонни (Париж) і УВУ (Мюнхен)

НІМЕЦЬКІ ДОКУМЕНТИ ПРО УПА

Під час Другої світової війни, окуповуючи якусь територію, німці уважно слідували за настроями населення і всіма подіями на цій території. В Україні, як і в інших країнах європейського Сходу, цю діяльність було доручено органам німецької поліції безпеки (СП) і служби безпеки (СД). До них належали, крім безпеки, усі політичні питання.

На українській території діяли поліційні айнзацкоманди СП і СД, які належали до двох айнзацгруп: "Ц" і "Д". Свою діяльність вони починали звичайно масовими розстрілами агентів, партизан, комуністів, євреїв, асоціальних елементів, грабіжників. Але тому, що до них належали також всі політичні питання, вони слідували за подіями, настроями населення, політичною активністю осіб і груп, діяльністю всіх рухів опору. Вони все реєстрували і свої Звідомлення слали до Берліна. У Берліні на основі цих звідомлень Головне управління безпеки Райху, куди входило теж і гестапо, виготовляло свого роду бюлетені, а саме: "Звідомлення про події в СРСР" (від 23.6.1941 по 24.4.1942), "Донесення з окупованих територій Сходу" (від травня 1942 по травень 1943) та "Повідомлення айнзацгруп поліції безпеки і СД про діяльність і ситуацію в СРСР" (від 15.9.1941 по 31.3.1942). Ці бюлетені отримували деякі інстанції уряду. Крім цього, до Берліна надходили Звідомлення від абверів, представників міністерства закордонних справ при армії, а в роках 1943–1945 також від служби "Чужі армії на Сході" та інших німецьких агенцій.

Ці документи треба вважати найбільш об'єктивним історичним джерелом. Бо коли йшлося про безпеку Райху та окупаційної влади, німці точно реєстрували кожен вияв справжнього, дійсного (а не вигаданого на еміграції) спротиву й некорисної для німців діяльності будь-якої української організації чи особи. Зрештою, усі ці Звідомлення, як достовірні документи, разом з іншими документами служили доказовим матеріалом під час процесу в Нюрнберзі.

Спочатку коротко про розуміння і розшифрування німецьких архівів. Для прикладу, справа арештування Степана Бандери, про що невпинно ширяться неправильні інформації.

Наприклад, А. В. Кентій, член "робочої групи з вивчення ОУН-УПА при Інституті історії України НАН", пише: "На підставі прийнятих рішень у той же день, 5 липня 1941 р., німці затримали у Києві секретаря УНК В. Горбового і ще п'ять провідних членів ОУН. А 7 липня ц. р. на-

чальник поліції безпеки і СД Німеччини у зверненні № 15 про становище в СРСР повідомляв, що "керівник групи ОУН в Генерал-губернаторстві Бандера знаходиться з 6.7.41 у Берліні під "почесною вартою" і що впродовж 5-6 липня 1941 р. під "почесну варту" взяті й деякі інші керівні діячі українських політичних угруповань". А внизу на сторінці додає: "Німці ще 29 червня 1941 р. заборонили С. Бандері покидати Краків. 5 липня ц. р. він був відправлений до столиці Третього райху, а вже 14 липня 1941 р. звільнений з-під "почесної варти"... Щодо голови ПУН А. Мельника, то він на вимогу німців за декілька днів до початку війни був змушений переїхати до Берліна, де теж опинився під "почесною вартою"¹. У цій інформації спритно змішано правду з неправдою. Ось факти:

С. Бандеру взяли під домашній арешт (конфінували) 29 червня 1941 р. у Кракові. Внаслідок проголошення 30 червня у Львові Акту проголошення відновлення української незалежної держави у Звідомленні про події в СРСР поліції безпеки і СД № 10 з 2 липня 1941 р. сказано: "Дальші заходи проти групи Бандери і проти самого Бандери готуються. Вони якнайскорше будуть проведені"².

А Звідомлення про події в СРСР № 11 з 3 липня повідомляло: "Айнзацгрупа Б повідомила 2 і 3 липня 41 про спроби національних українців під проводом Бандери поставити німецькі власті перед доконаним фактом проголошення Української Республіки і створення міліції. Крім того, група Бандери розвинула останнім часом особливу активність, розповсюджуючи листівки і т. п. В одній з цих листівок говориться, між іншим, про те, що український визвольний рух, якого раніше переслідувала польська поліція, тепер буде переслідуваний німецькою поліцією"³.

С. Бандеру арештували 5 липня у Кракові і депортували до Берліна. 5 і 6 липня арештували також деякого з членів Українського Національного Комітету; їх в більшості потім звільнили. Звідомлення про події в СРСР № 13 з 2 липня 1941 повідомило: "Авторитетні українські націоналістичні керівники, як уже повідомлялося, взяті під домашній арешт. Бандеру перевезено до Берліна. Його допит в дії"⁴. Німецький текст цього Звідомлення звучить так: "Die Massgebenden ukrainischen Nationalistenführer wurden in Ehrenhaft genommen. Bandera wurde nach Berlin überführt. Dessen Vernehmung ist im Gange".

Німецьку мову того часу німці звичайно називають Nazideutsch – нацистська мова. У цій мові слово Ehrenhaft у жодному разі не означало чогось "почесного" – "почесна варта" чи "почесне ув'язнення", а просто

¹ А. В. Кеній. *Нарис історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр.*// Інститут історії НАН України. – К., 1999. – С. 29.

² Архів Німеччини, Bundesarchiv (BA) R 58/214 f. 54.

³ BA R 58/214 f. 58, 59.

⁴ BA R 58/214 f. 75.

"домашній арешт". У всякому разі німецькі документи не виявляють жодних прихильних до ОУН(Бандери) почувань німецьких властей. Якщо члени КГБ з приємністю перекладали слово Ehrenhaft як "почесну варту", то їхньою метою було показати, що нацисти віддавали Бандері і його прихильникам "почесті". Тобто, мовляв, вони були друзі.

Депортувавши С. Бандеру до Берліна, німці його ув'язнили і допитували. Звільнили його 25 липня і взяли під домашній арешт. У цій ситуації він жив до половини вересня, коли його ув'язнили у головній тюрмі Берліна. Чотири місяці пізніше його перевели до концтабору Саксенгаузен, біля Оранієнбурга*.

Що ж до твердження А. В. Кентія про те, що німецький СД у "зверненні № 15 про становище в СРСР повідомляв, що "керівник групи ОУН в Генерал-губернаторстві Бандера знаходиться з 6.7.41 у Берліні під "почесною вартою", то можемо зауважити, що в архівах Німеччини цей документ називається Звідомленням (а не зверненням) про події в СРСР і в ньому після згадки, що С. Бандера знаходиться в Берліні "під домашнім арештом", сказано, що 5 і 6 липня взято під домашній арешт чільних українських діячів у Генерал-губернаторстві (не в Берліні!)⁵.

До речі, в цьому ж Звідомленні є лист А. Мельника з 6.7.1941, якого він переслав через ОКВ (Головне командування вермахту) до головної квартири Фюрера (лист підписали також "мельниківські" генерали й офіцери М. Омелянович-Павленко, М. Капустянський, Р. Сушко, Г. Стефанів, П. Дяченко, М. Хронов'ят). В листі говорилося, що підписані просять "честі для нас і нашої молоді взяти участь у хрестовому поході проти більшовицького варварства... Ми хотіли б мати змогу разом із легіонами Європи йти пліч-о-пліч з нашим визволителем, німецьким вермахтом, і мати змогу створити з цією метою українське збройне формування"⁶.

Не знаємо, звідки А. В. Кентій взяв наступне твердження: "Щодо голови ПУН А. Мельника, то він на вимогу німців за декілька днів до початку війни був змушений переїхати до Берліна, де теж опинився під "почесною вартою". Це звичайна вигадка (або "партійно-політична дезінформація").

Андрій Мельник переїхав жити до Берліна добровільно в другій половині жовтня 1940 р**.

* Звертаємо увагу мовникам, що табір називався "Саксенгаузен" (від Сакси, Саксонія) а не "Заксенгаузен".

⁵ ВА R 58/214 f. 90.

⁶ Там-таки, f. 91-92.

** Один з визначних мельниківців, Юрій Пундик, писав: "...в липні 1940 р. полк. Мельник виїхав (з Італії) до Німеччини, плануючи вернутися згодом до Італії. Однак...не міг дістати візи" (*Непогасний огонь віри / Збірник на пошану полковника Андрія Мельника... – Париж, 1974. – С. 239*). Згідно з нашими дослідженнями, він тоді приїхав до Кракова, а до Берліну виїхав у другій половині жовтня 1940 р.

А. Мельника, запропонував йому, як про це свідчить щоденник абверу, зустрітися з С. Бандерою, щоб привернути єдність ОУН. З цією метою на початку листопада 1940 року викликано Бандеру, який жив у Кракові, до Берліна. Бандера прибув до Берліна на переговори 2 листопада 1940 р. Але розмови між двома керівниками ОУН виявились безуспішними. Існування двох окремих ОУН вже було доконаним фактом⁷.

Жодні німецькі документи не потверджують, що А. Мельник був коли-небудь конфінований (під "почесною вартою") у Берліні. Щойно 28 лютого 1944 р. його інтернували у таборі Саксенгаузен*, бо тоді в одній з мельниківських публікацій появились протинімецькі писання⁸.

Після арештування і депортування в Берлін Степана Бандери (5 липня 1941) і Ярослава Стецька (9 липня) німці думали, що доведуть до анулювання Акту проголошення відновлення незалежності Української Держави з 30 червня 1941 р. і одночасно усунуть всяку політичну діяльність серед українців. Бандера і Стецько відмовилися відкликати Акт з 30 червня 1941 р.

А після перших масових арештів членів ОУН (Бандери) в половині вересня 1941 р. (тоді арештовано біля 1500 членів)⁹, німці були

⁷ Див. В. Косик. Розкол ОУН (1939–1940) / Збірник документів, друге видання. – Львів, 1999. – С. 128.

* У книжці "ОУН: минуле і майбуття" (Фундація ім. О. Ольжича – Київ, 1993. – С. 167.) інформується, що на початку весни 1944 р. до Саксенгаузен прибув "полковник Андрій Мельник з дружиною Софією". Отже, інтернованому дозволили жити з дружиною.

⁸ Див. В. Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 421.

⁹ Див. Українське державотворення / Збірник документів і матеріалів. – Львів-Київ, 2001. – С. 443. Це джерело подає також А. В. Кентій в своїй книжці (С. 74.), але тільки у замітці внизу сторінки, як якусь другорядну річ. Зате він цитує спогад одного мельниківця про те, що після програної битви під Москвою німці почали мститися. "І найбільші втрати понесла мельниківська ОУН..." (стор. 106). Але ж ОУН(Мельника) втратила тоді декілька осіб – нехай визначних – а не 1500 членів. Про причини масових арештів членів ОУН(Бандери), проведених німцями два тижні після вбивства в Житомирі двох членів проводу ОУН(Мельника), Сеника і Сціборського, див. Україна в Другій світовій війні у документах / Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – Львів, 1997., Т. 2. – Львів, 1998. А. В. Кентій (С. 56.) чомусь немов би із задоволенням пише, не даючи найменших доказів, що цих двох діячів ОУН(Мельника) вбили бандерівці. Взагалі, А. В. Кентій спірається на слухи, поголоски, сумнівні "спомини", злосліві і необ'єктивні думки деяких усунених поза політичне життя або "покривджених" долею діячів, а не на перевірені факти. Тим він не підносить рівень історичної науки в Україні. Це стосується також фантазій про те, що бандерівці видали німцям О. Телігу, а потім О. Кандибу-Ольжича та інших, та що бандерівці знищили близько чотирьох тисяч мельниківців (ціла ОУН(Мельника), мабуть, не мала тоді стільки членів!). Серйозний історик цього не повторював би, не маючи доказів. Щодо ОУН(Мельника) в Києві та викриття німцями тих мельниківців, які 7 січня 1941 р. вирішили перейти в підпілля, не треба забувати, що між членами ОУН(Мельника) в Києві були інформатори СД. Картоотека цих агентів є в німецьких архівах. Між ними був, наприклад, Аркадій Любченко.

майже певні, що ОУН (Бандери)* не буде спроможна організувати опір.

Однак уже в половині вересня один із німецьких звітів стверджує, що діяльність ОУН(Бандери) поширилася на всі райони України. "Там пропагуються національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично ніякого сприятливого підґрунтя". Звіт додає: "Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому"¹⁰.

У другій половині вересня 1941 р. керівники ОУН(Бандери), які залишилися на волі, на першій конференції вирішили підготувати населення до загального спротиву, проводити роз'яснювальну акцію, шукати в лісах радянську зброю і її переховувати, проводити військовий вишкіл молоді¹¹. Багато німців вважало, що народ Східної України політично несвідомий, не має керівної кляси і не думає про державну незалежність. Вони вважали, що до такого стану довели Україну "сталінські репресії". Тому вистачить "повністю придушити вплив Бандери", повести відповідну пропаганду, і все буде якнайкраще¹².

Все ж таки молодь масово вступає в ряди ОУН*. Німці проводять численні арешти, десятки членів страчені (Городище, Миколаїв, Херсон).

У жовтні і листопаді 1941 року активність українських сил зосередилася на Волині і Поділлі. Німецьке донесення про події в СРСР з 14 листопада, описуючи ситуацію і діяльність ОУН на Волині, говорить, між іншим, що "серед українських політичних течій найбільшу діяльність розгортає, як завжди, ОУН(Бандери)". Звіт згадує також і ОУН(Мельника), підкреслюючи, що вона "має ті самі цілі, що і група Бандери, тобто створення суверенної і незалежної України, але вони виражені у менш грубій формі" і ця група багато менш активна¹³.

Розмах величезної підготовчої роботи ОУН(Бандери) не міг не привернути уваги німців. Із перехоплених документів і допитів арештованих

* А. В. Кендій пише, що "з часу проголошення Акту від 30 червня 1941 р. у Львові ОУН С. Бандери отримала назву "ОУН(Самостійників-Державників)" (*Нарис історії...*, С. 5). Це не відповідає дійсності. Назву ОУН(СД) накинув організації на 3-ій конференції ОУН(Бандери) у лютому 1943 р. М. Лебедь, але вона не прийнялася, і її усунуто декілька місяців пізніше на Третньому Великому Зборі.

¹⁰ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (AA) Inland II g 431 f. 131.*

¹¹ Микола Лебедь, УПА. – Мюнхен, 1946. – С. 17.

¹² *VA R 58/218 f. 159-160.*

* А. В. Кендій та інші роблять усі можливі зусилля, щоб показати, що в Східній Україні не було довір'я до ОУН, до націоналізму. Це зрозуміло, бо під впливом страшної російсько-комуністичної пропаганди проти "націоналізму", в якому обвинувачували навіть членів КП(б)У, всі боялися цього слова, яке було представлене як рівнозначне зі словом "зрадник" і "ненависник інших". Але це не стало перепоною, щоб численні молоді включилися до боротьби ОУН проти окупантів. Хоча на цьому шляху зневірювалися і деякі члени похідних груп ОУН(Бандери), бо цей шлях не міг бути легким.

¹³ *VA R 58/218 f. 87, 88, 92.*

членів ОУН(Бандери) вони дізналися, що ця організація готує повстання. Тому 25 листопада 1941 року станиці СД у Райхскомісаріяті Україна отримали наказ, який говорив, що "незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріяті з метою створення незалежної України". Наказувалося арештувати всіх активістів "руху Бандери" і після допитів таємно знищити "як грабіжників"¹⁴. Підкреслюємо, наказ стосувався лише ОУН(Бандери).

На початку грудня 1941 року німці вже занотували у своїх Звідомленнях, що члени ОУН(Бандери) отримали наказ збирати по лісах зброю і боеприпаси, які залишила радянська армія, споруджувати секретні склади для озброєння загонів, які будуть боротися проти вермахту¹⁵.

31 грудня 1941 року німецькі органи безпеки інформували:

"Оперативні групи поліції безпеки і СД приділяють особливу увагу виявленню і придушенню спроб опору серед населення окупованих територій. При тому було констатовано, що, крім групи ОУН(Бандери), в Україні не існує жодної організації опору, яка була би в змозі становити серйозну небезпеку. Розслідування проти групи Бандери через це були особливо активізовані... Згідно з висловлюваннями одного арештованого, члени ОУН(Бандери) одержали завдання шукати російську зброю і боеприпаси... Коли керівництво ОУН визнає момент за слушний, а необхідні партизанські групи будуть створені, має бути нанесений удар по німецьких окупаційних військах..."¹⁶.

Як бачимо, у цей час німецькі документи не говорили нічого про небезпеку для німецької окупації з боку ОУН(Мельника) чи Тараса Бульби-Боровця.

У Звідомленні № 156 про події в СРСР з 16 січня 1942 р. говориться про т. зв. "школу міліції" в Клевані, на Волині, у якій справді відбувався вишкіл бойовиків ОУН(Бандери). Керівник школи "Остап" (мабуть, Сергій Качинський), згідно з документом, "повинен знати, де захована зброя, призначена для повстання"¹⁷. Пізніше донесення з квітня 1942 р. зазначає, що в Клевані навчалось 40 учасників, яких "нацьковували" проти Німеччини¹⁸.

На підставі захоплених документів і зізнань арештованих німці вже здавали собі справу про потужність широко розповсюдженого націо-

¹⁴ Документ Нюрнберзького процесу, ІМТ 014-USSR (№ 7), XXXIX, S. 269-270. Повний текст див. Україна в Другій світовій війні у документах / Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т 1. – Львів, 1997. – С. 365. (український текст), С. 367. (німецький текст).

¹⁵ BA R 58/219 f. 253-255.

¹⁶ BA R 70 SU/31 f. 253-255.

¹⁷ BA R 58/220 f.103/RS.

¹⁸ BA R 58/697 S.2 (265702).

налістичного революційного руху опору. Тому не дивно, що, починаючи від Звідомлення про події в СРСР від 6 березня, а ще точніше, від 20 березня 1942 року, німці ввели у своїх Звідомленнях нову рубрику – "Український рух опору"¹⁹.

Уведення цієї рубрики засвідчує, що тоді почався період збройної боротьби українських націоналістів проти німецького окупанта. Німці подають у своїх Звідомленнях, що, починаючи від квітня 1942 року на Волині і Поліссі, а опісля і в околицях Кам'янця-Подільського та Житомирщини з'явилися малі озброєні відділи ОУН(Бандери)²⁰. Один із рапортів каже, що вже у травні було встановлено, що "рух Бандери серйозно зайнявся створенням банд, зокрема на західній частині України" та що він "переходить до військового вишколу своїх членів і їх час від часу згромаджує для воєнних польових занять"²¹.

Ці відділи проводили незначні операції, атакуючи мости, лінії зв'язку, склади постачання, господарські об'єкти.

Від 27 до 29 березня 1942 р. відбулося у Луцьку друге засідання німецьких керівників генеральної округи Волинь-Поділля. Вирішено, що застосовується тільки чотирикласне навчання (від 7 років), потім фахова підготовка і праця від 16 років. Фахові працівники, якщо не потрібні в Україні, мають бути вислані до Німеччини. Релігійне навчання в школах мають проводити не священики, а учителі. Одночасно начальник СД (Obergruppenfuhrer Schoene) дав огляд діяльності руху Бандери і руху Мельника, підкреслюючи, що "Рух Бандери є зокрема активним і протинімецьким"²². Про Бульбу-Боровця і його "Поліську Січ" не було мови.

У травні 1942 року німці вперше занотували інформації також і про "Поліську Січ". В одному німецькому документі, крім широких і цікавих біографічних даних про Т. Бульбу-Боровця, сказано, що у 1941 році, "після приходу німецьких військ він (Боровець) отримав, на власну пропозицію, завдання створити особливу поліційну частину, метою якої було очистити від більшовиків ліси північної Волині". Боровець назвав своє з'єднання "Поліська Січ". Після перших "успішних дій проти більшовицьких частин Боровець увійшов у контакт з вермахтом і отримав наказ щодо дальших "айнзаців", тобто військових операцій, "отримав зброю і устаткування. Його частина мала певного часу 2000-3000 чоловік". Після очищення лісів на Поліссі та Північній Волині Боровець вів переговори з вермахтом про операції в лісах Чернігівщини. Німецьке Звідомлення додає, що "внаслідок труднощів щодо спорядження

¹⁹ *BA R 58/222 f. 42.*

²⁰ *BA R 58/698 f. 82; R 58/222 f. 231.*

²¹ *Там-таки.*

²² *BA R 6/243 f. 10, 11, 12.*

і озброєння, плян зазнав невдачі і "Поліську Січ" розв'язано"²³. На нашу думку, її розв'язано на вимогу СД.

Цей відділ, незважаючи на його таку чи іншу назву, насправді не був повстанським і його не можна вважати зародком УПА, як це роблять численні автори. Сам Тарас Бульба-Боровець виразно писав, що члени "Поліської Січі" "на практиці ніякого повстання на початку німецько-советської війни проти будь-кого не піднімали. Не було проти кого вести повстання"²⁴. Тому писати, що Бульба-Боровець створив чи започаткував УПА, не відповідає дійсності, бо "Поліську Січ" він створив за згодою німців, які цю міліцію озброїли, вона діяла для потреб німців і німці її розв'язали 15 листопада 1941 р.

Міт про те, що у 1941 р. Бульба-Боровець створив УПА, тобто повстанське з'єднання для боротьби проти німців, був створений пізніше, після того, як справжня УПА, що її створила ОУН(Бандери), стала відомою через свою боротьбу. Цей міт був підтриманий після війни членами проводу ОУН(Мельника), тобто тієї організації, яка постійно брала протилежну позицію до тверджень і діяльності ОУН (Бандери).

У травні 1942 року інше німецьке Звідомлення підкреслює, що Т. Бульба-Боровець створив "Поліську Січ" "з відома німецьких властей". І хоча його "Sonderformation" (спецз'єднання) було розв'язане, тепер він секретно знову його організує²⁵.

Щодо "руху Бандери", німецький документ говорить, що його фінансування здійснюється, здебільша, з Галичини, із зібраних серед членів внесків та пожертв членів і населення; між жертводавцями були також і євреї²⁶.

Справою фінансування "руху Бандери" історики не займаються. Натомість російсько-комуністична пропаганда "розв'язала" проблему так, що, мовляв, німці фінансували ОУН. Тому потрібно вказати на інформації з допиту М. Андрусіва, текст якого знаходиться в архівах колишнього КГБ у Києві. Він сказав, що під час окупації джерелом фінансування ОУН були: членські вкладки від членів і симпатиків ОУН, податкові збори з підприємств, купців, багатих людей та інтелігенції, збір грошей серед населення на "бойовий фонд" і шляхом

²³ *ВА R 58/224 f. 191-192.*

²⁴ *Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави, спогади. – Вісник, 1981. С. 121 – 122, 123, 125, 170.*

²⁵ *ВА R 58/697 f. 65. Дата документу – 22 травня 1942 р. Цей документ широко описує діяльність ОУН(Бандери) (5–6 сторінок), дуже коротко говорить про ОУН(Мельника) і пару рядків присвячує "Поліській Січі". Однак А. В. Кентія у своїм "Нарисі історії українських націоналістів... " цитує документ про Бульбу-Боровця як виявлення його важливої діяльності. Цілий документ опублікований перед появою книжки А. В. Кентія у нашому збірнику документів Україна в Другій світовій війні у документах. – Т 2. – Львів, 1998. – С. 192 – 196. (український текст), С. 197 – 203 (німецький текст).*

²⁶ *Ibid., S. 4 (265704).*

продажу "бофонів". Крім цього, ОУН мала свої підприємства і торговельні заклади (від яких мала приблизно 2 мільйони карбованців на рік)²⁷.

Німці продовжували арештовувати членів ОУН(Бандери). Згідно зі Звідомленням СД, 24 липня 1942 року у Києві був арештований і вбитий під час спроби втечі провідник ОУН(Бандери) на Центральній і Східній Україні Дмитро Мирон-"Орлик"²⁸.

Німці постійно перекладали численні листівки, інструкції, накази і всілякі інші бандерівські підпільні матеріали, які говорили, що ОУН(Бандери) спирається тільки на власні сили, та що вона бореться проти обох імперіялізмів: гітлерівсько-німецького і російсько-радянського. В одній із статей сказано: "Обидва тоталітаризми подібні своєю метою, різні тільки їхня тактика"... "кожен українець повинен усвідомлювати, що жоден нейтралітет, жодна лояльність, жодне пристосуванство не дасть змоги ні йому, ні його дітям уникнути рабства"²⁹.

У жовтні 1942 року малі озброєні відділи ОУН(Бандери) почали зливатися у великі військові з'єднання. Саме ці з'єднання прийняли назву "Українська Повстанська Армія" (УПА). Головне командування УПА прийняло дату 14 жовтня 1942 року як дату створення УПА. Цю дату потверджує один із звітів німецької армії, в якому сказано: "Згідно з повідомленням головнокомандувача вермахту в Україні за 16 жовтня 1942 року українські націоналісти вперше зібралися в районі Сарн у більшу банду і постійно отримують наплив"³⁰.

Довгий час німці не розрізняли в своїх Звідомленнях радянських партизанів і націоналістичних повстанців. До всіх застосовувалося назву "банди". Так, німецьке Звідомлення з грудня 1942 року говорило, що внаслідок діяльності "банд" вже тоді зареєстровано спад заготівлі німцями зерна, яка становила від 80 до 100% в Рівенському районі, 28% у районі Пінська, 32-35% у районі Костополя, 25-30% у районі Сарн³¹.

Після відповідної підготовки відділи УПА перейшли на початку лютого 1943 року до широкомасштабних операцій на два фронти: проти німців і проти радянських партизанів, щоб повністю очистити терени, не допустити до німецьких каральних експедицій і взяти на себе захист українського населення.

Перші німецькі звіти з цього часу не дуже точні щодо визвольного руху. Наприклад, одне Звідомлення називає Т. Бульбу-Боровця "пар-

²⁷ Державний архів СБ України, спр. 372, т. 2, арк. 9 – 12. Див. С. А. Кокін. Анотований показчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. – випуск 1. – Київ, 2000. – С. 108.

²⁸ ВА R 58/698 ф. 195.

²⁹ ВА R 58/698 ф. 84.

³⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), RH 22/175, 26.10.1942.

³¹ ВА R 58/699 ф. 121.

тизанським референтом при проводі ОУН(Бандери)³². Це не відповідало правді, бо Бульба-Боровець від весни 1942 р. діяв самостійно. Щоправда, тоді він не протиставлявся ОУН(Бандери), а в своїх листах до німецьких властей, в яких ганьбив німецьку окупаційну політику, вимагав звільнення Степана Бандери³³. У травні 1942 року Бульба вступив у переговори зі штабом радянської армії, а пізніше також із німцями. Але цей аспект діяльності Бульби-Боровця не належить до нашої теми.

Від початку квітня 1943 року, коли відділам УПА, які невинно зростали, вдалося звільнити багато районів на Волині, німецькі Звідомлення починають бути більш точними і відрізняти більшовицьких партизанів від "національних українських партизанів".

Так, наприклад, один з керівників фірми "Україна-дерево", Шенк, писав 1-го квітня 1943 р., що на Волині, крім радянських партизанів, існує велика кількість "націоналістичних партизанів", які "вимагають вільної України і відходу німців". Їхні напади зростають навіть серед білого дня. Проїзд шляхом Житомир-Київ можливий лише під охороною війська. "У численних районах вже нема жодної німецької адміністрації". Вони знищили лісопереробні заводи і вбили кругло 400 службовців і працівників³⁴.

У донесенні Райхскомісара України з 4 квітня 1943 року читаємо, що "замовлення і поставки з цих небезпечних районів (в генеральній окрузі Волинь-Поділля) дуже потерпіли. На Волині залишилося тільки дві округи, вільні від банд. Зокрема небезпечними є виступи українських національних банд в районах Крем'янець-Дубно-Костопіль-Рівне. Українські національні банди напали вночі з 20 на 21 березня одночасно на всі округні господарські установи в окрузі Крем'янець... При тому згинуло 12 німців: ляндртів, лісничих, солдат і поліцейських". Під час дальших боїв німці втратили 175 осіб³⁵.

Генеральний комісар Волинь-Поділля звітував 30 квітня, що захід і південь Волині були опановані "українськими національними бандами" та що "воно дійшло так далеко, що в районах Горохова, Любомля, Дубна, Крем'янець і частково Луцька треба вже говорити про повстання"³⁶.

Отже, мова не про якусь партизанщину, а про національне повстання.

Інші німецькі Звідомлення з травня 1943 року говорять про величезні втрати (до 50%) в постачанні хліба, худоби, свиней, баранів, молока,

³² ВА R 58/224 f. 42, 43.

³³ Володимир Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 274–275.

³⁴ ВА R 6/492 f. 1-3.

³⁵ Там-таки, f. 5-6.

³⁶ ВА R 94/17 f. 2.

яець і т. ін.³⁷ У першій половині червня 1943 р. Україну відвідав А. Розенберг, райхсміністр зайнятих східних територій. Він взяв участь у нараді в генерального комісара Волині і Поділля у Рівному. Генеральний комісар цього великого регіону докладав 5 червня Розенбергові, що "українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди"³⁸. Комісар округи Сарни зазначив, що з осені 1942 р. різко збільшилася кількість "партизанів" у його окрузі завдяки дуже вмілій пропаганді.

Комісар округи Луцьк заявив: "Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниця підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоем. Наші сили не можуть узяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює"³⁹.

Це ще одне важливе ствердження про роллю УПА в боротьбі проти німецьких окупантів.

Райхскомісар України Еріх Кох доповідав А. Розенбергу, що "українські національні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припускати, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси зразу після першого приходу німецьких військ... Об'єкти, на які нападають банди – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниця, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади хліба і сіна, а також доступні їм промислові підприємства"⁴⁰.

Від травня 1943 року німецькі Звідомлення вже виразно розрізняють "рух Тараса Бульби" і "рух Бандери", зазначаючи, що перший рух бореться за незалежну Українську державу "в тісному пов'язанні з Німеччиною", а другий бореться також за незалежну Україну, але з тою різницею, що він "ворожо наставлений проти німців". Люди руху Бандери нападають на жандармерію і німецькі точки опору⁴¹.

У червні 1943 року німці розпочали широкий наступ проти УПА, поширюючи при тому листівки, звернені проти ОУН. У них говорилося, що ОУН не бореться проти більшовизму, а навпаки – "кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН", "ОУН є знаряддям жидівського більшовизму", в проводі цієї організації "сидять агенти Москви"⁴².

Але німці мали інформації, що, наприклад, від 20.6. по 1.7.1943 йшли важкі бої між українськими повстанцями і радянськими партизанами

³⁷ *ВА-МА RW 41/44 1678 geh.*

³⁸ *ВА R 6/310 f. 43.*

³⁹ *ВА R 6/310 f. 45.*

⁴⁰ *Der Reichskommissar für die Ukraine an den Herrn Reichsminister Alfred Rosenberg, див. УПА в світлі німецьких документів. – Т. 6. – С. 82, 83.*

⁴¹ *ВА-МА RH 2/v 2339 f. 17-18. Німецьке звідомлення з 19 травня 1943.*

⁴² *М. Лебедь, УПА, поп. цит., С. 101 – 103.*

на північ від Корця, та що, згідно з тим самим німецьким Звідомленням, радянські партизани поширювали листівки, звернені проти українських націоналістів, яких називали "фашистами"⁴³. Відомо, що в червні 1943 року в одній листівці радянська влада твердила, що "не так давно Бандера та його прихвостні влаштували були "урочисту поїздку" до німців у спеціальному поїзді"⁴⁴.

Це є типовий засіб російсько-советської пропаганди проти українського визвольного руху, бо насправді Бандера тоді сидів ув'язнений у німецькому концтаборі Саксенгаузен.

Про бої між українськими повстанцями і радянськими партизанами в околиці Сарн говорить інший німецький звіт з липня 1943 року, зазначаючи, що радянські партизани зазнали важких втрат і мусили відійти. Цей самий звіт говорить, що "українські національні банди" біля Луцька і Володимира-Волинського оперують силою в тисячу чоловік. Звіт звертав увагу на систематичне пошкодження головного кабельного зв'язку, який шов через Україну до фронтових армійських груп "А" і "Південь". Його перетинали між Рівним і Житомиром. Від 1 до 11 липня кабельний зв'язок в Україні був перерваний 16 разів, "завдаючи значної шкоди зв'язку із цими армійськими групами"⁴⁵. Безперечно, це мало вплив також на ведення війни на східному фронті.

Боротьба німців проти українських повстанців була утруднена тим, що німецькі військові з'єднання мусили відійти на фронт. Командуючий боротьбою з партизанами і повстанцями СС-обергрупенфюрер Прюцман телеграфував у серпні 1943 року головнокомандувачу зони армій "Південь": "У зв'язку з тим, що райхсфюрер СС-ів віддав сильні загої доручених мені військових частин у розпорядження фронту, я змушений обмежитися залишками цих частин для придушення українського національного повстання на Волині"⁴⁶.

Подальші військові Звідомлення говорили про значний зріст "українських національних банд" і збільшення їхньої активності. Звідомлення вживає назви "український національний повстанський рух". Німці якийсь час уявляли собі, що існує якесь одне керівництво всіх "українських національних банд". Але вже у звіті з 17 липня 1943 року занотовано, що "загальне керівництво українських національних банд лежить, без сумніву, в руках ОУН руху Бандери", та що Бульба до цього керівництва не належить⁴⁷.

⁴³ *ВА-МА RH 2/v 2339 f. 38.*

⁴⁴ *Листівки партійного підпілля і партизанських загонів у Велику вітчизняну війну. – К., 1969. – С. 121 – 124.*

⁴⁵ *ВА-МА RW 4/v 603, WFSI/Op. Nr. 03024/43 geheim.*

⁴⁶ *Ibid., RH 22/144 f. 47a.*

⁴⁷ *ВА-МА RH 22/122 BfH.H.S6d, Abt. Ic Nr. 168/43 g. und Anlage 1, S. 1, 3.*

Починаючи від кінця серпня 1943 року, крім відомостей про Третій Великий збір ОУН(Бандери), німці вже отримують точніші інформації про УПА, командиром якої був Клим Савур. Один із звітів говорив, що "до Головної Команди УПА ввійшли в більшості члени ОУН(Бандери) і фахові військовики з інших груп" та що "Тарас Бульба не підпорядковувався УПА"⁴⁸, що відповідало правді.

Один документ абверу подає, між іншим, такі інформації про УПА: "Робота головнокомандування УПА проявляється у посиленні організаторської та бойової діяльності націоналістичних бандитських загонів по всіх областях, де виявлено вплив ОУН(Бандери). На Західній Україні обладнують офіцерські та унтерофіцерські школи. Створені 3 (три) головні ударні групи із позначенням Північна, Центральна та Південна, які повинні просуватися із Західної України в напрямку Дніпра. Наприкінці червня 1943 р. в околицях Житомира з'явилися вже місцеві групи кількістю 500 – 800 чоловік кожна, які пройшли простір Коростень-Радомишль-Макарів. Змістовний пропагандистський матеріал був особливо розповсюджений на території Звягеля і Коростишів".

Далі мова йде про національні неукраїнські підрозділи, які боролися в УПА, хоч називається лише грузинську сотню. А потім такі ствердження: "УПА бореться не лише з більшовицькою, а й з німецькою армією. Підрозділи, які мають також і кінні загоны, добре озброєні і, на відміну від більшовицьких банд, дисципліновані.

Загоны УПА поводяться з цивільним населенням коректно. Пограбування караються смертю".

І додатково така інформація: "У повідомленнях, які надходять від комуністичних кіл, говориться, що Москва не погодиться на ніякі компроміси з УПА"⁴⁹.

У листопаді армійська служба Fremde Heere Ost (чужі війська на Сході) підкреслювала, що керівною силою "руху українських національних банд", згідно зі звітом команданта СС і поліції, стала Українська Повстанська Армія (УПА) під командою Кліма Савура. Її мета – "вільна незалежна Україна". Загальна сила "українських національних банд": "згідно з обережною оцінкою 35 – 40 тис. осіб"⁵⁰. Ця оцінка стосувалася Волині.

У грудні 1943 року, опираючись на інформацію агентів, німці вважали, що на Волині УПА поділяється на три "дивізії": "Заграва" (10 – 12 тис. вояків), "Північна" (10 тис. осіб) і "Ковельська" (10 – 12 тис. вояків). Інший звіт подавав, що УПА в цілому складалася з двох великих груп:

⁴⁸ *Ibid.* RH 22/104 f. 110.

⁴⁹ *BA-MA RH 22/104 f.111.*

⁵⁰ *Ibid.* RH 2/v 2339 f. 42.

Волинська група (від 120 до 130 тис. осіб) і Карпатська група (5 тис. вояків). На чолі цих груп стоїть Микола Лебедь, а на Волині його уповноваженим є Шухевич⁵¹. Очевидно, ці інформації агентів не були точними, бо в грудні 1943 року головним командиром УПА був уже Роман Шухевич-"Тарас Чупринка", а сила УПА в Галичині далеко перевищувала число 5000 осіб.

На цьому місці треба пригадати, що німці уже постійно відступали. 18 серпня 1943 р. радянська армія взяла Харків, 21 вересня – Чернігів і 30 вересня вийшла до Дніпра; 25 жовтня взяла Дніпропетровськ, 6 листопада – Київ, 17 листопада – Овруч, 31 грудня – Житомир, 11 січня 1944 р. – Сарни і в половині січня дійшла до річки Горинь, тобто зайняла половину території, де діяла УПА. Один пізніший німецький звіт говорить, що перший бій між радянською армією і УПА (3000 вояків) відбувся на захід від Києва, між Коростенем і Житомиром⁵². Інша група УПА (1000 осіб) знаходилася на південний схід від Проскурова⁵³. У березні 1944 р. радянська армія зайняла Умань, Вінницю, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Коломию, Чернівці.

Війська УПА по обох боках фронту опинилися в зовсім інших обставинах. На схід від фронту почалися бої проти військ НКВД. На захід від фронту УПА мусила боротися на два фронти: проти німецької армії і проти радянських партизанів, які поповнювалися червоноармійцями і парашутистами. Вони постійно отримували зброю і амуніцію. Їхнім завданням було допомагати наступальним операціям Червоної армії, але одночасно знищувати відділи УПА.

Німці описали ситуацію на захід від фронту так: "Можна сказати, що всі українські національні банди належать до руху Бандери. На основі існуючих даних цей рух не має жодної схильності до співпраці з німцями". Тому "... не існує можливості будь-якої співпраці" з ними⁵⁴. Це твердження має своє значення, хоч деякі автори воліли б його не бачити.

Однак у прифронтовій зоні тиск радянських партизанських загонів і німецьких військ на відділи УПА значно збільшився. Створилася нова ситуація, в якій відділи УПА мусили постійно боронитися проти радянських партизан, деколи навіть частіше, ніж боронитися чи наступати проти німців. При тому відчувалася нестача зброї, боєприпасів, медикаментів. Боротьба УПА проти двох переважаючих сил стала надзвичайно важкою.

20 – 21 січня 1944 року в Злазно, на північ від Рівного, відбулися переговори між офіцером німецької бойової групи Прюцмана і предста-

⁵¹ *Ibid.*, RH 2/v. 2339, f. 32-4+34.

⁵² *Ibid.*, RH 2/v 2545 f. 109. 1 sept. 44.

⁵³ *Ibid.*, RH 2/v 1939 f. 141.

⁵⁴ *Ibid.*, RH 2/v 2115 f. 79-80. Замітка підписана ген. Геленом.

вниками одного з місцевих відділів УПА. За німецьким донесенням, результат цих переговорів був такий: "Це формування банд продовжує боротися проти радянських банд і регулярних червоних військ. Воно відмовляється боротися спільно з німецьким вермахтом або скласти зброю" ⁵⁵.

Відділ УПА погодився лише не атакувати вермахт і передавати йому інформації про радянських партизан, які боролися проти УПА, і про регулярні радянські війська.

Командуванню XIII німецького армійського корпусу не залишилося нічого іншого, як погодитися з результатом цього місцевого домовлення та констатувати, що "з огляду на їхню ненадійність, про якусь співпрацю з українськими національними бандами на дальшу мету не може бути навіть мови" ⁵⁶.

На території під німцями сили УПА, за німецькою оцінкою, становили від 35 до 40000 осіб⁵⁷. У другій половині січня 1944 року відділи УПА зазнали тяжких втрат у боях проти радянських партизан і регулярних частин радянської армії у районі Рівного і Чарторийська через нестачу зброї і набоїв⁵⁸. Ці тяжкі бої продовжувалися у січні і лютому 1944 р.

Інформуючи про згадане вгорі місцеве домовлення з відділом УПА, генерал Гауффе, командант XIII-ої армії з цього приводу повідомив:

"Збройні сили УПА борються за вільну і незалежну Україну і фанатично вірять, що зможуть досягти цієї мети, їхніми ворогами є німці і росіяни. Вони погоджуються зараз йти з нами на переговори тому, що в даний момент вони вважають найбільш небезпечними росіян. З огляду на їхню ненадійність, не може бути мови про якусь спільне діяння з УПА на дальшу мету. УПА також відмовляється воювати на боці німецького вермахту. Проте про переведення згаданих місцевих угод не існує жодних застережень (з німецького боку)" ⁵⁹.

Командант XIII-ої армії вважав, що в деяких випадках можна йти на те, щоб подати тому чи іншому відділові УПА боєприпаси "в незначній кількості" (слово "незначній" у документі підкреслено) і локально, оскільки постачання УПА боєприпасами з метою робити запаси "у всякому разі виключається". Якщо неможливо укласти угоду з якимсь відділом УПА, був наказ "воювати проти УПА так само, як і проти всіх інших банд і знищувати їх" ⁶⁰.

⁵⁵ *Ibid.*, RH 24-13/172 Verhandlung..., 21.1.1944.

⁵⁶ *Ibid.*, RH 24-13/172 Verhandlung..., 21.1.1944.

⁵⁷ *Ibid.*, RH 2/v 65 Banden Osten.

⁵⁸ *Ibid.*, RH 2/v 1439 f. 182.

⁵⁹ *Ibid.*, RH 24-13/171 f. 3.

⁶⁰ Там само.

У справі загальної позиції щодо УПА німці пригадували, що якщо навіть якийсь відділ УПА пішов на місцеве домовлення, то всі інші "воюють проти німецького вермахту з фанатичною ненавистю"⁶¹.

Друге домовлення між "українською національною бандою" і вермахтом зроблено 12.2.44 в околиці Крем'янця і Верби. Відділ УПА припинив атаки проти вермахту, бо в той самий час мусив вести запеклі бої проти радянських партизан в районі Крем'янець-Антоновичі і на захід від Луцька, і, зазнавши великих втрат через нестачу набоїв, мусив відступити⁶². Могли відбутися й інші місцеві домовлення, щоб отримати від німців медикаменти, зброю, радіоапарати. Але в одному з німецьких рапортів сказано, що були скарги від українців, що німці не дотримуються домовлення, зокрема відмовляються постачати зброю⁶³.

У німецьких військових архівах є переклад німецькою мовою листа, який написаний 2 квітня 1944 р. і підписаний "Група Української Повстанської Армії I, командир групи: Охрім". Це псевдо вживав Дмитро Клячківський-"Клим Савур". Другий підпис – "начальник штабу: Тарас". Таке було псевдо Дмитра Маївського. Лист звернений до головного командування німецької армії в Галичині. Лист потребує ще дальших досліджень. Беручи до уваги, що його написали два визначні командири УПА, передаємо зміст листа.

Лист говорить: "ми готові координувати нашу бойову діяльність з вами (німцями – В. К.), але за таких умов" (скорочено): верховне командування вермахту має "вимагати від німецького уряду указу про звільнення з в'язниці та повернення на Батьківщину провідника українців і керівника Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степана Бандери, а також інших політичних в'язнів, які перебувають на території Райху, в окупованих областях Генерал-губернаторства і у Райхскомісаріяті Україна"; німці "повинні припинити винищувальні операції проти населення України, а також припинити знищення його майна і, головним чином, обмеження особистої свободи"; німці не будуть втручатися до справи мобілізації чоловіків до УПА на західноукраїнських землях; німецькі війська мають доставити для УПА певну кількість зброї (10 тисяч кулеметних стрічок, 250 тисяч бойових патронів, 200 штук швидкострільної зброї, 20 польових гармат, 30 гранатометів, 10 зенітних гармат, 10 тисяч гранат і т. д.) В листі далі говорилося, що автор листа сумнівається щодо переваги німців над більшовиками з різних причин, в тому числі і через "смішну політику невільного Гітлера і його бандитської партійної кліки, (яка) підняла

⁶¹ *Ibid.*, BA R 6/302 f. 161.

⁶² BA-MA RH 24-13/171 f. 6, 8, S. 2.

⁶³ *Ibid.*, RH 2/v 2545 f. 6.

проти німців усі народи Європи" і т. п.⁶⁴ Цей лист залишився без відповіді.

20 квітня 1944 року командувач німецької групи армій "Північ України" виготовив записку щодо поводження з УПА. У ній він пригадував, що якщо серед деяких відділів УПА є тенденція погоджуватись на місцеві угоди, то це лише тому, що українці вважають "тимчасово Советів найбільш небезпечним ворогом для українських прагнень до незалежності". Але треба мати на увазі, що позиція УПА завжди спрямована проти всякого іноземного панування, тому необхідно щодо неї дотримуватись обережності. Далі сказано: "Але це не виключає, щоб у поодиноких випадках запропоновану відділами УПА співпрацю для військових цілей не можна використати; зокрема надати всяку підтримку тоді, коли йдеться про посилення груп УПА, що діють в радянському тилу", але німці мусять згори відкидати всякі вимоги політичного характеру. "А там, де банди УПА поводитимуться вороже до вермахту, з ними треба нещадно боротися так, як з іншими бандами"⁶⁵.

Однією з причин, чому німці вважали корисним шукати контакту з УПА, було, без сумніву, те, що німецькі розвідувальні служби отримували інформації про бої між "українськими націоналістами", тобто УПА, і радянськими гарнізонами, точніше – з військами НКВД в районах Києва, Житомира, Проскурова, Кам'янець-Подільського, Славути, Рівного, Сарн. Це цікавило німців з воєнної точки зору. У донесеннях, між іншим, говорилося, що ситуація в цих районах була настільки складною, що радянська влада була змушена ввести деякі обмеження щодо в'їзду в Україну громадян з інших республік, зокрема з Росії⁶⁶. Одне із звідомлень говорило про "слухи", що "партизани" забили генерала Ватутіна⁶⁷ (насправді смертельно поранили). Ця інформація відповідала правді.

Під німцями, крім волинського регіону, УПА діяла також і в Галичині. У лютому 1944 року німці вважали, що сила УПА в Галичині становила біля 80000 чоловік⁶⁸. Ця цифра, мабуть, перебільшена. Ситуація в Галичині була дещо іншою, ніж на півночі України. Один німецький звіт говорив, що УПА мобілізувала своїх прихильників та силою брала інших. Один з керівників наказував, щоб всі молоді хлопці йшли в ліс, всі німецькі підприємства мали бути знищені, було заборонено здавати німцям будь-які контингенти, при відступі німців треба було робити їм

⁶⁴ *ВА-МА RH 2/v. 2544 f. 1-4. Український переклад і німецький текст див. Україна у Другій світовій війні у документах. – Т. 4. – Львів, 2002. – С. 45 – 49.*

⁶⁵ *Ibid., RH 2/v 2544 f. 37.*

⁶⁶ *Ibid. f. 24, 89, 96; Übersicht vom 1.5.-20.5.1944, S. 2; RH 2/v 2545 f. 23.*

⁶⁷ *RH 2/v 2336 f. 316.*

⁶⁸ *RH 2/v 2336 f. 316.*

всякі труднощі, не евакуюватися з німцями, роздобувати всяку зброю, збройно виступати проти німців⁶⁹.

Коли 3 липня відбулася у Львові зустріч між "представником" УПА і якимсь німецьким лейтенантом вермахту щодо можливого порозуміння, представник УПА, згідно з німецьким Звідомленням, сформулював численні умови, а саме: УПА засуджує поведження вермахту і СД (органів безпеки) з українським населенням і вимагає повного припинення грубого поведження і каральних заходів; УПА вимагає звільнення всіх українців, ув'язнених у концтаборах і тюрмах. У випадку підписання угоди всі німецькі служби, включно з СД (гестапо), мали одержати відповідні інструкції. Представник вермахту просив всі ці вимоги викласти письмово, щоб передати вищим інстанціям Райху⁷⁰. На цьому переговори закінчилися безрезультатно.

На початку липня 1944 року німці отримали нові інформації про ОУН і УПА, між ними деякі з джерел, близьких до УПА, як, наприклад, наказ Кліма Савура, командира УПА, з 31.8.1943 р.; нелегальний журнал УПА "До Зброї", № 2 і 3, з 1943 року; журнал "Вільна Україна", № 8, з вересня 1943 року та інші матеріали⁷¹.

Бої УПА проти німців продовжувалися. Згідно з німецькими Звідомленнями, у травні 1944 року відбулися напади УПА на німецькі автоколони у районах Бережан, Бродів і Грубешова⁷². У червні численні напади, зудари і знищення відбулися в районі Стрия-Ходорова. На південь від Янева відбувся бій з групою УПА силою в 400 – 500 осіб⁷³. Зареєстровано напад на мадярський опорний пункт в горах, на південь від Борислава, знищення мостів і телеграфних ліній⁷⁴.

26 червня відбулася акція німців проти УПА на північ від Миколаєва. Під час акції німці вбили "29 бандитів", взяли 250 чоловік у полон, здобули дві гармати, набої, радіоапарат, п'ять машин, вози, коні. Решта з'єднання УПА відступила на північний схід⁷⁵. У липні в лісах на північний схід від Рогатина відбувся бій між німцями і добре озброєним загоном УПА⁷⁶. Відділ УПА силою в 100 – 200 осіб напав біля Грубешова на слідчий відділ поліції і служби безпеки (СП і СД)⁷⁷.

У серпні 1944 року відбулися напади на німецькі опорні пункти, на окремих німецьких солдат і автомобілі на південь від Сколього. Відділ

⁶⁹ R 70/Polen/70 f. 5RS.

⁷⁰ BA-MA RH 2/v 2544 f. 7-9.

⁷¹ Ibid. RH 2/v 2545 f. 35; 2337 f. 16-18.

⁷² Ibid., 1944 f. 11.

⁷³ Ibid. f. 77.

⁷⁴ Ibid., f. 82.

⁷⁵ Ibid., f. 146.

⁷⁶ RH 2/v 1945 f. 24.

⁷⁷ Ibid., f. 63.

УПА силою в 1000 осіб напав і роззброїв в околиці Турки туркменський батальйон, яким командували німці⁷⁸. На захід від Турки відділи УПА напали на німецькі команди і опорні пункти⁷⁹. Важливо підкреслити, що про всі ці бої говорять німецькі документи.

27 липня 1944 року радянська армія захопила Львів, Перемишль і Станиславів, а 6 серпня – Дрогобич і Борислав. Тим самим німці втратили всю Україну, за винятком гірського хребта і Закарпаття. У той час лише невеличка частина УПА знаходилась на німецькому боці фронту, в Карпатах.

У серпні 1944 р. начальник штабу армій "Північна Україна" генерал фон Ксиляндер передав штабам армій пункти угоди, яку уклав представник УПА з представником вермахту в районі Турки. Домовлення говорило: УПА, якщо не буде заатакована, не буде атакувати вермахт, а вермахт утримується від атак проти УПА; на місцевому рівні можуть вестись переговори про технічні угоди; УПА інформує місцеві органи вермахту про ситуацію "банд" і допомагає виводити німецьких солдат, які опинилися за лінією фронту. Одначе генерал фон Ксиляндер додав дуже важливе уточнення:

"Для дальшого співробітництва, незважаючи на домовленість, треба враховувати той факт, що УПА зараз, як і раніше, діє виключно заради своїх власних інтересів, а не заради німецьких інтересів"⁸⁰.

Очевидно, ген. Ксиляндер підкреслював, що не можна довіряти УПА ніяких бойових завдань і не можна з нею вести переговори політичного характеру. Він одночасно видав інструкції для вермахту, згідно з якими українське населення, оскільки воно не виявляє ворожості, має бути трактоване коректно; на загони УПА (тут в інструкції додано: "термін "банди" більше не треба вживати"), які поводяться мирно, не повинні чинитись напади; укладені місцеві угоди і ті, що обговорюються, можуть бути лише місцевими угодами, які обмежуються одним селом чи одним лісом; в обговореннях заборонено заторкувати політичні питання; місцевим німецьким пунктам забороняється передавати зброю чи нести іншу допомогу УПА⁸¹.

Незважаючи на льокальні угоди, УПА зовсім не припинила напади проти німців, як це ми бачили попередньо. Про це занотовано також в іншому німецькому донесенні з 18 серпня 1944 р., де говориться про те, що продовжуються подальші постійні напади УПА проти окремих солдат і команд⁸².

⁷⁸ *Ibid.*, 1946 f. 70.

⁷⁹ *Ibid.*, f.84.

⁸⁰ *Ibid.*, RH 2/v 2545 f. 9.

⁸¹ *Ibid.*, f. 10.

⁸² *Ibid.*, f. 11.

Треба підкреслити, що німецькі Звідомлення зареєстрували тільки невеличку кількість боїв. Повний перелік боїв з німцями подають лише архівні матеріали УПА.

11 – 14 липня 1944 р. на території Західної України, в Карпатах, на південь від Самбора, відбулися установчі збори Української Головної Визвольної Ради (УГВР), в якій взяли участь представники існуючих в Україні політичних кіл. Йшлося про те, щоб створити свого роду підпільний уряд України, який репрезентував би українські справи та унапрямлював би визвольну боротьбу УПА.

Німецький документ (т. зв. донесення агента "Гірша") з початку вересня 1944 р. подає інформації, які отримала фронтова розвідка від військовополонених:

"1. Радянські військовополонені, котрі потрапили у полон 4 – 5 днів назад, одностайно, без спеціального опитування, розповіли мені, що велику небезпеку для Червоної армії становлять зараз українські партизани. У Червоній армії прийнято називати цих партизанів "бандерівцями". Військовополонені, котрі мені це розповідали, були російської національності і крайне вороже настроєні проти "руху Бандери", тому вони не мали в жодному випадку потреби змальовувати силу українських партизанів більшою, ніж вона є фактично. Проте з їхніх розповідей однозначно випливає, що "бандерівці" не становлять собою якихось банд грабіжників, а становлять цілком організовану армію, яка називається УПА (Українська Повстанська Армія). Ця армія складається з українців, фанатично відданих своїй справі, котрі, хоча і недостатньо споряджені і погано озброєні, в той же час викликають страх у підрозділів Червоної армії, що в незначній кількості перебувають у Західній Україні. Ці підрозділи були частково винищені з надзвичайною жорстокістю.

Найважливішим є те, що ця армія підтримується всім українським народом, причому в ній, крім активних членів УПА, є ще численні співпрацівники і помічники руху"⁸³.

Інше німецьке повідомлення з 21 вересня 1944 р. говорило, що до німців прийшла інформація, що УПА, на доручення Миколи Лебеда, шукала і встановила зв'язки з Англією⁸⁴. Інформація говорила, мабуть, про наміри, тому не була точною. В пізнішому документі з 20 лютого 1945 р. сказано, що УГВР намагалася встановити контакт з союзниками через Євгена Врецьону, який виїхав нелегально до Швейцарії⁸⁵.

У вересні 1944 р. УГВР видала заклик до українців за межами батьківщини, які виїхали на Захід. Цей заклик опинився два місяці

⁸³ *ВА-МА RH 2/v. 2545 f.108.*

⁸⁴ *Там само.*

⁸⁵ *ВА R 70 Slow./221 f. 155.*

пізніше в руках німців і 17 листопада Ф. Арльдт, керівник віділу східноєвропейських справ у головному проводі СС-ів, переслав його А. Розенбергу. Заклик говорив:

"У червні* 1944 р. в умовах жажливої ворожої окупації на українських землях сталася важлива для українського народу подія. У цьому місяці завдяки зусиллям УПА була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – єдиний центр, який спрямовує всі українські зусилля задля визволення.

УГВР почала діяти як верховне керівництво єдиного всеукраїнського національного фронту. До неї увійшли активні учасники сучасної революційної визвольної боротьби українського народу, представники всіх українських земель та українських кіл після того, як вони розробили понадпартійні політичні засади УГВР і ухвалили їх. Так об'єдналися найкращі і цілковито незалежні від зовнішніх факторів самостійні та революційні сили українського народу для того, щоб скеровувати і вести боротьбу за відновлення Української самостійної і соборної держави (УССД).

УГВР діє на українських землях і будує свою діяльність на основі власних сил українського народу. Падіння ворожих режимів і відбудова самостійної української держави, на думку УГВР, залежить, в першу чергу, від підготовки українських кадрів борців і військовиків в українських областях. Поза межі українських національних територій УГВР скерувала своїх представників, які мають завдання вести політичну роботу в закордонному секторі. (...)

Смертельна небезпека загрожує українському народові. Наші вороги роблять усе, щоб знищити нас як націю, щоб стерти з лиця землі наше ім'я. У цей час серед нас не може бути партійних суперечок. Всі українці повинні єдиним фронтом виступити проти ворожих зазіхань. Вони повинні згуртуватися для спільної боротьби за справжнє визволення українського народу, за те, щоб селяни, робітники та інтелігенція стали господарями на українській землі"⁸⁶.

Між 1 і 27 вересня 1944 року фронт просунувся вперед так, що всі території УПА вже були зайняті радянською армією.

Німецька окупація України закінчилася.

На завершення цього розділу треба ствердити, що інформації німецьких архівів про УПА є солідним і достовірним джерелом для дослідження славної історії цієї військової формації опору і її боротьби проти окупантів.

Після захоплення української території Червоною армією десятки тисяч евакуйованих і втікачів з України опинилися в Німеччині, а

* *Мас бути в липні 1944.*

⁸⁶ *ВА R 6/150 f. 42-43.*

також у Словаччині. Між ними були, крім евакуйованих і звичайних втікачів від зненавидженого російського комунізму (більшовизму), також різні діячі, котрі співпрацювали з німцями або "сиділи собі тихо".

Німецька "зовнішня служба Горн" подала в замітці з 22 вересня 1944 р. доволі влучну характеристику української еміграції в Словаччині:

"Серед української еміграції треба розрізняти три політичні напрямки: мельниківці, бандерівці і германофіли.

Перші дві групи виступали за ідею вільної і незалежної Української Республіки, яку вони хотіли здобути різними шляхами: бандерівці — боротьбою проти окупантів України, мельниківці — мирним шляхом. В Україні перші утворюють найсильнішу партію, яка набирається переважно з революційної молоді всіх прошарків населення. З цієї групи тільки деякі емігрували, а більшість залишилася в УПА (Українська Повстанська Армія), яка раніше боролася проти німців, а сьогодні — проти більшовиків.

Мельниківці є центром еміграції. Вони зорганізовані в Пряшеві під назвою "українська колонія" і об'єднують близько 3 тис. українців. Мельниківці складаються в основному з представників інтелігенції, які вороже настроєні проти більшовиків і дружелюбні до німців. Вони очікують, що німці допоможуть їм досягти їхніх цілей. З бандерівцями їх об'єднує спільна ідеологічна мета і заперечення колишньої німецької окупаційної влади...

Германофіли покинули свою батьківщину, щоб мати змогу залишитися з німцями. Вони або члени їхніх сімей були здебільшого на службі у німців, наприклад, у дивізії СС "Галичина" чи в українській поліції, тому бояться помсти советів. Для них німецький порядок є зразком і святістю.

Ми пробуємо залучати українських емігрантів відповідно до поданої інформації.

Підпис (нечіткий):

гауптштурмфюрер СС"⁸⁷

Німеччина війну програвала, вермахт відступав. Серед німців виникла ідея відвоювати Росію "з допомогою росіян". Політичні і військові кола вже від якогось часу висували як керівника цієї боротьби ген. А. Власова. Противники проросійської політики шукали іншої розв'язки. Щодо України, на їхню думку, треба намагатися її відвоювати з допомогою українців. Для цього вирішено створити Український Національний Комітет. Про цю німецьку ідею маємо інформацію О. Бройтіґама, високого урядовця в міністерстві А. Розенберґа:

"Штурмбанфюрер доктор Арльдт та оберфюрер Креґер прийшли до спільного висновку, що якнайшвидше треба створити Український На-

⁸⁷ BA R 70 Slow./221 f.3. III A-C HO/R

ціональний Комітет. Але кандидата на посаду керівника УНК не було названо. Обговоренню підлягає кандидатура гетьмана Скоропадського, а також Бандери чи представника його групи. Кандидатура Скоропадського відхиляється органами СС. Побойються, що він має недостатній вплив на сучасне покоління. Бандері ж, навпаки, приписують великий вплив передусім на УПА (українські партизани), в той же час можна припустити, що в нього більше натура партизана, ніж політичного вождя. Тому була висловлена думка, що Український Національний Комітет повинен очолити не сам Бандера, а один з його найближчих соратників і друзів (Бандера запропонував юриста В. Горбового, але німці не знали, де він перебуває – В. К.).

Далі йде кандидатура Семененка, останнього бургомистра Харкова, який загалом претендує на другорядну роль..., проте він не характеризується як особистість, яку можна було б протиставити Власову.

На обговоренні 25 вересня пан райхсміністр (А. Розенберг) запропонував керівникові Головного управління безпеки Райху опитати панів Мельника і Бандеру (які ще знаходилися у концтаборі), чи вони погодяться, щоб Скоропадський очолив Національний Комітет.

На користь Скоропадського говорить його попередня посада гетьмана України, абсолютна лояльність щодо Німеччини та політична безкорисливість. Скоропадському 71 рік і він міг би вести набагато спокійніше життя, далеко від політики. Якщо ж він пропонує свою кандидатуру, то робить це виключно заради справи. Він є поважною постаттю і, можливо, силою свого авторитету міг би тримати в рамках усі українські течії і партії. У всякому разі він був би особистістю, яку цілком можна було б поставити поруч Власова.

Проти Скоропадського говорить те, що його минуле могло б у деяких моментах слугувати радянській пропаганді. Можливо, що він не зможе так запалити молодь колишньої радянської України, як це вдалося би людині з руху Бандери.

На користь Бандери говорить його молодечий запал і створений ним радикальний український національний рух. Щоправда, в минулому цей рух був спрямований більше проти Німеччини, ніж проти більшовизму. Все ж керована цим рухом УПА є сьогодні дуже цінним засобом боротьби проти більшовиків, тому заслуговує всякої підтримки, хоч багато представників німецьких цивільних установ стали її жертвами. Бандера — це людина, яка не так однозначно, як Скоропадський, ставиться до Німеччини. Якщо Бандера побачить, що щось служить інтересам України, то він може не сьогодні-завтра висупити проти Німеччини. Якщо ж висувати не Бандеру, а когось із його оточення, то це повинна бути зовсім нова особа. І спочатку,

звичайно, ця людина не буде рівна Власову. Нарешті, слід боятися того, чи Бандера або хтось з його оточення буде спроможний, якщо взагалі захоче, об'єднати всі українські групи.

Розв'язка могла би бути такою: доручити Семененкові спочатку весни справи Комітету, а питання про голову залишити поки що відкритим. Це мало би свої переваги: на чолі Комітету стояла б лояльна і старанна особистість, але український комітет програвав би порівняно з російським, коли немає справжнього голови...Скоропадський пропонує через своїх посередників прозондувати, чи Мельник та Бандера увійшли б у "кабінет Скоропадського". Але він боїться, що Бандера дасть негативну відповідь, якщо його вже запевнили, що Український Національний Комітет повинен очолити він або його рух"⁸⁸.

Бандеру і Стецька звільнили з концтабору Саксенгаузен 27 вересня 1944 р.⁸⁹

5 жовтня обергрупенфюрер Бергер, головний відповідальний за переговори, мав доволі гостру розмову з С. Бандерою і переконався, що Бандера може бути "небезпечний". Його кандидатура відпала. Тому 17 жовтня звільнили з Саксенгаузена А. Мельника і запропонували йому сформувати УНК. Проконсультувавшись з Бандерою та іншими діячами, Мельник представив німцям пропозиції, які німці не прийняли, і він відмовився очолити УНК⁹⁰.

Це був час, коли німецька репресивна машина послабилася щодо українського питання.

Тоді, коли в Берліні робилися заходи з метою створити Український Національний Комітет, серед українських емігрантів у Словаччині ширилися різні, часто абсурдні чутки, які нотувало німецьке СД.

Так, на основі інформації якоїсь "місцевої довіреної особи" (українця, що "підтримує добрі стосунки з колами УПА та ОУН" *), член СД Й. Вітіска, який раніше був у керівництві СД у Львові і був добре ознайомлений з українськими справами (він згодом був призначений головнокомандувачем СП і СД у Словаччині) інформував 14 жовтня 1944 р. Головне управління безпеки Райху в Берліні, що українські кола в Словаччині "привітали звільнення Бандери та інших керівників ОУН" і сподіваються звільнення всіх українських політичних в'язнів.

У цих колах говорять, що Бандера поїхав до Праги зустрітися з ген. Власовим та що планується створити самостійні український і

⁸⁸ *BA R 6/141 f. 32-33.*

⁸⁹ *BA R Slow./223 f.2.*

⁹⁰ *Див. В. Косик. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 442.*

* *Думасмо, що дослідникам варто би дослідити, хто була ця особа. Бо вона у дивний спосіб дезінформувала СД, хитро змішуючи правдиві інформації з вигаданими.*

російський уряди і дві національні армії для боротьби з більшовизмом. Українська армія ніби буде спиратися на сили УПА і членів дивізії СС "Галичина". Далі сказано, що "протириччя між групами Бандери і Мельника повністю подолані. Прихильники Мельника остаточно і одноставно перейшли до табору Бандери"(?!). Це, мовляв, видно з того, що визначний діяч групи Мельника Гайвас "тепер активно працює в УПА і головує над силами УПА в Словаччині"⁹¹.

Ці інформації не мали нічого спільного з правдою. Були це звичайні вигадки, а точніше – звичайна дезінформація, а "довірена особа" могла хіба бути інспірована радянською агентурою.

Щоправда, в телеграмі з 4 листопада Вітіска вже писав, що "переговори між Бандерою і генералом Власовим не відбулися" та що Бандера не буде висувати себе як голову "новостворюваного українського уряду, а натомість буде створена Українська Національна Рада, до якої увійдуть представники всіх українських партій і політичних напрямків... УПА (Українська Повстанська Армія) більше не буде самостійною, а також буде підпорядкована Національній Раді..."⁹²

Дивна інформація. За окупації не існувало жодної української політичної партії (за винятком двох нелегальних ОУН). І ось нагло з'являються українські політичні партії. Виходить, що у цій, так би мовити, "новій атмосфері" – вже емігрантській! – різні особи, колаборанти і ті, які раніше не були діяльними або зі страху сиділи тихо, раптом почали займатися "політикою" і, вважаючи себе партіями, змагали дійти "до влади" (до УНК або до УНРади).

На початку листопада 1944 року німецькі служби приготували пам'ятку про УПА. У ній сказано, що УПА, яка є військовою організацією ОУН(Бандери), була створена в кінці 1942 року. Після боротьби проти німців і укладання перемир'я з поляками основне зусилля УПА тепер спрямоване проти Радянського Союзу і Червоної армії. Осереддя цієї УПА, що пройшло військову підготовку, досягло, згідно з пам'яткою, 80000 – 100000 осіб регулярного війська. Кількість повстанців, які могли би бути покликані, могла досягнути цифри, що коливалася між 400000 осіб і 2 мільйонами осіб. Діяльність УПА, згідно з пам'яткою, становила серйозну проблему для радянського режиму, який намагався скерувати український націоналізм на шлях радянської політики з допомогою політичних поступок⁹³.

⁹¹ *BA R 70 Slow./221 f. 4-5. Ярослав Гайвас, чільний діяч ОУН(Мельника), член Проводу цієї організації, людина об'єктивна, був справді прихильно наставлений до ОУН(Бандери). Однак він та інші керівні члени ОУН(Мельника) не перейшли до табору Бандери чи УПА. Вирожнеча між цими двома таборами існувала далі.*

⁹² *Ibid., R 70 Slow./223 f. 4.*

⁹³ *BA R 6/150 f. 23-23RS.*

У пам'ятці, виготовленій 17 листопада 1944 року Ф. Арльдтом з головного управління СС, подаються інформації щодо створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР):

"1. Короткі зауваження:

а) в Україні на основі об'єднання всіх українських бойових груп утворилася Українська Головна Визвольна Рада, члени якої поіменно не відомі. Під псевдонімом працюють, напевно, колишні керівні особи зі складу ОУН. З розмов із активними представниками УПА і зв'язковими УГВР випливає, що ОУН активно діє як політичний рух. УПА є військовою організацією. ОУН і УПА організаційно в державному плані представлені через УГВР;

б) кількість активних військовослужбовців і бійців оцінюється в 60 тис. Інспекційні донесення німецьких офіцерів, авіаційна розвідка, контроль передавачів системи комунікації, повідомлення перебіжчиків свідчать про активну боротьбу, що відчутно шкодить росіянам.

УПА підтримують широкі верстви населення, які значною мірою демонструють свою єдність або симпатію до ОУН, УПА і УГВР через організацію шпиталів, постачання продуктів харчування, кур'єрську службу тощо..."⁹⁴

Згідно з одним німецьким донесенням, УПА вважала себе другою політично-військовою силою на Сході після радянської армії і була готова встановити відносини з іноземними державами за умов, якщо вони визнають незалежність України у її етнографічних межах і погодяться надати їй військову допомогу. Щодо Німеччини, то однією з передумов було звільнення всіх українських політичних в'язнів⁹⁵.

Помимо всіх наведених інформацій про мету боротьби і потужність УПА, гітлерівська Німеччина не змінила своєї політики щодо України.

Німецький уряд остаточно вибрав проросійський шлях боротьби проти радянсько-комуністичної влади. Сталось це, може, тому, що проросійські сентименти (почування) серед керівних урядових і військових німецьких кіл (як і взагалі в Німеччині) були більше присутні, ніж ідея незалежності неросійських народів російської імперії (яку тоді, як і сьогодні, всі вважали Росією). Не мала місця в них, зокрема, ідея незалежності України, яку майже всі, як і Гітлер, вважали частиною Росії. Пригадаймо, що, на думку Гітлера, немає різниці між українцями і "великоросами", навпаки, він вважав, що Україна – "матушка" (Mutterchen) Росії⁹⁶.

Німецькі офіційні кола почали робити заходи, щоб об'єднати всі національні рухи неросійських народів Російської імперії довкола їх

⁹⁴ *BA R 6/150 f. 40.*

⁹⁵ *Ibid., f. 109-110.*

⁹⁶ *BA-MA RH 2/v. 2616 f. 0368474-5.*

вибранця – російського генерала А. Власова. Ця концепція стала основною концепцією німецької політики.

Друга концепція полягала в тому, щоб створити на рівній основі національні комітети усіх народів Східної Європи. У цьому випадку кожен народ, у тому числі й росіяни, мав би свій національний комітет, свою національну армію⁹⁷.

Ця концепція, однак, не була урядовою, вона була концепцією міністра Альфреда Розенберга та його прихильників.

Райхсфюрер СС Гімлер, права рука Гітлера, підтримав першу концепцію. Гітлер дав згоду реалізувати т. зв. "акцію Власова".

Отже, другу концепцію головні чинники Німецької держави взагалі не брали до уваги. Її, однак, продовжував підтримувати А. Розенберг. Але не в ім'я незалежності цих народів, а щоб ці народи, як рівні, об'єднати в Європі під керівництвом Німеччини⁹⁸. Тобто в німецькій Європі.

Заохочені позицією Гімлера і Гітлера, російські кола почали думати, що українці стануть однією з основних ланок їхньої боротьби проти комунізму за звільнення Росії.

Спіраючись на підтримку німецької влади, Власов приступив до створення Комітету визволення народів Росії. Комітет створено у Празі 14 листопада 1944 р.

Представники неросійських народів запротестували в листі до А. Розенберга. Вони писали: "Генерал Власов, будучи росіянином, повинен обмежити свою діяльність Росією в етнографічному розумінні"⁹⁹.

Але міністра А. Розенберга вже ніхто в уряді не слухав.

Вітиска інформував 29 листопада 1944 р. (завжди на основі говорення його "довіреної особи"), що "після об'єднання різних українських рухів відбулося створення Української Національної Ради. Її членами є Бандера, Мельник, Скоропадський, Лівіцький, Кубійович, Семененко, Бульба і Паньківський"¹⁰⁰. У цьому документі Український Національний Комітет чомусь пов'язується з Українською Національною Радою. Але ж Український Національний Комітет творили німці у Берліні, а про Українську Національну Раду мріяли бездіяльні діячі, жадібні влади, у Пряшеві.

Щоправда, вони не встигли її створити у Пряшеві. Вона була створена щойно після закінчення війни у Західній Німеччині. Відомо, що між членами цієї Української Національної Ради, створеної у Німеччині, були також люди, які крайне неприхильно ставились до бандерівського руху і прямо заперечували існування і боротьбу УПА. В українській історіографії це питання взагалі не досліджене, його оминають.

⁹⁷ Cf. *IMT Dokument Rosenberg, 14*.

⁹⁸ В. Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні, *non.cum*. С. 443 – 444.

⁹⁹ *BA NS 31/28 f. 162ff.*

¹⁰⁰ *BA R 70 Slow.221 f. 107-108.*

Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради (УГВР) видало в справі політичної ситуації й Власова комунікат, у якому, до речі, сказано:

"...1. Нинішня імперіалістична війна нарешті наближається до вирішальної стадії, на якій сьогоднішня Німеччина потрапила в оточення ворожих армій і робить відчайдушні спроби врятуватися. (...)

... Використовуючи фразеологічні заклики, особливо про звільнення від більшовицького ярма, німці запланували Власова як основу для своїх стратегічно-політичних планів щодо перетворення УПА на центр внутрішньої революції в СРСР.

Чітку позитивну позицію до цих планів зайняли стосовно німців та Власова не лише ОУН і УПА, але й інші українські політичні кола (в Україні), причому така їхня солідарність та одностайна позиція доводить німцям і цілому світові, що український народ не дає поневолити себе будь-якій силі, але готовий впрягтися у віз чужих імперіалістичних інтересів, якщо це потрібне для боротьби українського народу за відновлення української незалежної держави.

У зв'язку із вказаними вище німецько-власівськими намаганнями зовнішнє представництво Української Головної Визвольної Ради (УГВР) як повноважне представництво вищого українського політичного центру, який веде зараз українську визвольну боротьбу, констатує: (...)

Основою німецьких планів є:

1. Зусилля німецького керівництва спрямовані на те, щоб, здобуваючи власний капітал на основі терористичної політики Сталіна (на окупованих територіях) і існуючої боротьби революційних елементів поневолених народів Сходу, з одного боку, врятувати Німеччину ціною крові поневолених народів, а з другого, — у разі перемоги над більшовиками створити нові передумови для нової імперіалістичної політики на Сході. (...)

2. Питання Власова.

Якщо німці хотіли б використати Власова як засіб для своїх імперіалістичних планів, а не мали б наміру відновити велику російську імперію, то Власов показує німцям шлях на Схід і виявляється насправді:

а) агентом, який спекулює на нещасті поневолених Сталіном народів, щоб після його падіння з допомогою німецьких багнетів відновити стару реакційну Росію;

б) послідовником старого поліційно-царсько-романівського і сталінсько-більшовицького імперіалізму, який, крім брехливого імені "нової Росії", нічого не дає пригнобленим народам Сходу, а самі ці народи хоче привести під гніт нової імперіалістичної влади. (...)

Зміцнені ідеєю національного і соціального визволення, східні народи ведуть боротьбу за повну свободу. Ця ідея, що виникла, по суті, без сторонньої допомоги, зростає і сьогодні становить собою реалістичний політичний фактор, на який покладають свої надії всі народи на Сході. Лише під знаком побудови власних самостійних держав гноблені східні народи будуть вести боротьбу.

Вони не будуть добровільно проливати свою кров ні за "нову Європу", ні за більшовицьку "вітчизну".

Вони не підкоряться ні німецькому, ні більшовицькому, ні власівському, ні будь-якому іншому імперіалізму.

Можливим шляхом подолання більшовицького режиму і досягнення свободи гноблених народів Сходу є лише революційна визвольна війна і прагнення кожного народу до своєї самостійності" ¹⁰¹.

Додаймо, що коли А. Мельник відмовився очолити УНК, його згодом очолив ген. Павло Шандрук, а його заступником став В. Кубійович. Німці воліли мати до діла з тими, яких вони знали, або які з ними раніше співпрацювали.

У грудні 1944 р. оберштурмбанфюрер Вітиска у своєму рапорті на підставі відомих йому інформацій (цього разу точних), зробив таке твердження:

"Ті декілька зв'язків, які окремі відділи УПА мали з окремими частинами вермахту і за розвідувальну інформацію одержували від них якесь там військово спорядження, не мали суттєвого значення...

...УПА в жодному разі не підпорядкується Власову і не пристане на його ідеї. Твердим наміром УПА є вести бойові дії проти військ Власова у разі їхнього можливого бойового використання і просування на Схід через українську територію, так само, як УПА веде боротьбу з більшовизмом" ¹⁰².

Але щодо УНК він написав ось що:

"Щодо відмови Мельника і призначення генерала Шандрука на його місце, довірена особа (V-Mann, тобто агент) повідомила, що УПА оголосила про своє беззастережне підпорядкування кожному українському комітетові і не наполягає на призначенні Бандери чи іншого відомого провідника УПА. Вона також згодна з призначенням генерала Шандрука, так само як раніше визнала свого колишнього внутрішньополітичного противника Мельника. УПА розуміє, що зараз йдеться не про особисті інтереси та внутрішньополітичні розбіжності у поглядах, а про благо цілої України і справжнє порозуміння з Великим Німецьким Райхом" ¹⁰³.

¹⁰¹ BA R 70 Slow./221 f. 98-102.

¹⁰² BA R 70 Slow./221 f. 109-11.

¹⁰³ BA R 70 Slow./223 f. 28.

Тут, очевидно, маємо до діла зі звичайними емігрантськими вигадками і спекуляціями. У цій атмосфері могли творити такого роду вигадки також кола, які за окупації були противниками УПА, але тепер були готові приписати собі її боротьбу, щоб показати себе "великим учасником" боротьби в Україні. Таким особам легко було говорити, що, мовляв, УПА готова визнати А. Мельника чи іншого кандидата, узгодженого з німцями, і діяти для Великого Німецького Райху.

У документах УПА і ОУН, як знаємо, ніколи не було найменшого натяку на щось подібне. У всякому разі СД у Пряшеві могло отримати таку інформацію тільки від несовісних інформаторів або професійних дезінформаторів з метою ширити непевність і компрометувати УПА.

Насправді УПА ніколи не збиралася визнавати зверхність Андрія Мельника, ген. Шандрука чи когось іншого.

Додаймо в кінці, що дуже скоро після утворення Українського Національного Комітету, який практично не встиг розгорнути будь-якої діяльності, гітлерівська Німеччина капітулювала. Тоді зник і Український Національний Комітет.

А УПА продовжувала існувати в Україні і боротися проти советсько-комуністичної окупації за волю і незалежність України під власним командуванням аж до половини 1950-их років.

Дмитро КУДЕЛЯ

ДНІПРОПЕТРОВЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ

Це дослідження вдалося закінчити лише завдяки підтримці професора Богдана КРАВЧЕНКА, за що автор висловлює йому свою глибоку подяку.

Мета цієї роботи, матеріали до якої ми зі ще одним дніпропетровським дослідником – Павлом Хоботом – збирали протягом восьми років, – висвітлити участь дніпропетровців у формуваннях Української Повстанської Армії (далі – УПА). Проте цей період діяльності учасників націоналістичного підпілля Дніпропетровщини важко характеризувати без принаймні короткого огляду попередніх подій, пов'язаних з їх попередньою роботою в регіоні, тому вважаю за необхідне подати коротку передісторію початку боротьби придніпрянців у лавах УПА.

Перші члени Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) з'явилися в Дніпропетровській області ще під час боїв за обласний центр. Це були учасники роїв Південної Похідної Групи (далі – ПдПГ), скеровані для роботи на лінії Дніпропетровщина-Донбас-Крим. У самий Дніпропетровськ свій рій привів наприкінці серпня 1941 року Тимофій Семчишин – "Річка". Серед учасників цієї групи був також представник Головного Проводу ОУН Зиновій Матла – "Святослав Вовк", який після приходу до місця призначення перебрав на себе повноваження Голови Крайового Проводу. За допомогою членів ПдПГ, головно її учасника Василя Регея – "Кота", була створена обласна управа з представників патріотично налаштованої української інтелігенції, на чолі з професором П. Олійниченком¹. Сам В. Регей був призначений завідувачем організаційним відділом управи, водночас обіймаючи керівництво обласним проводом ОУН. Дніпропетровська обласна управа була єдиним відомим дотепер органом самоврядування на окупованій німцями території Східної України, на печатці та кутовому штампі якої поруч із її власним найменуванням та тризубом стояв напис "Українська Держава"².

¹ Архів Управління Служби Безпеки України у Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ ДО). – Фонд літерних справ. – Спр. 75. – Т. 4. – Арк. 79.

² Копія з довідки // Зберігається в домашньому архіві Дмитра Куделі. (Цей документ переданий автором В. Куку для використання у Збірнику документів і матеріалів "Українське державотворення. Акт 30 червня 1941", де його опубліковано під №233, але неправильно подано місце зберігання джерела (Архів УСБУ ДО).

У зв'язку з неузгодженим з німцями проголошенням незалежності України у Львові 30 червня 1941 року, в той час, коли Дніпропетровська область була зайнята німецькими військами, по раніше окупованих українських землях вже котилася хвиля репресій проти членів ОУН як невідгідної для окупантів політичної сили. Тому на Наддніпрянщині нацисти майже одразу ж після її завоювання розпочали роботу з нейтралізації націоналістичних впливів на населення Східної України. Наслідком її стали репресії проти членства ОУН та політично заангажованої частини населення, а саме арешти керівників ОУНівських груп, пошук і депортація до Генерал-губернаторства галичан як носіїв самостійницької ідеї та усунення з новопосталих органів місцевої української влади та поліції політично свідомих українців. З прибуттям у регіон органів цивільного німецького управління, айзатцкоманд та інших репресивних утворень терор набирав чимдалі жорстокішого характеру. Так, якщо у жовтні 1941 року арештований німцями В. Регей був відправлений до Галичини як "почесний в'язень", то вже в період з кінця того самого року до літа сорок другого місцеві організаційні осередки по містах і районах області були майже повністю розгромлені нацистами із застосуванням до їх керівників смертної кари та ув'язнення у тюрмах та концтаборах. Найбільших втрат зазнали українські патріоти на Криворіжжі, де в лютому (за даними А. Пронченка – в квітні) 1942 року серед десятків інших були закатовані міський голова С. Шерстюк, поет-націоналіст, редактор місцевої газети "Дзвін" М. Пронченко, учасниця ПдПГ Анна Максимець³. У концтаборі опинилися організатори підпілля у Дніпропетровську – Т. Семчишин, Д. Павлишин, С. Макух – "Роман" та інші.

У Головному Проводі розуміли складність ситуації, а тому весною 1942 року на Львівщині формується Крайовий Провід Південно-Східних Земель (далі – ПдСУЗ) на чолі з Василем Куком – "Лемішем", який прибуває на терен Дніпропетровської області з групою підпільників наприкінці травня того ж року, окремо дістається терену його заступник – організаційний референт Петро Дужий – "Арсен". Також до складу ПдКП увійшли ідеологічний референт Омелян Логущ – "Іванів", керівник Служби Безпеки Петречко-молодший – "Граб", військовий референт Михайло Медвідь – "Карпович". Ймовірно, що до Крайового Проводу належав, як провідник юнацтва, Юрій-Костянтин Федорук – "Лемко"⁴, у скорому часі – Обласний Провідник Дніпропетровщини.

³ Спогади Петра Дужого записані у 1995 р. Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Зберігаються в домашньому архіві Дмитра Куделі в Дніпропетровську. – Тека "Спогади".

⁴ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – С. 146.

До Південного Краю за організаційним територіальним розподілом входили Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, а також Крим, Кубань та підрунська "Трансністрія"; центром було обрано Дніпропетровськ.

Можна погодитися з невідомим автором "Звіту про діяльність ОУН на Східньо-Українських землях", який у 1943 році поділяв період дії там ОУН на два етапи і саме з весни сорок другого починає другий – підпільно-революційний етап⁵. Саме з цього часу, тобто з початку роботи ПдКП на чолі з В. Куком, надзвичайно посилюється агітація за незалежність України, пропаганда набирає різко антинімецького пафосу, формуються десятки нових організаційних осередків по всіх районах генерал-комісаріату Дніпропетровськ, звена Організації утворюються часто навіть у невеликих селах, як це було, наприклад, у Широківському, Солонянському, Дніпропетровському приміському районах. На літо-осінь 1942 року припадає сплеск активності СБ при ПдКП на чолі з Ярославом Петренком – "Грабом" та Іваном Біликом – "Костем"-"Півтораком": замаху і ліквідації німецьких висулужників з числа поліцаїв, агентів СД та службовців управ, визволення з таборів ув'язнених членів ОУН. Арешти підпільників тривають. Розстріли й катування свідомих українців окупантами, як також активна протинімецька позиція ОУН приводять до відчутного зросту симпатій до неї з боку місцевого населення. Свої плоди дає агітаційна, виховна, просвітня робота націоналістів, їх наполегливі заклики до відродження національної гідності, пропагування героїки боротьби серед молоді. Кількість симпатиків до осені 1943 року, тобто до часу звільнення більшої частини території області відрховується тисячами, українським націоналістам уже набагато легше доводити людям правильність їх ідеології та величність кінцевої мети. За даними офіційного представника Пресцентру УСБУ у Дніпропетровській області загальна чисельність учасників націоналістичного підпілля в області нараховує приблизно 800 чоловік⁶, а підпільні звіти ОУН подають на літо 1943 року цифру 5 тисяч, разом із "організованими" симпатиками⁷. Укладений нами іменний покажчик вже налічує понад 700 встановлених імен підпільників-націоналістів та симпатиків, і попередній аналіз віднайдених джерел примушує погодитися з цифрою, наведеною у звітах.

Саме на цьому тлі Провід ОУН-СД – "бандерівців" на III Конференції в лютому 1943 року "зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини для військової дії. Після цього на терені

⁵ *Звіт про діяльність ОУН на Східньо-Українських землях* // В.Сергійчук. *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. – К., 1996. – С. 303.

⁶ *Ченцов В. Что было, то было...* // *Днепровская панорама*. – 1993. – 1 грудня.

⁷ *Стецько Я. Політична армія хоробрих* // 30 червня 1941. – Торонто, 1967. – С. 74

Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії⁸. З цього часу підпільні видання ОУН посилено популяризують ідею розбудови власних збройних сил, а відомості про утворення УПА (часто-густо у надзвичайно перебільшеному вигляді) швидко сягають Дніпропетровської області. Влітку 1943 року, як свідчить одна з "Доповідних записок" Начальника Управління НКВД у Дніпропетровській обл. секретареві обкому КП(б)У, "особливо гостро було поставлене питання про негайний відхід членів ОУН до УПА перед приходом частин Червоної армії"⁹.

В іншій записці Начальника Управління НКВД зазначалося: "З 1943 р. за вказівкою Головного Проводу районні оунівські організації нашої області проводили велику роботу по вербуванню та відправленню до УПА призовних контингентів. Кожний район періодично направляв по явкових паролях до баз формування загонів УПА збройні групи для поповнення"¹⁰. Справді, в період літа-осені 1943 року переправлення до лав УПА підпільників з Дніпропетровщини набрало розмаху. Викликано це було не лише наступом радянських військ, а й посиленням вивезення молоді на роботи до Німеччини.

Проте дехто з дніпропетровських ОУНівців потрапив до УПА раніше. Так, наприклад, пропагандист Дніпропетровського обласного проводу Василь Худенко – "Остап" уже весною 1943 року був відправлений на Рівненщину, де долучився до УПА, і виконував функції шефа зв'язку штабу ВО (групи) "Заграва" на Північно-Західних Українських Землях, політвиховника куренів "Непитайла" та "Горлиці", а згодом політ-референта Південної групи УПА. В. М. Худенко був взятий у полон військами НКВД у 1944 р. і помер 7 серпня 1948 р. у "Сєввостлагу" в Магаданській області.

Основними напрямками руху щойно сформованих груп повстанців були райони так званого Чорного лісу, що починався в Кіровоградщині, та "Холодного Яру" на Південній Київщині (район Умані, нині – Черкаська обл.), що сам по собі був легендою українського повстанського руху. Формуванням повстанських відділів, організацією командування та координації дій, а також розміщенням та харчуванням новоприбулих займався провідник Кіровоградщини Осип Безпалько – "Остап" та прибулі з Дніпропетровська Петро Дужий – "Арсен", Ярослав Петренко – "Граб", в Холодному Ярі – Михайло Медвідь – "Карпович". Так, наприклад, Дужий з жовтня 1943 р. організував боївки на значній території переважно Кіровоградської області: Голованівські, Капі-

⁸ Вовк О. Вступ до 2 тому "Літопису УПА" (нова серія) // *Літопис УПА. – Київ-Торонто, 1999. – Т. 2. – С. X*

⁹ *Мовою документів / Упорядник Ю. Мешков // Вільна думка. – Дніпропетровськ, 1992. – №10.*

¹⁰ Там само.

танівські, Олександрівські ліси, Аджамка, Фундуклеївка, Олександрівка, Новоукраїнка. Василь Кук переїжджає через терен (Полісся, волинську Крем'янецьчину, де вже була база колишнього обласного провідника Дніпропетровська Петра Олійника – "Енея", у Дніпропетровську – "Романа" і "Морозенка"), всюди полагаджуючи повстанські справи, і на тривалий час осідає в Умані. Через розуміння того, що закріпитися в Холодноярщині, через швидкий наступ Червоної армії, за короткий час не було можливості, завдання перед організаторами поставало таке: об'єднати всі повстанські групи та охочих з числа біженців і, ймовірно, частини поліцейських, призначити спільне керівництво та відступати в напрямку Вінниці, або, залежно від ситуації, навіть Волині. Там перейти фронт, підготуватися до бойових дій і вже після серйозної підготовки вертатися назад і закріплюватися на місцях¹¹. "Леміш", уже, ймовірно, як командир УПА-Південь полковник "Коваль", наказує відсилати людей на Крем'янецьчину. Там їх вишколювали підпільники, обізнані з військовою справою, озброювали (більшість груп вирушали в дорогу без зброї): в такий спосіб творилася більш-менш боєздатна військова сила. Так само формувалися рейдові відділи у тій частині Київщини, що була на південь від автостради Сарни-Київ, в районі Славутицьких лісів. Ці відділи діяли єдиним комплексом, складаючи окрему військову округу, якою командував Омелян Грабець – "Батько"- "Богун"¹².

Серед тих, хто займався організацією переправлення людей до УПА в м. Дніпропетровську у 1943 році в документі НКВД називаються "Доктор", "Чорний"¹³. Наприкінці жовтня з обласного центру вирушають утримувач однієї з головних конспіративних квартир Крайового Проводу колишній вояк армії УНР Григорій Дудка (неправильно названий учасником групи підпільників з Широківського району Г. С. Льченком обласним провідником "Лемком")¹⁴ з дружиною "Сивою", яку підпільники називали "мамою революціонерів" і донькою Лідією, разом із обласним провідником – галичанином "Юрою", під видом зятя¹⁵. Окремою підводою, але разом з ними, їхали Олександр Філоненко з Нижньо-Дніпровська та друкарка Крайового Проводу галичанка "Ма-

¹¹ *Спогади Василя Кука записані 07.08.1994 р. Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Зберігаються в домашньому архіві Дмитра Куделі в Дніпропетровську. – Тека "Спогади".*

¹² *Там само.*

¹³ *Мовою документів / Упорядник Ю. Мешков // Вільна думка. – Дніпропетровськ, 1992. – №10.*

¹⁴ *Льченко Г. Дійсність того часу (рукопис). Лист до Дмитра Куделі та Павла Хобота, 1995 рік. // Зберігаються в домашньому архіві Дмитра Куделі в Дніпропетровську. – Тека "Світлина".*

¹⁵ *Архів Управління Служби Безпеки України у Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ ДО). – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-6402. – Протокол допиту від 22.11.1944 р.*

руся", яка переховувалася у нього в хаті. Вони перевозили для УПА велику кількість літератури, пів'ящика набоїв, міни. Велику частку цього вантажу довелося закопати на краю поля біля с. Аджамка на Кіровоградщині, через напад німецької сторожі, яка знайшла під час обшуку бланки генерал-комісаріату у "Марусі" та револьвер і гроші (30 тис. карбованців) у Філоненка. "Юра" після того прийняв рішення залишити його в с. НовоУкраїнка на допомогу місцевому районному провіднику під виглядом евакуйованого німцями. Доля "Марусі" невідома.

За наказом районного організатора "сітки" (мережі) ОУН на Лівобережжі Дніпропетровська (за німців цей район числився як окреме місто – Нижньо-Дніпровськ) Степана Макуха – "Романа" (нещодавно визволеного СБ з концтабору) приблизно в той самий час вирушає в напрямку Кіровоградщини група підпільників під командою лікаря "Арсена". Загін складався з 22–32 осіб. У цій групі перебував пропагандист і поет Микола Самійленко – "Лисий". Після збору в парку ім. Пушкіна, вони дісталися залізничного вокзалу, сіли на німецькі платформи і виїхали в напрямку Знам'янка-Олександрія. В одному із зазначених населених пунктів їх зустрів місцевий провідник і допровадив до лісу в околицях, а далі – до місць постійної дислокації у Голованівському лісі, що пролягав через колишні Хмельовський та Маловисківський райони Кіровоградщини. Там цю групу очолив уже Петро Дужий, який прибув з Новоукраїнки. Група складалася з семи боївок, з яких одна не була стабільною. У цій перехідній бойвіці скупчувалися переважно новачки. Двома бойівками з цієї ж групи керував колишній офіцер Червоної армії майор "Божко", ад'ютантом при якому був повстанець "Дубок" – вісімнадцятирічний юнак із Західної України. Головним завданням боївок на той час було паралізувати діяльність місцевої німецької адміністрації. Для цього треба було повернути на свій бік або нейтралізувати місцевих поліцаїв. Також дуже важливо було зробити запаси харчів та зброї, чим бойвки займалися досить успішно, але при цьому не вбивали німців, аби уникнути терору з їх боку. А ось випадки вбивства поліцаїв траплялися, як, наприклад, у с. Очеретяному (двох місцевих поліцаїв було зліквідовано, що мало наслідком застрашення інших і призвело до переходу до повстанців великої їх групи в сусідньому селі Кіровці). Восени 1943 р. бойвки принаймні 7 разів зупиняли вночі німецькі ешелони, що проходили через терен. В той же час було вдало проведено акцію захоплення великої кількості зброї й амуніції з німецького обозу. Все це складалося у визначених місцях для майбутньої боротьби з більшовиками. Бойвки поповнювалися додатково за рахунок дезертирів-поліцаїв з місцевих сіл та військовополонених, серед яких були, крім

українців, ще й росіяни і навіть євреї (наприклад, Федір Швець). Поміж поліцаїв траплялися й радянські агенти (ймовірно, одним з них був такий собі Таровіков)¹⁶.

Із Дніпродзержинська ще у вересні 1943 року вийшла група, очолювана, вірогідно, агентом НКВД, у складі якої перебували провідник Верхньодніпровського району Григорій Воловик – "Андрій", Микола Страшко, та друга група підпільників з Лівого берега Дніпродзержинська на чолі з невідомим військовим, капітаном. У дорозі вони зустрілися ще з двома командами. Однією з них, ймовірно, була група підпільників з Карнаухівки і Тритузного (околиці Дніпродзержинська, під керівництвом Володимира Крамаренка (у Дніпродзержинську використовував псевдо "Анатолій Буряк") та Володимира Ропецького – "Миколи Діброви". Під кінець походу їх налічувалося більш як сорок людей. Група зуміла перейти на територію Кіровоградщини, але під час зустрічі з озброєними й організованими червоними партизанами хлопцям здалося, що серед них перебуває радянський агент (до речі, один з керівників підпілля). Непідготовлена та неозброєна молодь, щоб не наразитися на розправу, розійшлася. Дехто добирався далі до УПА самотужки, а більшість повернула назад¹⁷.

Група підпільників з Широківського району, що на Криворіжжі, формувалася після випадкової зустрічі її майбутнього керівника, члена ОУН Григорія Ільченка – "Новели" зі своїм колишнім учителем німецької мови у широківській школі в 1941 р., членом ОУН із Західної України В. І. Гордієнком (у своїх спогадах Г.С.Ільченко неправильно називає його "Бондаренком", ймовірно плутаючи з П. І. Бондаренком – зав. пед. частиною тієї ж школи), яка відбулася в середині жовтня поблизу села Софіївка. Він сказав, що його місія в цих краях полягає в організації відправлення повного складу підпільників ОУН до УПА, видав Ільченкові стос підроблених німецьких документів для евакуантів – службовців німецьких установ і вони пішли утрюх з товаришем – В.Чербилом – "Яругою" до давнього симпатика ОУН – голови Широківської сільради Микитенка. Там вони отримали адреси і пароль до командира Омеляна Грабця – "Батька" у містах Умань і Вінниця. Ільченко і Чербило виїхали до села Пологи Широківського району. Протягом тижня Г. Ільченко організував і відправив до Умані п'ять груп підпільників з довколишніх сіл, по шість чоловік у кожній. Групи вирушали на кінних візках. В організації відправки Ільченкові

¹⁶ *Спогади М. Самійленка, записані в 1995 році Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Зберігаються в домашньому архіві Дмитра Куделі в Дніпропетровську. – Тека "Спогади".*

¹⁷ *Спогади Г. Воловика, записані в 2002 році Павлом Хоботом // Зберігаються в домашньому архіві Дмитра Куделі в Дніпропетровську. – Тека "Спогади".; Архів УСБУ ДО. – ФКС. – Спр. П-25403.*

допомагали підпільники В. Шишко та Г. Малишко, яких було забезпечено документами і паролями. 30 жовтня і сам широківський районний Г. Ільченко у складі останньої групи виїхав до УПА. З ним були підпільники В. Санчевський – "Довбуш"- "Запорожець", В. Чербило – "Яруга", В. Шишко, М. Ващенко – "Нива". За день до того їх боївка (без М. Ващенка), озброєна гранатами, парабелумом і наганом, напала на трьох власівців, які перебували на той час у Пологах. У них відібрали три карабіни, а також трьох коней і віз-фірманку. Ця повстанська група дісталася до Уманщини, де об'єдналася з прибулими підпільниками із Софіївського району, очолюваними Борисом Вороною – "Юрком", вже згадуваними оунівцями зі с. Тритузне з провідником В. Ропачьким, а також з родиною Дудків та "Юрою". Не змігши встановити в Умані зв'язку із загonom "Сталевого", дніпропетровці виїхали до Вінниці¹⁸. У грудні 1943 р. вони не без пригод (були роздягнуті в Гайсинському районі озброєними бандитами) дісталися кінцевого пункту й зголосилися на конспіративну квартиру на вул. Пушкіна, 20 до референта СБ надрайонного проводу ОУН Михайла Климчука – "Хмари". Цими ж днями четверо людей зі складу дніпропетровців (у т. ч. Ільченко та Ворона) та четверо вінничанн (за іншими даними – у складі цієї групи було 10 осіб з Широківського району, 5 – з Солонянського та 5 – місцевих) напали на німецьку майстерню, де взяли багато зброї й амуніції, та "вже відкрито, Хмельницьким шляхом", пішли до "Батька", переховуючи зброю на возі, в солomі¹⁹. Трохи згодом повстанці звільнили близько 30 в'язнів з Літинської тюрми, яких вранці мали розстріляти, про що свідчив захоплений німецький наказ. Усі вони долучилися до відділу "Батька". Ільченко часто виконував завдання самого командира: так, йому довелося знову повертатися до Умані, розшукати "Сталевого", щоб передати наказ від "Батька". Цього разу зустріч зі "Сталевим" відбулася. Дніпропетровці у складі загонів "Батька" брали участь у боях з німецькими відділами, які добиралися до своїх, коли йшли бої під Києвом. Сам "Новела" був призначений референтом до сотні "Боруна" в курені "Бистрого", з якою рейдував Рівненщиною. З родини Дудків в УПА лишилася донька Лідія – "Веселка"- "Наталка", прийнята до складу загону під проводом О. Грабця у с. Лисогорка Літинського району, яка була з "Батьком"- "Богуном" до самої його загибелі 10 червня 1944 року у с. Микулинці. Вірогідно, вона

¹⁸ Ільченко Г.

¹⁹ Ільченко Г. *Проти німецьких і більшовицьких окупантів під проводом командира УПА- "Південь", полковника Омеляна Грабця // Командир групи УПА- "Південь" полковник "Батько". Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини. – Коломия, 2001.; Климчук М. Скорочений переказ усього спогадів у запису Д. Куделі. – К., 1994. – Архів автора. – Тека "Спогади".*

навіть була вагітна від нього, про що свідчать матеріали її кримінальної справи. Л. Дудка – "Наталка" у квітні 1944 року була призначена "Батьком" окружним референтом по роботі з жіноцтвом у складі нового проводу, що його останній намагався сформувавши, коли мав постій в одному з галицьких сіл на кордоні з Волиню. Микола Ващенко – "Нива", який у жовтні 1943 р. у в'язниці в Кривому Розі не витримав гестапівських допитів і видав товаришів, але був прощений, хоробро бився і був полонений у бою з НКВД у 1945 р²⁰.

Також восени 1943 року до УПА дісталися двадцять підпільників з Лоц-Кам'янки та Нижньо-Дніпровська під проводом інженера Кирила Ларіна – "Ліщини". У групі перебував також його брат Сергій²¹.

На керівних посадах в ОУН та в керівництві Української Головної Визвольної Ради перебували надалі колишня студентка гірничого інституту, підпільниця ОУН у м. Дніпропетровську Катерина Мешко – "Верещак" та її чоловік, у майбутньому ідеологічний референт КП ПдСУЗ Омелян Лопуш – "Іванів". Разом із В. Куком була в УПА його дружина, також колишня дніпропетровська підпільниця Юлія (Уляна) Крюченко – "Оксана".

Нам тепер відомі також імена 17-ти дніпропетровців, ймовірно, з числа військовополонених, які служили в УПА і чий імена вперше опублікував проф. В. Сергійчук: В. Варєпа – "Незнаний", О. Голота – "Голота", А. Завгородній – "Ластівка", В. Шамрай – "Ворон", Г. Радченко – "Дуб" та інші. (До речі, під №6 у списку прізвище командира гармати "Корнійчука" подане неправильно: "Ковера" замість "Коверя", як також і місце народження – с. Знам'янка замість Знаменівка Новомосковського р-ну; також треба читати, що він числився у ВО "Богун", група "Богун" від 03.12.1943 р. Ці помилки в публікації слід обов'язково виправити ще й тому, що в оригіналі його анкети з "Іведанційної книги УПА-Північ", яку власне подав до друку В. Сергійчук, зазначається, що Олександр Коверя, артилерист, старшина РА, у підпіллі ОУН перебував від 1941 р., але не від 3 грудня, як у публікації, бо дата в публікації є помилковою). До цих сімнадцяти вихідців з Дніпропетровщини варто також додати Андрія Чорненка – "Щигич" із с. Запоріжжя, якого професор, вірогідно, помилково зарахував до списку мешканців Запорізької області, позаяк с. Запоріжжя належить до Широківського району Дніпропетровської області²².

Встановлено ще щонайменше 5 прізвищ наших земляків, які воювали в УПА, серед яких М. Пальцун – "Шулій", що перебував у охороні генерала Романа Шуевича – "Тараса Чупринки"; у лісах на Львівщині

²⁰ Ільченко Г.

²¹ Архів УСБУ ДО. – ФКС. – Спр. П-6402. – Протокол допиту від 22.11.1944 р.

²² Сергійчук В. В УПА – вся Україна // Військо України. – 1993. – №6. – С. 76.

пройшов пропагандистський вишкіл у сотні "Орлика" колишній редактор криворізького часопису "Дзвін", член ОУН Борис Євтухов, який перебував в УПА до арешту 14.02.1945 р. і був засуджений як військовий інструктор УПА²³.

У 1944 році до боївки, розташованої поблизу Коломиї, належав відомий український поет, в'язень Соловецьких таборів, священник УАПЦ Микола Соколовський (літературний псевдонім – "Сарма"), під псевдом "Микола Біда".

Цікаво, що в книзі спогадів про О. Грабця – "Батька" до числа загиблих у славетному бою під Гурбами 24.04.1944 р. зараховано принаймні трьох дніпропетровців – вояків УПА це: командир чоти В. Санчевський – "Запорожець" (у книжці – "Синчевський"), командир ланки В. Ропаський – "Діброва" (у книжці – неправильно названий В. Байченком) та командир ланки В. Черемило – "Яруга" (у книжці – "Чорнобило Василь")²⁴

Крапку ставити ще рано. Пошук триває.

P.S. Шановні читачі, велике прохання до всіх, хто може щось доповнити до цієї праці або взагалі володіє інформацією про діяльність дніпропетровських підпільників в ОУН або УПА, повідомити на адресу: КУДЕЛІ Дмитрові, вул. Каруни, 69, к. 43, м. Дніпропетровськ 49024 або E-mail: kudelia@ukr.net

²³ Архів УСБУ ДО. – ФКС. – Спр. П-12541. – Т. 2. – С. 114.

²⁴ Командир групи УПА-"Південь" полковник "Батько". Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини. – Коломия, 2001. – С. 194.

Михайло РОМАНЮК

СОТНЯ УПА "СВОБОДИ"

У 1943 році на Волині вже активно діяли формування Української Повстанської Армії. В цей же час на теренах сусідньої Галичини почалося формування відділів Української Народної Самооборони (далі – УНС), які в майбутньому стали ядром перших сотень УПА в цьому терені. Вони прискореними темпами проходили військовий та ідейно-політичний вишкіл, готувалися до активної та тривалої боротьби проти німецьких, польських, а відтак і російсько-більшовицьких окупантів.

Влітку 1943 року на теренах Бродівського повіту ОУН був сформований відділ УНС, яким командував Василь Кіпран – "Музика" з села Брахів Олеського району*, що на Львівщині¹. Невдовзі за наказом військового референта Золочівської округи ОУН Михайла Гачкевича – "Карого" командування над цим відділом перейняв Роман Загоруйко – "Лапайдух" із села Підгірці, що на Брідщині². Відділ в основному базувався в районі сіл Черниця та Боратин сучасного Бродівського району Львівської області.

Восени 1943 року на території повіту було створено також відділи УНС Івана Котули** – "Іванка" та Мар'яна Кравчука – "Малинового", які також проводили вишкіл майбутніх вояків УПА³.

Поряд з цим було створено багато центрів, де члени ОУН та їх симпатичи проходили військовий та ідейно-політичний вишкіл. Такі вишколи, зокрема, проходилися в районі сіл Боратин, Черниця, Ражнів, Голубиця, Соколівка та багатьох інших місцях.

У листопаді 1943 року один з провідних діячів ОУН на теренах Брідщини Григорій Котельницький – "Шугай", який тоді виконував обов'язки військового референта Золочівського повітового проводу, зібрав понад 30 членів ОУН і вирушив із ними у Боратинський ліс. Саме ця група склала ядро сформованого пізніше куреня УПА. Восени 1943 – взимку 1944 років із новобранцями на Брідщині, у Боратинському лісі та інших місцях тривав військовий вишкіл, заготівля озброєння, одягу, медикаментів, продуктів харчування тощо⁴.

* Тепер с. Брахівка Буського району Львівської області.

¹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. – Дрогобиччина, 1996. – С. 116.

² Там само. – С. 111–116.

** Довгий час прізвище сотенного "Іванка" було невідоме, і лише нещодавно його за архівними документами встановив історик Володимир Мороз зі Львова

³ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. – С. 138.

⁴ Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-33024. – Арк. 13–14.

Навесні 1944 року група "Шугая" разом із поповненням, яке прийняли в Боратинському лісі, перейшла в Поморянський ліс під село Романів, де розпочалося формування куреня УПА. Туди ж були стягнуті всі відділи УНС, УПА та боївки ОУН, які діяли на теренах Золочівської округи ОУН. Так, зокрема, туди прибула боївка "Вихора" з Підкамінського району, Олексія Кравчука – "Завязтого" та Михайла Юраса – "Залізного" з Пониковицького району, чота Романа Гуди* – "Тигра"⁵ (родом із села Бужок)⁶, боївки "Остапа", "Крука"⁷ та багато інших відділів.

Саме тут "Шугай" сформував дві сотні УПА, командирами яких були призначені Іван Котула – "Іванко" та Роман Гуда – "Тигр"⁸. "Шугай" зайняв пост командира куреня. Дещо пізніше у його розпорядження прибув колишній відділ УНС "Малинового", який вже був перетворений у сотню УПА⁹. Сотня УПА "Тигра" була сформована з боївок "Вихора", "Залізняка", "Остапа", а дещо пізніше до неї приєдналася боївка "Завязтого"¹⁰.

В цій же місцевості відбувалося також формування інших куренів УПА. Зокрема, тут був сформований курінь УПА "Ненаситця", командування над яким пізніше від нього перебрав Михайло Гачкевич – "Карий". У 1944 році до складу куреня входили сотні Романа Загоруйка – "Лапайдуха", Михайла Ковалишина – "Опоки" з села Переволочна Пониковицького (тепер Буського) району та Михайла Цимбалка – "Ткаченка" з Суховолі Підкамінського (тепер Бродівського) району¹¹.

До складу куреня "Шугая", крім сотні "Дружинники" на чолі зі "Свободою", входили сотня УПА "Витязі" під командуванням сотенного Івана Котули – "Іванка", а пізніше Володимира Федорківа – "Оверка"¹² зі села Ожидова Олеського (тепер Буського) району¹³ та сотня "Непоборних" на чолі із сотенним Мар'яном Кравчуком – "Малиновим" з Красного. Організаційно курінь підпорядковувався Григорію Котельницькому – "Шугаю" як командирів Тактичного Відтинку "Плісесько" Воєнної Округи 2 "Буг". Він же одночасно був командиром цього куреня¹⁴.

* Родом із с. Бужок Олеського (тепер – Буського) району

⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-34245. – Арк. 26.

⁶ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. – С. 105.

⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 49–50.

⁸ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 286.

⁹ Там само. – Спр. П-33024. – Арк. 13–14.

¹⁰ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 49–50.

¹¹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. – С. 308–309, 322.

¹² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-11840. – Пакег.

¹³ Там само. – Спр. П-32066 – Арк. 36–38, 63.

¹⁴ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. – С. 321–322.

Після завершення формування куреня "Шугая" відбувся мітинг, на якому до стрільців та старшин мав промову командир куреня Григорій Котельницький. Виступаючи перед ними, він ще раз наголосив на меті створення УПА та поставив перед сотнями завдання – перейти лінію фронту й продовжувати боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу в тилу Червоної армії¹⁵.

На початку червня 1944 року "Тигра" на посаді командира сотні УПА змінив колишній чотовий цього відділу "Свобода"¹⁶. Сотня далі в цей час діє на території Перемишлянського та Бібрецького районів Львівської області¹⁷.

Про хорунжого "Свободу"¹⁸ (у підпіллі також діяв під псевдом "Богдан"¹⁹) є мало відомостей, а ті, що є, мають суперечливий характер. Так, за одними даними, він походить зі Східної України, можливо, навіть із Київщини. Служив у Червоній армії, мав звання лейтенанта (за іншими джерелами – старшого лейтенанта). Був учасником радянсько-фінської кампанії 1939–1940 років. На початку німецько-радянської війни потрапив у фашистський полон, з якого йому невдовзі вдалося втекти. Опинившись на волі, захопився ідеями побудови Незалежної Української Держави і, не вагаючись, поповнив лави борців за неї²⁰. Його як здібного старшину було залучено до організації військового вишколу майбутніх стрільців та старшин УПА. А коли на теренах Галичини були сформовані перші відділи повстанської армії, "Свободу" було призначено спочатку командиром чоти, а відтак і сотні УПА²¹.

За іншими даними, "Свобода" був родом з Волині. Розмовляв зі східно-українським акцентом. Таке припущення, зокрема, висловлює колишній вояк сотні "Дружинники" Василь Шпіндура – "Степовий"*, який нині мешкає у США²².

Після завершення формування ця сотня УПА отримала криптонім "Дружинники". На червень 1944 року сотня під командуванням "Свободи" складалася з трьох чот по 30–35 осіб. Кожна чота складалася з трьох роїв.

¹⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 50.

¹⁶ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 122.

¹⁷ Там само. – Арк. 286.

¹⁸ ВО 2 "Буг". Записки до звіту. // Архів Літопису УПА

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 81.; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-21235. – Арк. 85–88, 123.; Там само. – Спр. П-25963. – Арк. 242.

²⁰ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 250.

²¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32166. – Арк. 122.

* Родом із с. Лучківці Пошковицького (тепер Бродівського) району.

²² Спогади Василя Шпіндури, сина Михайла та Марії, 1924 р. н., родом із села Лучківці Бродівського району Львівської області // Рукопис зберігається в домашньому архіві Михайла Романюка у Львові, а ксерокопія – в домашньому архіві Богдана Кашуби в с. Лучківці.

Осип Загоруйко – "Буревій" – "Потурнак"

Першою чотою в той час командував "Довбня", другою – "Вітровий" (взимку 1944–1945 рр. його замінив "Козак"), а третьою – "Павленко"²³.

Чотовими у різний час існування сотні були "Довбня" (за однією із версій він був родом зі Львова²⁴, а за іншою – це Іван Будиляннюк, родом із містечка Городок, що на Львівщині²⁵), "Вітровий", "Павленко", "Певний", Ярослав Мороз – "Козак"²⁶, "Буря", "Вітер".

Відомі також деякі командири роїв з цієї сотні УПА: Роман Кугут (літо 1944–літо 1945)²⁷ та Йосип Загоруйко – "Буревій"²⁸ зі села Підгірці Олеського району, Роман Фещур – "Орел" зі села Загірці²⁹ цього ж району (тепер – село Загірці Бродівського району), Ми-

хайло* – "Сулима" з села Накваші Підкамінського (тепер – Бродівського) району³⁰, Михайло Марків – "Комар" та Михайло Костик – "Скала" обоє родом із села Ясенів Пониківського (тепер – Бродівського) району, Петро Медієвський – "Ключ" із села Дуб'є цього ж району³¹, "Крилатий" (з-під Львова), Онуфрій Гриманюк – "Муха" родом із Станіславської** області³².

Командний склад сотні постійно мінявся. Причини цього були різні. Це, зокрема, могла бути загибель у бою, переведення на іншу посаду,

²³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 28–29.

²⁴ Там само. – Спр. П-21235. – Арк. 85–88, 123.

²⁵ Романюк М. Вони не скорились тоталітарній системі (документи КГБ про долю повстанців з Бродівського району на Львівщині) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 10. – С. 82.

²⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 192.

²⁷ Там само. – Спр. П-34245. – Арк. 26.

²⁸ Там само. – Спр. П-24773. – Арк. 22.

²⁹ Там само. – Спр. П-34245. – Арк. 27.

* Прізвище не встановлено.

³⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-339. – Арк. 18, 34.

³¹ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 84–85.

** Тепер Івано-Франківська область.

³² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23173. – Арк. 144.

усунення з посади у зв'язку з невиконанням наказів командування тощо. Так, наприклад, першою чотою сотні спочатку командував "Свобода", з літа 1944 року – "Довбня". В липні 1945 його замінив Ярослав Мороз – "Козак", а відтак від нього командування над підвідділом перебрав "Буря", а наприкінці 1945 року чотовим першої чоти було призначено "Вітра"³³.

Пропагандистську роботу в сотні проводили сотенний пропагандист "Волін", чотові пропагандисти Володимир Батинчук – "Аркадій" (на цю посаду в чоту "Довбні" був призначений 29 квітня 1945 року) з села Суходоли Пониковицького (тепер – Бродівського) району та "Мор"³⁴. Часто в розташування сотні приїжджав курінний пропагандист "Нечай", повітові та окружні пропагандисти³⁵.

Крім того, сотня мала в своєму складі й спеціальні підрозділи: розвідку, польову жандармерію, господарську та санітарну частини.

Так, розвідкою командував "Грізний". Відомі також псевда кількох розвідників: "Сула" з села Верхобуж*, "Смик" із села Шнирів Бродівського району, "Лев", "Скитало" ** та "Явір"³⁶.

Жандармерією при сотні "Свободи" командував "Степовий"³⁷, а його заступниками були "Цапко" та "Луговий".

Санітарну групу "Дружинників" очолював сотенний санітар "Лапай-дух"³⁸ (є припущення, що він був родом зі села Соколівка Олеського району³⁹). Йому підпорядковувалися чотові та ройові санітари.

Господарчим сотні був Михайло Загоруйко – "Залізний" із с. Підгірці, а його помічником – "Довбуш"⁴⁰. При чоті "Довбні" функції інтенданта виконував "Крилатий"⁴¹. Саме вони займалися забезпеченням відділу продуктами харчування, одягом, зброєю та боєприпасами. Виконуючи ці завдання, вони мали тісний зв'язок з референтом господарки Бродівського повітового проводу ОУН Андрієм Лопушанським – "Мазепою", родом з присілка Бальвірки, що неподалік від села Суходоли Пониковицького (тепер – Бродівського) району. Саме "Мазепа" через підлеглі йому кущові проводи займався забезпеченням сотні всім необхідним, оскільки сотня діяла на його теренах⁴².

³³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 22.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Арк. 10–14.

* Тоді Олеського, а тепер – Бродівського району.

** За даними Йосипа Греха з села Попівці Бродівського району – це Володимир Пасічник.

³⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-26056. – Арк. 51.

³⁷ Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 27–28.

³⁸ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 51.

³⁹ Там само. – Арк. 177.

⁴⁰ Там само. – Спр. П-24773. – Арк. 29.

⁴¹ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 28.

⁴² Там само. – Спр. П-24856. – Арк. 21.

На озброєнні сотня мала понад 10 російських та німецьких ручних кулеметів. Командири чот та ройв мали автомати та пістолети різних систем (російські, німецькі, чеські, польські), а стрільці – гвинтівки й гранати⁴³.

Саме в такому складі сотня "Свободи" й здійснила перехід через лінію фронту. Разом із сотнею у цей важливий рейд ішов командир куреня Григорій Котельницький – "Шугай"⁴⁴. Адже справа прориву через лінію фронту, яка кишіла ворожими військами, була вкрай складним і водночас вирішальним завданням. Від цього залежала подальша доля відділу.

Прорив через лінію фронту сотнею був здійснений у липні 1944 року⁴⁵ в лісах Рогатинського району тодішньої Станіславської області⁴⁶. Вдало подолавши цю перепону, сотня здійснила успішний рейд через Рогатинський, Перемишлянський, Золочівський райони⁴⁷ і в серпні 1944 року розбила табір в околиці сіл Жарків, Пеняки, Голубиця⁴⁸, де довший час проводила вишкіл⁴⁹.

В цей час сотня провела ряд успішних боїв проти каральних частин НКВД-НКДБ. Поряд з цим відділ повстанців проводить наступальні операції, влаштовує засідки тощо. Так, уже через кілька тижнів після переходу фронту відділ "Свободи" зробив засідку на енкаведистів між селами Ясенів та Жарків. У ході цієї операції було знищено вантажне авто з облавниками, захоплено зброю та військове спорядження⁵⁰.

Влітку 1944 року, перебуваючи в Пеняцьких лісах, сотня "Свободи" біля села Жарків влаштувала засідку з метою знищення групи партійного активу окупаційної влади. Завдяки несподіваним та рішучим діям стрільців та старшин відділу частинам Червоної армії у ході цього бою було завдано значних втрат. Сотня ж, втративши двох повстанців вбитими, відступила в ліс⁵¹.

Бойові дії сотні "Свободи" наприкінці літа 1944 року добре описує в своїх спогадах колишній стрілець цього відділу Василь Шпіндура – "Степовий". Він, зокрема, згадує: "Ми знали, що не зможемо довго бути в селі, за кілька днів ми зв'язалися з УПА і долучилися до сотні "Свободи", яка перенеслася з півночі недалеко Жаркова. Кілька тижнів пізніше ми мали першу битву з НКВД. В той час Заболотці були

⁴³ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 28–29.*

⁴⁴ *Там само. – Спр. П-33024. – Арк. 13–14.*

⁴⁵ *Там само. – Спр. 1965. – Арк. 45.*

⁴⁶ *Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 34.*

⁴⁷ *Там само. – Арк. 28–29.*

⁴⁸ *Там само. – Спр. 1965. – Арк. 45.*

⁴⁹ *Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 28–29.*

⁵⁰ *Голяш Ст. За волю України: боротьба УПА в повіті Броди // Броди і Брідщина. – Торонто, 1988. – С. 192.*

⁵¹ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 45–46.*

районом, і два вози по 6 енкаведистів їхали до Ражнева. Коли вони верталися, ми зробили засідку. Вони всі загинули, крім одного: він втік. То було чудо, що він втік: через відкриті сіножаті, через потік на другу сторону яру. Ніхто не міг його вцілити. Ми були трохи розчаровані. Наша сотня перейшла недалеко Пеняків. Це перший раз ми побачили, що німці зробили з цього польського села.

На другий день відділ НКВД біля 100 вояків прийшов по наших слідах і заатакував нас гранатометами і кулеметами. Ми вже на них чекали приготвлені, вони цього, мабуть, не сподівалися. Ми мали наказ не стріляти, аж поки не побачимо їх очей. Я не пам'ятаю, скільки було вбитих і ранених, але було їх багато. Вони атакували кілька разів. Ми були добре замасковані і не відступили аж до вечора. Тим разом ми закрили наші сліди, тягнучи за собою гілляки. Ми не втратили ні одного вояка, лише кілька поранилих. Наш новий табір був недалеко Опаків. За кілька тижнів ми знову вернулися в околиці Жаркова.

Ми часто робили засідки на військові вантажні машини, нам вже виходила німецька амуніція, нам треба було совецької. Ми рідко вбивали звичайних вояків і вони рідко давали нам опір...⁵²

Наприкінці літа – на початку осені 1944 року сотня "Дружинники" звела вдалий бій з енкаведистами між селами Боратин та Суховоля Підкамінського (тепер Бродівського) району Львівської області. Під час цього бою було знищено 11 окупантів. Відділ втратив одного вбитим та одного стрільця поранилим⁵³.

Партизанська тактика боротьби, яку застосовували відділи УПА, змушувала їх постійно міняти місце постою й здійснювати рейди в інші терени. Так, уже невдовзі після бою біля села Боратин сотня "Свободи" звела успішні сутички з каральними частинами НКВД між селами Пониква та Суходоли Пониковицького (тепер – Бродівського) району, а також між селами Підгірці та Сасів Олеського (тепер – Буського) району Львівської області.

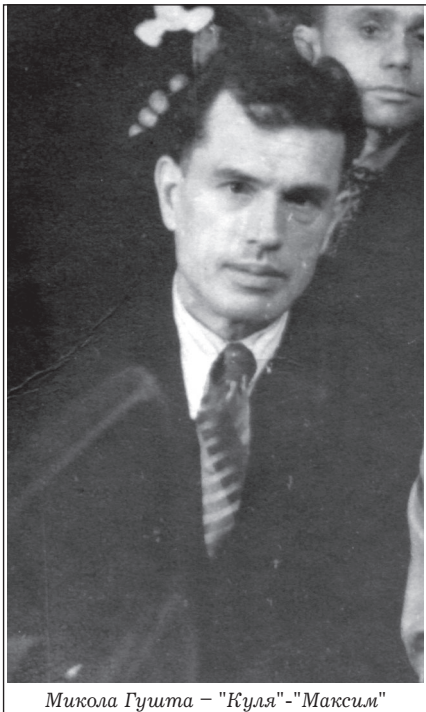
В цей же час на території Пониковицького району Львівської області особливу активність у боротьбі з окупантами виявляла чота "Павленка" із сотні "Дружинників". Командирові чоти під час проведення бойових операцій та вишколу стрільців активно допомагав його заступник Микола Гушта – "Куля", родом із села Корсів Бродівського району⁵⁴.

Ці перші вдалі бойові операції сотні "Дружинників" в тилу Червоної армії мали надзвичайно важливе значення. По-перше, вони навчили вояків УПА перемагати чисельно переважаючого противника, а по-

⁵² Спогади Василя Штіндури, сина Михайла та Марії, 1924 р. н., родом із села Лучківці Бродівського району Львівської області. – С. 13–15.

⁵³ Голяш Ст. За волю України: боротьба УПА в повіті Броди. – С. 192.

⁵⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22026. – Арк. 18.

Микола Гушта – "Куля" – "Максим"

друге – відучили енкаведистів безкарно їздити теренами краю і тим самим полегшили життя місцевого населення, яке постійно потерпало від сваволі окупаційної влади.

Ситуацію, що склалася на теренах Бродщини у другій половині 1944 року, змальовує у своїх спогадах колишній учасник національно-визвольної боротьби Василь Шпіндура, який, зокрема, згадував: "При кінці 1944 року всі села були під нашою владою. По автостраді Броди–Львів вночі не було руху, хіба великі військові конвої їхали з охороною броневиків. НКВД також було змушене сидіти по районах і містах, а як де їхали, то лише вдень і великими групами"⁵⁵.

У серпні 1944 року сотня "Свободи" в районі села Ражнів Бродівського району була змушена прийняти нерівний бій з облав-

никами, які її оточили. У ході цього бою проявився талан "Свободи" як військовика – успішно звів оборонний бій і у слухну хвилину прорвав кільце оточення та вивів свій відділ у безпечне місце⁵⁶.

На початку осені 1944 року сотня "Свободи" під тиском облавників відступила в район села Верхобуж, де була знову ж таки оточена карателями. Відділ був змушений вступити у бій з переважаючими силами противника. У цьому завязаному бою ворогові було нанесено відчутних втрат, проте й сотня втратила трьох стрільців убитими. Під час бою сотенний "Свобода" зумів, як і в попередньому бою, використати вдалий момент і без більших втрат прорвати кільце оточення та вивести відділ у прилеглий ліс⁵⁷.

15 вересня 1944 року підвідділ із сотні "Дружинників" біля хутора Лабач Олеського району влаштував засідку на співробітників РВ НКВД. У

⁵⁵ *Спогади Василя Шпіндури, сина Михайла та Марії, 1924 р. н., родом із села Лучківці Бродівського району Львівської області. – С. 15.*

⁵⁶ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 46.*

⁵⁷ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 46.*

ході сутички енкаведисти втратили двох вбитими та чотирьох пораненими, а повстанці без втрат відступили⁵⁸.

У листопаді 1944 року відділи з куреня "Шугая" дислокувалися в Пеняцькому лісі поблизу села Жарків⁵⁹. В той час на місці постою перебували сотні "Малинового" та "Свободи", де стрільці та старшини під керівництвом курінного проходили подальший вишкіл. Під час занять стійкові виявили, що до табору наближаються загони облавників. За наказом командира куреня сотні зайняли оборонні позиції й дали окупантам належну відсіч⁶⁰. Після бою сотні розійшлися в різні сторони рідного Пеняцького лісу.

У грудні 1944 року чота "Вітрового" провела вдалу операцію проти винищувального батальйону НКВД, який дислокувався у селі Білий Камінь. У ході цієї операції переодягнений у червоноармійську форму підвідділ УПА знищив понад 30 "стрибків", а сам втрат не мав⁶¹.

У цей час курінь "Шугая" діяв, як правило, окремими сотнями, і лише за необхідності відділи об'єднувалися під командуванням курінного. Коли наприкінці листопада – на початку грудня почастишали масові облави карателів на терени дії куреня, "Шугай" вирішив зібрати сотні докупи й дати енкаведистам рішучий бій. 4 грудня на присілок Мандичі, що неподалік від села Руда Бродівська Бродівського району, прибули сотні "Свободи" та "Малинового", що нараховували до 300 стрільців і старшин. Проте вже через півгодини нахлинули переважаючі орди облавників і розгорівся нерівний бій, яким командував Григорій Котельницький – "Шугай"⁶². У ході цього бою повстанські відділи завдали енкаведистам дошкульного удару, проте й самі зазнали значних втрат. Враховуючи чисельну перевагу ворога, курінний вирішив вивести підлеглі йому відділи з бою. Він розділив чоти на дрібніші підвідділи, які кілька днів діяли самостійно, а відтак знову об'єдналися в сотні.

З настанням холодів облавники активізували свою діяльність. З кожним днем все складніше ставало діяти більшим відділом. Це бачив сотенний "Свобода", і, щоб зберегти кадри для подальшої боротьби, яку планувалося розгорнути навесні 1945 року, командир відділу вирішив розділити сотню на чоти і в такий спосіб перезимувати⁶³. При потребі більшої конспірації чоти ділилися на рої і переховувалися по криївках у лісах і селгах Пониковицького та Підкамінського районів.

⁵⁸ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 124.

⁵⁹ Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

⁶⁰ Там само. – Спр. П-25995. – Арк. 58.

⁶¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 27–28

⁶² Там само. – Спр. П-25995. – Арк. 51, 58.

⁶³ Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

Так, у грудні 1944 року сотня "Дружинники" була розділена на три чоти, кожна чота отримала приблизний район дислокації. Збір сотні було призначено на 4 березня 1945 року в селі Гутисько Пеняцьке Підкамінського району⁶⁴.

Взимку 1944–1945 років два рої з чоти "Довбні" дислокувалися в основному в селі Боратин Підкамінського району, де довоєнні каменоломні були добрими, і головне, недоступними криївками⁶⁵. Продуктами харчування цю чоту забезпечували кущі ОУН Івана Іжевського – "Зубрицького"* та Володимира Рогоцького** – "Меча"⁶⁶.

Чота "Козака", з якою перебував і "Свобода", зимувала в селах Пониква та Волохи*** Пониковицького району. Рій Онуфрія Гриманюка – "Мухи" з цієї чоти зимував на присілку Переліски, що біля села Волохи. Забезпеченням цієї чоти займався Ясенівський кущ ОУН⁶⁷, зокрема, кущовий господарчий Степан Романюк – "Хмурний", який був родом зі села Дітківці Бродівського району.

В цей час підвідділи сотні ухилялися від відкритих боїв, намагалися не виявити себе у криївках та зберегти сили до весни, коли з новою силою розгориться боротьба⁶⁸. При небезпеці більших облав рої із населених пунктів переходили у ліси і лише після відходу карателів поверталися в свої криївки в селах. Проте не завжди вдавалося уникати відкритих боїв з облавниками. Так, у лютому 1945 року сотня "Свободи" звела бої в селах Кадлубиська**** Пониковицького району, Чепелі та Літовище Підкамінського району⁶⁹. Проте вирішального значення ці бої не мали.

Варто зазначити, що, уникаючи відкритих боїв, сотня "Свободи" в зимовий період не переставала проводити бойові операції проти окупаційної влади. Ці акції, як правило, проводили окремі підвідділи сотні "Дружинників" у взаємодії з тереновими боївками самооборони. Саме така тактика дала можливість сотенному "Свободі" зберегти свій відділ від більших втрат і дочекатися весни, тоді як інші сотні з куреня "Шугая" взимку 1944–1945 років зазнали значних втрат, оскільки весь час перебували у криївках.

З часів зимового періоду діяльності сотні "Свободи" відомо лише про кілька операцій. Так, у січні 1945 року чота "Вітрового" напала

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 76.

* Родом із с. Гаї Смоленські Бродівського району.

** Родом із с. Салашка Бродівського району.

⁶⁶ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 76.

*** Тепер село Підгір'я Бродівського району.

⁶⁷ Там само. – Спр. П-24372. – Т. 1. – Арк. 20–21.

⁶⁸ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 51.

**** Тепер село Лучківці Бродівського району.

⁶⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

Іван Романюк – "Дезертир"

на пивзавод у селі Пониква. У ході цієї операції було знищено двох солдат, спалено їхню автомашину, ліквідовано директора заводу та трьох більшовицьких прислужників, спущено на землю спирт⁷⁰. 16 лютого сотня "Свободи" у повному складі спалила МТС у селі Пониква. Були знищені всі будівлі, слюсарна майстерня, локомотив, автомашина, побиті трактори, забрано 18 коней, 21 корову та 15 гвинтівок. Повстанці втрат не мали⁷¹. 24 лютого чоти "Павленка" та "Довбні" у складі 65 чоловік провели операцію по ліквідації польської боївки в селі Кругів Олеського району⁷². В ніч на 4 березня чота "Довбні" допомогла кушовій боївці Володимира Рогоцького – "Меча" знищити склади Поникивицької МТС. Зі складів було забра-

но 18 тисяч яєць, які були зібрані для поставки державі⁷³.

Рій з чоти "Павленка" у складі стрільців "Сомка", "Ігора", "Орла", "Зайця", "Лиса", "Дуба", "Ворона", "Гусака", "Гармати" та Івана Романюка – "Дезертира" зі с. Накваша Підкамінського (тепер – Бродівського) району взимку 1944–1945 років рейдував селами Гутисько Пеняцьке – Голубиця–Жарків–Лукавець. На початку березня 1945 року до них у ліс прибули розвідники "Верба" та "Смілий", які повідомили, що "Свобода" збирає сотню 4 березня в селі Гутисько Пеняцьке⁷⁴.

Вранці 4 березня 1945 року в селі Гутисько Пеняцьке зібралося близько 75 осіб на чолі з сотенним "Свободою". Проте закінчити збір сотні так і не вдалося. Енкаведисти від зрадника дізналися про час і місце збору відділу та влаштували облаву на село. "Дружинники" прийняли бій із ворогом. У ході цього нерівного двобою з переважаючим

⁷⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

⁷¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32166. – Арк. 128, 404.

⁷² Там само. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

⁷³ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 128, 404.

⁷⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 30.

противником сотня зазнала значних втрат, проте кільце оточення прорвала та відступила в напрямку сіл Лукавець та Верхобуж⁷⁵.

За даними партійних документів, сотня "Свободи" за період з 27 лютого до 10 березня 1945 р. у Пониковицькому районі в боях із облавниками втратила вбитими 38 осіб. Ще 12 стрільців потрапили в полон⁷⁶. Так, 4 березня у ході бою живими в руки ворога потрапили кулеметник Олексій Фирко – "Ігор" та стрілець Михайло Пшеничняк – "Сомко". Вони пройшли через сталінські застінки, проте до кінця виконали свій обов'язок і не зрадили побратимів по зброї⁷⁷.

Майже цілий березень тривали облави на масив Пеняцьких лісів, що простяглися смугою у Підкамінському та Пониковицькому районах. З огляду на складну обстановку, сотня була поділена на рої і в такий спосіб проводила бойові операції проти карателів. Лише наприкінці березня, після тимчасового припинення облав, підвідділи сотні були зібрані до купи⁷⁸. Це дало можливість проводити наступальні операції проти ворога, спрямовані на знищення підрозділів військ НКВД, опорних баз окупантів, партійних функціонерів та їхніх прислужників.

В цей час перед сотнею постала важлива проблема, від якої залежала її боєздатність. Не вистачало зброї та боеприпасів. Ті запаси, що були створені ще за часів німецької окупації та під час переходу лінії фронту, майже повністю вичерпалися. І це тоді, коли стабільних джерел постачання не було. Єдиним шляхом поповнення зброї та спорядження було захоплення її у ворога під час відкритих боїв, засідок, розгрому невеликих гарнізонів противника тощо. Саме в цьому напрямі була зосереджена значна кількість бойових операцій, які проводили підвідділи сотні навесні та влітку 1945 року.

Так, наприклад, на початку квітня 1945 року за наказом сотенного "Свободи" на шосе Львів–Броди була влаштована засідка з метою захоплення зброї та боеприпасів. У цій операції взяло участь дві чоти у складі 50 осіб під загальними командуванням "Козака", який обіймав пост заступника командира сотні "Свободи"⁷⁹. У ході цієї акції було знищено автомашину з солдатами військ НКВД, захоплено зброю та військове спорядження. Серед повстанців був лише один поранений в ногу – ройовий Онуфрій Гриманюк – "Муха". Його відразу ж через зв'язкових відправили лікуватися в село Лучківці в санітарний бункер, що знаходився в домі Анни Бручковської⁸⁰.

⁷⁵ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 30.*

⁷⁶ *ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 160.*

⁷⁷ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30281. – Арк. 30.*

⁷⁸ *Там само. – Спр. 1965. – Арк. 51.*

⁷⁹ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 46.*

⁸⁰ *Там само. – Арк. 56–58.*

Варто зазначити, що обставини, за яких вела боротьбу Українська Повстанська Армія, змушували останню бути дуже мобільною, а це виключало можливість перебування поранених стрільців та старшин при відділах УПА. Тут на допомогу їй приходила теренова сітка ОУН та кущові боївки самооборони, які діяли в усіх населених пунктах краю. Як правило, в кожному районі при кущових проводах ОУН діяло по кілька санітарних пунктів, де пораненим надавали кваліфіковану медичну допомогу лікарі та медсестри Українського Червоного Хреста.

І взагалі УПА була майже на повному утриманні місцевої мережі ОУН та українського народу. Теренові сітки направляли в УПА добровольців, вели розвідку для повстанських відділів, виконували функції зв'язку, займалися забезпеченням зброєю та військовим спорядженням (наскільки це було можливим і вистачало запасів), продуктами харчування, одягом, взуттям, медикаментами тощо. УПА ж, своєю чергою, стояла на захисті населених пунктів від грабедів з боку окупаційної влади, допомагала кущовим боївкам проводити локальні операції тощо. Тобто вони діяли як єдиний злагоджений механізм, який боровся за національне самоствердження українського народу, за побудову Української Самостійної Соборної Держави.

Станом на кінець квітня 1945 року місцем дислокації сотні "Свободи" й далі залишався Пеняцький ліс Пониковицького району. Саме звідси повстанські групи виходили на бойові операції. Тут же сотня продовжувала проводити військовий та ідейно-політичний вишкіл. Так, наприклад, в останній день квітня чотовий пропагандист "Мор" провів бесіду зі стрільцями двох чот на тему "За що борються українські повстанці". На заняттях були присутні 70 стрільців та старшин⁸¹.

Після проведення вишкільних занять "Свобода", остерігаючись обляви, перевів сотню в інший масив Пеняцького лісу. Одночасно один рій з чоти "Довбні" під командуванням чотового пропагандиста "Аркадія" був направлений за продуктами в розташування кущового проводу ОУН, що знаходився в одному із сіл Пониковицького району. Успішно виконавши це завдання, рій 1 травня долучився до сотні вже на новому місці постою⁸².

4 травня 1945 року за наказом курінного "Шугая" сотня "Свободи" передислокувалася з Пониковицького району у Бібрецький. Рейд пройшов досить успішно, оскільки сотні вдалося непомітно провести передислокацію. Лише четверо стрільців із чоти "Довбні" під час рейду наскочили на енкаведистську засідку, з якої вирвалися без втрат⁸³.

⁸¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 22.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

Однак енкаведисти й тут не залишили повстанців у спокої. Вже 6 травня чота "Довбні" затримала зрадника, який мав завдання від органів НКВД вбити курінного "Шугая". Зрадника було передано в СБ для слідства⁸⁴.

8 травня чота "Довбні" увійшла в село Станимир Глинянського району, де населення радісно зустріло повстанців. Стихійно відбувся мітинг, на якому зібралося понад 50 селян. Перед ними виступив пропагандист "Аркадій", закликавши населення села й надалі всіляко підтримувати учасників національно-визвольної боротьби та допомагати їм⁸⁵.

Сотня й надалі була змушена постійно змінювати місце постою, оскільки в районі її оперування енкаведисти проводили часті облави на ліси та населені пункти. Так, провівши мітинг у селі Станимир, "Свобода" перевів відділ в інший район і 9 травня 1945 року дві чоти в лісах Глинянського району перебували на відпочинку після виснажливого переходу. Вранці наступного дня розвідка донесла про нове скупчення карателів, тому чоти, провівши вишкільні заняття, по обіді знову змінили місце постою. 13 травня 1945 року чота "Довбні" проводила мітинг з населенням в селі Селиська Бібрецького району. Промову "Аркадія" на цей раз слухало понад 60 селян⁸⁶.

14 травня сотня "Свободи" продовжувала діяти в лісах Бібрецького та Глинянського районів. Частина стрільців та старшин була на завданні, частина охороняла місце постою. В цей же час чотовий пропагандист "Аркадій" проводив заняття з першою чотою на тему "Рішення III Збору українських націоналістів". Під час заняття стрільці також повторили 10 заповідей українського націоналіста⁸⁷.

Починаючи з 15 травня в районі Глинян карателі почали концентрувати війська для проведення облави. Сотня "Свободи" у повній бойовій готовності проводила підготовку до передислокації. Попри відчуття небезпеки, стрільці сотні цього дня відчули й радість. На місце постою відділу прибула третя чота під командуванням "Павленка"⁸⁸. Ця чота в основному діяла окремо від сотні. Так, коли навесні 1945 року дві чоти з сотні "Свободи" перейшли у Глинянський район і діяли там, то чотовий "Павленко" зі своїм підвідділом оперував у районі старих баз, що в лісах біля села Жарків Підкамінського району, і лише в середині травня перейшов у Глинянський ліс, де з'єднався з двома іншими чотами⁸⁹.

⁸⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 22.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. – Арк. 23.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – Арк. 51.

У цій повстанській війні рідко коли траплялися хвилини спокою. Ще рідшими були такі хвилини для пропагандистів сотні, які працювали повсякденно, адже вони своїм словом і прикладом надихали стрільців та старшин на подвиги. Не відпочивали виховники й цього разу. Скориставшись з того, що на місці постою перебували всі три чоти, "Аркадій" провів із ними заняття про міжнародне становище. А вже наступного дня він проводив пропагандистську бесіду зі стрільцями другої чоти. Цього разу чотового виховника слухала вся чота, крім 5 стійкових та 5 стрільців, які виконували завдання сотенного "Свободи"⁹⁰.

Діючи у Глинянському та Бібрецькому районах, сотня постійно проводила бойові операції, спрямовані проти окупаційної влади. Як правило, до таких операцій була залучена і теренова сітка ОУН. Так, 22 травня 1945 року за наказом командира сотні "Свободи" чота "Довбні" у складі 30 чоловік розгромила в короткому бою групу охорони залізничної станції в селі Підмонастир. У ході цієї операції було знищено шістьох охоронців. Одночасно СБ в селі на прохання районного провідника ОУН знищила чотирьох таємних інформаторів НКВД. Було здобуто добрі трофеї: кулемет Дегтярьова з дисками, чотири автомати та гвинтівку⁹¹.

У лісах Глинянського району сотню "Свободи" застало свято Героїв, яке відділ відсвяткував 26 травня. З нагоди свята на місці постою, де перебували всі три чоти було проведено урочисте шиккування та огляд військ. Повстанський капелан відправив святкову Літургію⁹².

Невдовзі чота "Довбні" двічі влаштувала засідки з метою знищення енкаведистів та захоплення боєприпасів біля села Під'ярків Бібрецького району. Стрільці сиділи цілими днями на позиціях біля шосейної дороги, що з'єднувала села Водники та Куровичі. Проте успіху ці засідки не мали, оскільки облавники так і не з'явилися на дорозі.⁹³

У наступні кілька днів окремі підвідділи сотні проводили бойові операції проти окупаційної влади та каральних підрозділів НКВД-НКДБ. Зокрема, активні дії намагалася проводити чота "Довбні", але, на жаль, вони знову ж таки не мали успіху. Так, 29 травня ця чота за наказом сотенного "Свободи" влаштувала засідку на енкаведистів біля села Підмонастир Бібрецького району з метою захоплення боєприпасів та продуктів харчування, яких у сотні постійно не вистачало. На цю операцію вийшло 30 стрільців та старшин. Засідка була влаштована в

⁹⁰ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 23.*

⁹¹ *Там само. – Арк. 20.*

⁹² *Там само. – Арк. 23.*

⁹³ *Там само. – Арк. 19–20.*

лісі біля шосе. Цілий день повстанці просиділи, чекаючи ворога, проте він так і не з'явився⁹⁴.

Як показав подальший перебіг подій, ці невдалі засідки чоти "Довбні" не були випадковістю. Облавники в цей час за допомогою своєї агентури проводили розвідку терену з метою встановлення місця перебування повстанських відділів. Одночасно ворог уникав активних дій проти повстанців, стягуючи при цьому для облави більші сили. Енкаведисти планували одним ударом розгромити повстанські підрозділи в цьому районі.

29 травня ворожій розвідці вдалося виявити місце постою сотні "Свободи". Вже вранці наступного дня вони почали проведення широкомасштабної облави на масиви Глинянських лісів. Проте перший день каральної операції енкаведистів зазнав невдачі, оскільки повстанській заставі вдалося вчасно виявити їх і нанести випереджувальний удар. У ході короткого бою було знищено трьох та поранено одного енкаведиста, а сотня без втрат відступила в глиб лісів⁹⁵.

Усі наступні дні навколишні ліси та населені пункти кишіли облавниками, які нищпорили в пошуках слідів повстанських відділів. У ході бойових сутичок сотня "Дружинників" зазнала втрат. Так, 1 червня в лісі біля села Ганачівка облавники оточили групу розвідників із сотні "Свободи". У ході нерівного бою живими в руки енкаведистів потрапили п'ять стрільців із цього відділу⁹⁶. Зокрема, тоді разом з розвідниками в руки ворога важкопораненим потрапив особистий зв'язковий сотенного "Свободи" Петро Цюкайло – "Луговий", він же "Славко" (родом із села Ясенів Пониквицького району), але вже через кілька тижнів йому вдалося втекти з-під варти⁹⁷.

Наступного дня натиск облавників ще більше посилювався. Щоб уникнути відкритих боїв проти чисельно переважаючого ворога й зберегти сили для подальшої боротьби, командир сотні застосував давно випробувану тактику протидії облавникам. Сотню було розділено на рої, перед якими було поставлено завдання самостійно прориватися з кільця оточення.

В такий спосіб роєм сотні вдалося вирватися із небезпечної зони, звівши при цьому ряд боїв, і в подальшому з'єднатися в лісах Глинянського району. Проте були й втрати. Так, чота "Довбні" під час прориву втратила вісьмох стрільців, які відбилися від неї ідесь, мабуть, загинули в бою з російськими окупантами⁹⁸.

⁹⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 23.

⁹⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 24.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 258.

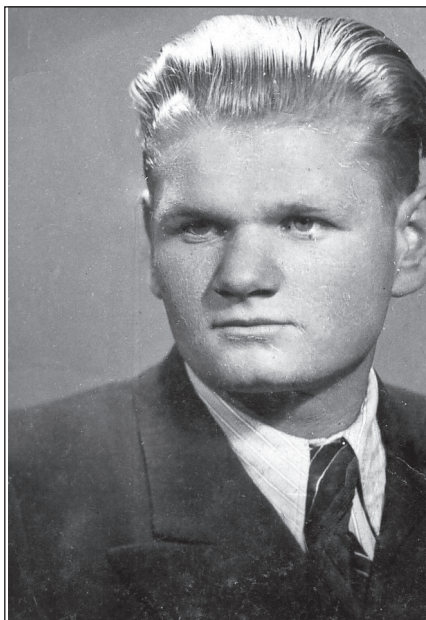
⁹⁸ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 24.

Прорвавши кільце оточення, підвідділи сотні об'єдналися у заздалегідь домовленому місці і ще з більшим завзяттям включилися в боротьбу проти ненависного ворога, мстячи за загиблих побратимів. 4, 5 та 6 червня 1945 року чота "Довбні" у складі 30 чоловік провела кілька засідок на дорогах Глинянського району, у ході яких було поповнено запаси зброї та військового спорядження, а також здобуто продукти харчування⁹⁹.

7 червня пропагандист сотні "Дружинників" "Волін" проводив нараду із чотовими пропагандистами щодо забезпечення стрільців відділу якісними продуктами харчування. На нараді були присутні сотенний "Свобода", "Волін", чотові пропагандисти "Аркадій" та "Мор". Водночас було вирішено запровадити посаду ройових пропагандистів. Проте втілити у життя це рішення так і не вдалося, оскільки відчувався брак необхідних кадрів¹⁰⁰.

На другий день 70 стрільців та старшин сотні були присутні на заняттях, які проводив чотовий пропагандист "Аркадій". Він провів бесіду на тему "Більшовицька демократизація Європи". Тут же було влаштовано читання брошури українського націоналіста Дмитра Маївського – "Думи"¹⁰¹.

Після виснажливих днів блокади, які супроводжувалися постійними рейдами, боями та проривами, командування сотні бачило, що стрільцям та старшинам треба дати можливість стаціонарного відпочинку. Невдовзі така нагода трапилася. 9 червня 1945 року вся сотня розташувалася на відпочинок в одному з сіл Глинянського району. І хоча відпочивати доводилося у повній бойовій готовності, проте це не зменшило задоволення, яке отримали повстанці, змучені важкими умовами похідного життя. Не відпочивали лише розвідники та стійкові, які оберігали відділ від несподіваного нападу облавників¹⁰².

Ярослав Бідюк – "Волін"

⁹⁹ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 24.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 24.

¹⁰² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 24.

У червні 1945 року сотня "Свободи" отримала наказ від командира куреня Григорія Котельницького – "Шугая" про передислокацію на старі бази в Пониковицький район. На шляху до Жарківського лісу відділ провів пропагандистський рейд у населених пунктах, де жителям роз'яснювали міжнародну ситуацію, мету боротьби українських революціонерів. Під час цього рейду сотня потрапила на енкаведистську засідку й була змушена прийняти бій. У ході бою відділ втратив одного стрільця вбитим та двох пораненими. Втрати карателів розвідка встановити не змогла. Підібравши поранених, повстанці продовжили марш і 14 червня відділ "Дружинників" прибув на місце постою курінного "Шугая" у Пониковицькому районі, де й влаштувався на відпочинок¹⁰³.

На місці постою відділу "Свободи", в лісі біля села Майдан, курінний "Шугай" провів відправу із стрільцями та старшинами сотні. Він виступив з промовою перед стрільцями, у якій охарактеризував ситуацію на міжнародній арені, що склалася після закінчення німецько-радянської війни. На відправі з командуванням сотні курінний наголосив, що у зв'язку з тим, що більшовики почали використовувати для облав регулярні частини Червоної армії й посилили облави в Пониковицькому й сусідніх районах, настала потреба змінити тактику дій. За основу з того часу мали братися невеликі мобільні повстанські групи чисельністю не більше чоти, які зможуть у випадку небезпеки швидше замести за собою сліди. Також було вирішено, що сотня, поділившись на дві групи, підготує та проведе пропагандистський рейд на Волинь. Ставлячи завдання на проведення рейду, "Шугай" виходив з кількох об'єктивних міркувань. По-перше, треба було вивести сотню з району облав, і тим самим зберегти її сили для подальшої боротьби. По-друге, – це показало б стрільцям масштаби повстанської боротьби, якими особливо славилася Волинь¹⁰⁴.

Згідно з наказом, відділ мав вирушити в рейд двома групами за запланованим маршрутом. Першою 25 червня мала вирушити в рейд група під командуванням сотенного. Друга група на чолі з чотовим "Козаком" мала відмарширувати на п'ять днів пізніше. Однак дотриманню запланованого графіка перешкодили непередбачені обставини. Справу затягнули інтенданти сотні, які намагалися повністю забезпечити підвідділи всім необхідним на час рейду. Водночас у сотні відбулися певні персональні перестановки, і це також відтягнуло час виходу в рейд¹⁰⁵. Зокрема, в цей час в одному з боїв проти облавників був важко поранений командир сотні "Свобода". Щоб врятувати со-

¹⁰³ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹⁰⁴ *Архів УСБУ ЛО. – Арк. 52.*

¹⁰⁵ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

тенного, було споряджено групу розвідників у форму радянських військ, які серед білого дня здійснили поїздку в райцентр Броди і привезли звідти лікаря, який надав пораненому кваліфіковану медичну допомогу¹⁰⁶. Відбулися також зміни й серед командування чот. Так, чотовими були призначені "Козак" та "Певний". Саме вони й повели підвідділи сотні у волинський рейд.

Усі ці затримки призвели до того, що рейд розпочався лише 4 липня, коли вирушила в похід група чотового "Козака", а другу чоту, дещо пізніше, повів "Певний"¹⁰⁷. Під час підготовки до рейду сотня "Свободи" була змушена постійно відбиватися від зграй облавників, що насадили на неї. Так, 17 червня сотня "Свободи" в Пеняцькому лісі вела бій з облавниками, у ході якого було знищено трьох енкаведистів. Відбивши перший натиск карателів, "Свобода" розділив сотню на рої, які, ведучи бій самостійно, проривалися з кільця облави. Лише через кілька днів, коли облавники залишили масив Пеняцьких лісів, рої знову об'єдналися і сотня далі дислокувалася в Пеняцьких лісах, продовжуючи операції проти окупаційної влади та її каральних органів¹⁰⁸.

Уранці 29 червня чота "Довбні" у складі 30 чоловік влаштувала засідку на дорозі, що проходила за три кілометри від села Чепелі Підкам'їнського району. Ця операція проводилася на підставі даних розвідки, яка повідомила про можливу появу на цій дорозі військової частини облавників. Проте ворог проїхав іншою дорогою, а чота, просидівши у засідці цілий день, так і не звівши бою, була змушена знятися з позиції й повернутися на місце постою¹⁰⁹.

В цей же час за два кілометри від табору сотні "Свободи" зупинилась на постій сотня Володимира Федорківа – "Оверка" і 30 червня чотовий пропагандист "Аркадій" разом зі стрільцем "Лиском" відвідали своїх побратимів по зброї. З сотні "Оверка" до свого відділу вони привели викладача географії, який провів із стрільцями та старшинами заняття з цієї дисципліни¹¹⁰.

У липні 1945 року чота "Довбні", перебуваючи в Пониковицьких лісах, двічі вела бої з облавниками, у ході яких завдала останнім відчутних втрат, тоді як сама втрат не мала¹¹¹.

4 липня 1945 року 42 стрільці під командою чотового "Козака" вирушили в рейд. Їхній шлях пролягав з району села Заболотці (тепер Бродівського району) в напрямку Волині. Підвідділ перейшов через

¹⁰⁶ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹⁰⁷ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹⁰⁸ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹⁰⁹ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹¹⁰ *Там само.*

¹¹¹ *Там само. – Арк. 21.*

села: Безодня – Полонична – Хотин – Теслуґів – Червона Лоза – Антонівка – Гродки – Добре Поле – Обгів – Любомирівка – Буща – Торчевики – Плоска – Козів – Стадники – Країв. Загалом довжина маршруту сягала 200 кілометрів в один бік. У кожному населеному пункті проводили пропагандистські збори¹¹².

Слід зазначити, що повстанці, перебуваючи в будь-якому населеному пункті, застосовували переважно як спосіб агітації так звані гутірки з населенням. Це було більш реально зробити в умовах похідного життя. Такі планові розмови за наперед визначеною тематикою, присвяченою національно-визвольному рухові, проведено в селах Хотин, Червона Лоза, Білгородка, Птича, Буща, Точевики, Гаївка й Майдан. Населення радо приймало стрілецьтво, розпізнавши, що це справді свій повстанський відділ, а не провокативний. Найбільший мітинг чота відбула в селі Обгів, де виступ пропагандиста слухало понад 150 жителів¹¹³.

10 липня 1945 року розвідка рейдувочої групи зустрілася в селі Боратин, очевидно Рівненської області, з ротою більшовицької кінноти, яка під вечір тут заквартирувала. Стрільці обстріляли ворога, а самі відступили. На другий день енкаведисти застрілили жінку з того господарства, в якому було обстріляно ворога¹¹⁴.

Проте й на Волині підвідділ "Козака" не мав спокою від облавників. 24 липня 1945 року за доносом сексотів більшовики зробили облаву на Білгородські ліси, намагаючись знищити повстанську групу. Чота цілий день провела у маневрах і з-під облави вийшла без зустрічі з ворогом. Перейшовши річки Стінку, Пляшівку, Ікву, Світинку, дійшли до берегів ріки Горинь. Перейти її одначе чота не змогла, оскільки дороги та села обабіч Горині були дуже густо обсажені російсько-більшовицькими військами, що саме в тому часі перекидалися на схід. Саме це стало причиною того, що відділ не дійшов до визначеного наказом кінцевого маршруту рейду. Також відчувався дошкульний брак харчів¹¹⁵.

Саме з огляду на ці причини було прийнято рішення про повернення на старі бази в Пониковицький район. Цього разу йшли маршрутом Хорів – Гаївка – Буща – Гурби – Майдан – Носовиця – Птича – Білгородка – Підвисока – Чорна Лоза – Тислуґів – Хотин – Полонична – Безодня і 10 серпня щасливо дійшли до своїх баз. На зворотному шляху підвідділ відвідав повстанські могили та побоїще під селом Гурби, де 24 квітня 1944 року одне з'єднання УПА-Північ стало до бою проти кільканадцяти тисяч червоних орд¹¹⁶.

¹¹² *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹¹³ *Там само.*

¹¹⁴ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹¹⁵ *Там само.*

¹¹⁶ *Там само.*

Повернувшись з рейду, чота "Козака" отаборилася в районі села Боратин Підкамінського району, де оперувала кущова боївка Володимира Рогоцького – "Меча". Тут підвідділ перебував близько місяця на відпочинку. Кущовий провідник подбав про харчі та нове обмундирування для стрільців. Сюди ж прибув новий командир чоти "Буря", який змінив на цій посаді "Козака". А після відпочинку та відновлення сил ця повстанська група перейшла в район села Жарків, де з'єдналася з іншою чотою¹¹⁷.

Успішний рейд скріпив стрілецьтво в душі та тілі. Дав можливість стрільцям побачити, що Україна не тільки те, що у вікні, що вона далеко просторіша і що скрізь йде затяжна боротьба за Українську Державу. Вернулися з рейду повстанці втомлені, але морально зміцнілі, з натхненням далі боротися за УССД.

Друга чота під командуванням "Певного" на початку липня 1945 року продовжувала діяти в Пониковицькому та Олеському районах. 7 та 8 липня пропагандист "Аркадій" під прикриттям підвідділу проводив мітинги з населенням у селах Верхобуж Пониковицького та Колтів і Кругів Олеського районів¹¹⁸.

10 липня 1945 року група під командуванням старшого булавного "Певного" у складі 36 стрільців та старшин переправилася через річку Іква й вирушила в запланований рейд на Волинь. Проте вже на початку рейду чоту спіткала невдача. Неподалік від місця, де повстанці переправилися через річку, підвідділ наскочив на численну більшовицьку засідку, що нараховувала близько 80 чоловік. Ворог несподівано відкрив сильний кулеметний вогонь по ядрі маршируючого підвідділу. Був смертельно поранений командир "Певний"¹¹⁹, заступник чотового "Вітер"¹²⁰ та ще один ройовий. Командування над чотою перебрав на себе булавний "Довбня", який рейдував у цій групі. Він організував відступ чоти до найближчого лісу, де шляхом маневрів вдалося відв'язатися від облавників¹²¹.

Смертельно поранений чотовий "Певний" залишками сил відтягнувся у збіжжя. Він відкинув сумку з документами та автомат і залишив при собі лише пістоль. На другий день його знайшли дівчата з села Комартоки, які на прохання підвідділу за ним шукали. В них же на руках він і помер від важких ран. Поховала його чота з усіма військовими почеснями на цвинтарі цього села¹²².

¹¹⁷ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 52.*

¹¹⁸ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹¹⁹ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹²⁰ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 25.*

¹²¹ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹²² *Там само.*

Повстанцям так і не вдалося віднайти сумку з мапами, необхідними для рейду, тому "Довбня" прийняв рішення про вимушене повернення підвідділу до місця постійної дислокації, в Пеняцький ліс.

Повернувшись з рейду, чота отаборилася в районі села Жарків, де довший час перебувала на відпочинку¹²³. 17 липня командування над підвідділом перебрав "Свобода", який ще не зовсім одужав після операції. Він продовжував оперувати на терені Підкам'янь-Заболотці-Олесько. Тепер особлива увага зверталася на політично-пропагандивну роботу, з огляду на те, що в багатьох селах тих районів жили поляки, значна частина яких активно допомагала московським окупантам. Мешканці цих населених пунктів мало знали про збройну боротьбу українського народу. Так, зокрема, до середини серпня проведено пропагандистські збори в селах Побіч, Опаки, Верхобуж, Колтів, Кругів, Літовище, Маркопіль, Звижень, Чепелі. На зборах промови виголошував політвиховник чоти Володимир Батинчук – "Аркадій" та інші пропагандисти сотні та куреня.¹²⁴

Так, 20 липня у селі Чепелі мітинг з населенням проводив курінний пропагандист "Нечай". І це тоді, як у сусідньому селі партійні функціонери окупаційної влади проводили свій мітинг¹²⁵. На 27 липня був запланований мітинг у селі Звижень, однак провести його не вдалося, оскільки в селі в той день перебував великий гарнізон енкаведистів. Змінивши район дислокації, 28 липня пропагандист "Аркадій" проводив мітинг у селі Літовище, а 29 липня – в селі Маркопіль. У наступні дні такі мітинги відбулися у Звижені та інших навколишніх селах¹²⁶.

У другій половині серпня 1945 року почалися масові облави на комплекс Пеняцьких лісів та сіл. 17 серпня під таку облаву біля села Гута Верхобузька потрапили чота з сотні "Дружинники" під командуванням "Свободи" та чота з сотні "Витязі" на чолі з сотенним "Оверком". Така зведена повстанська група провела бій з більшовиками в лісі біля цього села. Облавників було близько трьох сотень. Бій тривав дві години. "Дружинники" пішли в контрнаступ і гнали московських людоловів понад 700 метрів до чергової лісової просіки. Переслідуючи ворога, стрільці та кулеметники стріляли у нього на ходу. Дальшій погоні перешкодили ворожі кулеметні застави на просіці. Підвідділ зманеврував і відв'язався від ворога. Особливе героїство у цьому бою показали чотовий "Довбня", кулеметник "Заграва" та стрілець "Потап"¹²⁷.

¹²³ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 26.*

¹²⁴ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

¹²⁵ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 26.*

¹²⁶ *Там само.*

¹²⁷ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.*

Облачники в цьому бою втратили 7 чоловік убитими¹²⁸ (за іншими даними – близько 30 чоловік убитими, серед них був один полковник, один майор та три лейтенанти)¹²⁹, тоді як повстанці мали лише одного стрільця вбитим (тяжко поранений, він підірвав себе гранатою, щоб не потрапити живим до рук ворога) та одного пораненим, який потрапив у полон¹³⁰.

Блокада лісів та облави тривали ще три тижні. Сотня "Свободи" в цей час діяла то поділеною на менші підвідділи, то знову цілісно, проте бойових операцій проти окупантів не припиняла¹³¹.

12 вересня в селі Волохи Пониквицького району група повстанців з сотні "Свободи", збираючи продукти для відділу, провела акцію фізичного виховання жителів села, які вислужувалися перед окупаційною владою. Того дня дубових кийків скуштували кілька радянських службовців та "активістів" села¹³².

У цей період вдалу операцію зі здобуття зброї провів один рій із чоти "Козака", який 22 вересня під час засідки біля села Пониква знищив командира саперного підрозділу Червоної армії, а чотирьох мінерів роззброїв. Стрільці долучили до них ще 28 неозброєних саперів і провели з ними мітинг, під час якого пропагандисти роз'яснили їм ідеї повстанського руху. Після цього солдатів відпустили. Під час цієї акції було здобуто 5 автоматів ПППШ, 9 гвинтівок, 1 наган, 760 патронів до автоматів ПППШ, 1 компас, 1 уніформу та 2 пари взуття¹³³.

25 вересня 1945 року в лісі біля села Літовище під час облави рій старшого вістуну "Хмари" (ймовірно, що це Іван Рижий з села Суходоли Пониквицького району¹³⁴) звів сутичку з переважаними силами ворога. У цьому бою більшовики втратили сім чоловік убитими та четверо пораненими, тоді як повстанці не зазнали жодних втрат. Особливо відзначилися у цьому бою ройовий "Хмара", кулеметник "Каганович" та стрілець "Заяць"¹³⁵.

Наприкінці вересня–на початку жовтня 1945 року на масив Пеняцьких лісів енкаведисти знову проводили широкомасштабну облаву, і сотня "Свободи", щоб уникнути відкритого бою, розділилася на рої і так діяла до 16 жовтня, коли знову об'єдналася для проведення спільних бойових дій¹³⁶.

¹²⁸ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 26.*

¹²⁹ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Лїмонусу УПА.*

¹³⁰ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 26.*

¹³¹ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Лїмонусу УПА.*

¹³² *ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 173.*

¹³³ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Лїмонусу УПА.*

¹³⁴ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 175.*

¹³⁵ *ВО 2 "Буг". Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Лїмонусу УПА.*

¹³⁶ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 27.*

У цей час особливу увагу командування УПА почало приділяти питанню пропаганди серед стрільців та старшин УПА, мирних жителів. Так, 30 вересня 1945 року сотенний "Свобода" провів нараду із пропагандистами сотні з питань проведення агітаційної роботи серед стрільців та старшин сотні, мирного населення. На нараді були присутні сотенний пропагандист "Волін" та чотовий пропагандист "Аркадій". Вже 17 жовтня таку нараду при штабі командира сотні "Свободи" проводили двоє теренових провідників (один з них "Лукаш"). Ця нарада тривала чотири дні. На ній були присутні теренові провідники, сотенний "Свобода", пропагандисти "Волін", "Мор", "Аркадій"¹³⁷.

2 листопада 1945 року один рій зробив засідку на вісьмох енкаведистів-кіннотників. В результаті засідки двох облавників було вбито, а решта панічно втекли¹³⁸.

Восени 1945 року курінного "Шугая" було направлено в інший терен. Штаб УПА ВО 2 "Буг", переводячи Григорія Котельницького – "Шугая", який був командиром ТВ "Пліснесько", в інші терени на посаду командира ТВ "Яструб", виходив з тих міркувань, що останній завдяки своїм організаторським здібностям зможе перетягнути туди деякі підлеглі йому відділи УПА та переправити запаси зброї, яких у тих краях не вистачало¹³⁹. І ці сподівання мали під собою ґрунт. Вже 3 листопада 1945 року сотенний "Свобода" отримав наказ від курінного "Шугая" передислокуватися на зимівку в Перемишлянський та Рогатинський райони¹⁴⁰. Проте виконувати цей наказ довелося вже новому командиру сотні УПА "Дружинників" Ярославові Морозу – "Козаку" (ймовірно, що він родом із села Красне, що на Львівщині)¹⁴¹.

Увечері 6 листопада одна чота під командуванням самого "Свободи" зробила засідку на більшовиків у районі присілка Сади, що біля села Ясенів Пониковицького району. Однак уночі більшовики не з'явилися і вранці чота, знявшись з позиції, відступила. На присілку залишився лише сотенний "Свобода" з двома стрільцями для полегодження особистих справ¹⁴². Командира сотні також супроводжував комендант повітової боївки СБ Антон Дубас – "Оріх"¹⁴³.

"Свобода" мав намір перед відходом у рейд відвідати свою наречену. Проте сталася зрада. Зв'язкова "Свободи", яка була перед тим заарештована, не витримала тортур і виказала енкаведистам місце можливої

¹³⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 27.

¹³⁸ ВО 2 "Буг". Записки до звіту. // Архів Літопису УПА.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 27.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 175.

¹⁴² ВО 2 "Буг". Записки до звіту. // Архів Літопису УПА.

¹⁴³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25420. – Арк. 16–17.

появи сотенного¹⁴⁴. Скориставшись з такої можливості, оперативники Пониковицького РВ НКДБ-НКВД влаштували там засідку й підготували облогу на цей присілок. Вранці 7 листопада 1945 року¹⁴⁵, зайшовши до хати господаря Бокси, "Свобода" потрапив у засідку, в якій сиділо п'ять досвідчених енкаведистів. Зрозумівши безвихідність становища, сотенний вирішив прийняти бій і тим самим прикрити відступ своїх побратимів. У цьому несподіваному нерівному бою хорунжий "Свобода" загинув, а стрільцям разом із пораненим "Оріхом" вдалося вирватися з кільця облоги¹⁴⁶.

Жителька села Ясенів, довголітній в'язень сталінських таборів Ганна Думанська, згадуючи про загибель відважного сотенного "Свободи", говорила: "Хату спалили, тіло, над яким познущалися, відвезли в Заболотці. І не повстидалися зняти одяг. А на другий день старший стрибок у шкіряній куртці і таких підрайтованих шкірою штанях красувався. Дочку господаря Бокси, Ванду, по-звірськи катували й судили, родину вивезли в Сибір"¹⁴⁷.

Невдовзі після загибелі відважного командира сотні УПА був організований мітинг, на якому виступив пропагандист куреня "Нечай", пропагандист сотні Ярослав Бідюк – "Волін", референт пропаганди Бродівського повітового проводу ОУН Степан Кос – "Сурмач" та чотовий Ярослав Мороз – "Козак", рядові стрільці. В усіх промовах звучав заклик до помсти за смерть улюбленого командира, друга та побратима¹⁴⁸.

Після загибелі "Свободи" командування сотнею перебрав його заступник, колишній командир першої чоти "Козак"¹⁴⁹. Новий командир сотні за наказом Штабу Военної Округи 2 "Буг" повів сотню у рейд на терени Бібрецького району у розташування Тактичного Відтинку "Яструб", яким на той час командував поручик "Шугай".

Перед рейдом "Козак" розділив сотню на дві групи-чоти і перед кожною поставив окреме завдання. Згідно з наказом сотенного, першою у рейд 9 листопада вирушила чота "Бурі" (є припущення, що він був родом зі села Скваряви¹⁵⁰).

12 листопада 1945 року вслід за першою чотою в рейд вийшла і друга чота під командуванням "Вітра". З цією групою йшов і командир сотні "Дружинники" "Козак". По дорозі ця повстанська група проводила пропагандистські мітинги у населених пунктах. Перед селянами, як

¹⁴⁴ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 40.

¹⁴⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25963. – Арк. 305.

¹⁴⁶ Там само. – Спр. П-25420. – Арк. 16–17.

¹⁴⁷ Думанська Ганна. Мешканці Ясенова Бродівського району у повстанському русі // Спогади записав Григорій Дем'ян у селі Ясенів Бродівського району.

¹⁴⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 52.

¹⁴⁹ Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 29.

¹⁵⁰ Там само. – Спр. П-21235. – Арк. 89.

правило, виступав чотовий пропагандист Володимир Батинчук – "Аркадій"¹⁵¹.

У такий спосіб сотня в супроводі досвідчених теренових провідників перейшла через Олеський район, Станимирський ліс Глинянського району¹⁵² і 13 листопада¹⁵³ прибула у Романівські ліси Бібрецького району¹⁵⁴, де "Шугай" збирав цілий курінь¹⁵⁵. Звідси весь курінь перейшов до лісу біля села Кореличі Перемишлянського району, де розташувався на відпочинок. Саме тут 14 листопада 1945 року "Шугай" провів нараду із командирами сотень та чот¹⁵⁶, де й було прийнято рішення про розформування куреня на дрібніші підвідділи. По суті, саме з цього часу перестав функціонувати курінь УПА "Шугая"¹⁵⁷. Підвідділи отримали вказівки щодо районів дислокацій та проведення бойових дій.

Чота "Вітра" у складі 30 осіб після відпочинку була направлена влаштовуватися на зимівлю у села Перемишлянського району. По дорозі чотовий пропагандист "Аркадій" проводив мітинги в населених пунктах. Так, 15 листопада такий мітинг відбувся в селі Кореличі Перемишлянського району. Повстанського оратора тоді слухали понад 50 жителів¹⁵⁸.

Друга чота сотні "Козака" під командуванням "Бурі" перейшла у Рогатинський район Станіславської (тепер – Івано-Франківської) області, де також почала готуватися до зими¹⁵⁹.

На Перемишлянщині чота "Вітра" була поділена на рої, які були направлені у різні села району. Рої, своєю чергою, поділилися на ланки (3–4 стрільців), які копали собі схрони й готувалися до дій у зимовий період.

Чотовий пропагандист Володимир Батинчук – "Аркадій" з роєм Онуфрія Гриманюка – "Мухи" в супроводі підрайонного провідника "Свіста" та ще одного місцевого бойовика прибув у село Лагодів у розташування кущового проводу ОУН "Цвіркуна"¹⁶⁰ (ймовірно, що це Михайло Яремчишин¹⁶¹). "Цвіркун" розмістив рій Онуфрія Гриманюка –

¹⁵¹ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 27.*

¹⁵² *Там само. – Арк. 12.*

¹⁵³ *ВО 2 "Буг". Записки до звіту. // Архів Літопису УПА.*

¹⁵⁴ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24856. – Арк. 16.*

¹⁵⁵ *Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 25.*

¹⁵⁶ *Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 14.*

¹⁵⁷ *Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 25.*

¹⁵⁸ *Там само. – Спр. 1965. – Арк. 14.*

¹⁵⁹ *Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 16.*

¹⁶⁰ *Там само. – Спр. 1965. – Арк. 14.*

¹⁶¹ *Спогади Михайла Яремчишина, сина Василя, 1914 р. н. із с. Підгайчики Золочівського району // Затисала Люба Романюк 17–18 грудня 2002 року в м. Львові.*

"Мухи" у підлеглих йому селах. В цей час стрільцями рою були: Василь Данильчук – "Кравець" з села Боратин Підкамінського району¹⁶², Микола Семенюк – "Стрілка" з цього ж села¹⁶³, Іван Ільків – "Крилатий" з села Хватів Олеського району¹⁶⁴, Арсен Камінський – "Морозенко" з села Гаї Підкамінського району¹⁶⁵, "Гук", "Сорока", "Заграва", "Шибеник" та "Голота"¹⁶⁶.

На базі дій провідника "Цвіркуна" рій "Мухи" був поділений на групи по 2-3 особи й відведений у село Сивороги Перемишлянського району. Стрільці за чотири ночі збудували собі криївки у заздальгідь визначених місцях та розмістилися в них¹⁶⁷. В одній з таких криївок, що була зроблена на господарстві Василя Капелюха, переховувалися чотовий пропагандист "Аркадій", ройовий "Муха" та стрілець "Кравець".

Віда прийшла несподівано. 4 грудня 1945 року облавники виявили схрон і кілька годин намагалися викурити повстанців з нього. Вони прострільювали схрон, кидали туди гранати, пускали ракети, однак приборкати повстанців їм не вдалося. Повстанці ж здаватися відмовилися. Тоді біля входу в схрон підпалили солому, від чого повстанці втратили свідомість. Лише тоді енкаведистам вдалося їх захопити¹⁶⁸.

Після захоплення енкаведистами ройового "Мухи" командир чоти "Вітер" на його місце призначив Арсена Камінського – "Морозенка", який разом з п'ятьма стрільцями до травня 1946 року діяв у районі села Сивороги. У травні 1946 року рій був розформований, а його стрільці були направлені в різні райони Львівської області для виконання певних завдань. У вересні того ж року згідно з наказом командування УПА більшість вояків колишнього куреня "Шугая" була направлена в рідні терени для підсилення місцевих кущових боївок ОУН¹⁶⁹.

Взагалі зима 1945–1946 років для стрільців сотні була дуже складною. Села району були обсажені гарнізонами облавників. Ліси постійно прочісувалися каральними загонами НКВД-НКДБ. Це часто змушувало повстанців залишати свої криївки в лісах та населених пунктах і шукати більш надійного місця сховку, інколи навіть в інших районах. Так, наприклад, стрільці сотні "Козака" Теодозій Гром'як – "Горобець", родом зі села Салашки Підкамінського району та Василь Чорнобай –

¹⁶² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965.–Арк. 77.

¹⁶³ Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 197–198.

¹⁶⁴ Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 25.

¹⁶⁵ Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 188.

¹⁶⁶ Там само. – Спр. 1965. – Арк. 40.

¹⁶⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 14.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 207.

¹⁶⁹ Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 25–26.

"Смик" із села Гаї Старобродський того ж району (тепер – село Гаї Бродівського району) після приходу гарнізону в село, де вони переховувалися, були змушені залишити криївку й податися в рідні терени. Тут вони влилися в лави місцевих кущових боївків ОУН і продовжували боротьбу¹⁷⁰.

Ще майже рік на теренах Восної Округи 2 "Буг" діяла сотня УПА "Дружинники", яка звела за цей час не один десяток боїв, мстила російським окупантам за смерть уславленого сотенного "Свободи", за поневіряння, яких зазнав український народ. Лише у вересні 1946 року за наказом штабу УПА ВО 2 "Буг" поріділі підвідділи сотні були розформовані, а стрільці та старшини передані на поповнення тереновим боївкам ОУН та Самооборонним Кущовим Відділам¹⁷¹. Але боротьба не припинилася, вона тривала і примножувала героїчні сторінки нашої історії.

Ще добрий десяток років колишні стрільці та старшини сотні УПА "Свободи" боролися в лавах Збройного Підпілля ОУН-УПА проти російсько-більшовицьких опричників, сповідуючи гасло "Воля народам! Воля людині!". Більшість із них загинули, але не скорилися ненависній тоталітарній системі.

Так, зокрема, відомо, що останнім серед колишніх стрільців сотні УПА "Дружинники" загинув Іван Романич – "Дезертир", родом зі села Микити Підкамінського району. Це трапилося 23 квітня 1954 року на присілку Лукаші, що біля села Накваша Підкамінського району.

Українська земля берегтиме пам'ять про бойовий шлях сотні УПА, героїчні вчинки її старшин та стрільців.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. П-30849. – Арк. 22–23.

¹⁷¹ Там само. – Спр. П-32066. – Арк. 26.

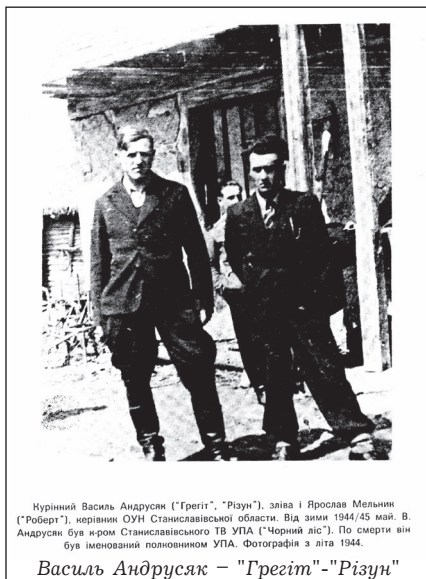
Руслан ЗАБІЛИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ КУРЕНЯ "СКАЖЕНІ"

Скупі, лаконічні рядки упівської хроніки, окремі документи, коротенькі спогади – це все, що свідчить нині про діяльність одного з найкращих на Прикарпатті куренів УПА, про талант, неперевершеність легендарного командира Василя Андрусяка – "Грегота"- "Різуна", що у боях пройшов зі своїм куренем важкий шлях військовика від звичайного стрільця УНС до полковника УПА. Перший відділ УНС організував він на Снятинщині у липні 1943 року. Це була боївка із 17 осіб, яка відразу почала активно діяти. Цього ж місяця вона напала й розігнала шугуполіцію в м. Городенці. У серпні боївка розбила німецький гарнізон у Тисьмениці, а у вересні знищила мадярський каральний загін і отаборилася в Чорному лісі¹. За два місяці боївка виросла до 46 стрільців і у вересні 1943 року стала чотою². На листопад 1943 року відділ сягав чисельності сотні.

26 листопада 1943 року у Чорний ліс до "Різуна" прийшли з вишкільного куреня "Чорні Чорти" дві чоти: "Славка" та "Юрка". Привів ці підвідділи сотенний "Дон"³. Разом відділи нараховували близько 220 стрільців, тобто саме тоді, в листопаді 1943 р., було закладено основи загальновідомого згодом куреня "Скажені" під команду Василя Андрусяка – "Різуна". На той час німецька розвідка виявила скупчення повстанських відділів у Чорному лісі і 27 листопада 1943 року ворог вирішив оточити їх між селами Посіч та Завій⁴.

Вранці 27 листопада німці розпочали наступ із сіл Майдан, По-

Курінний Василь Андрусяк ("Грегит", "Різун"), зліва і Ярослав Мельник ("Роберт"), керівник ОУН Станіславської області. Від злини 1944/45 май. В. Андрусяк був вояком Станіславського ТВ УПА ("Чорний ліс"). По смерті він був іменований повновимом УПА. Фотографія з літа 1944.

Василь Андрусяк – "Грегит"- "Різун"

¹ Кічак І. Українське революційне підпілля на Коломиїщині // *Визвольний шлях*. – 1994 – Кн.3. – С. 319.

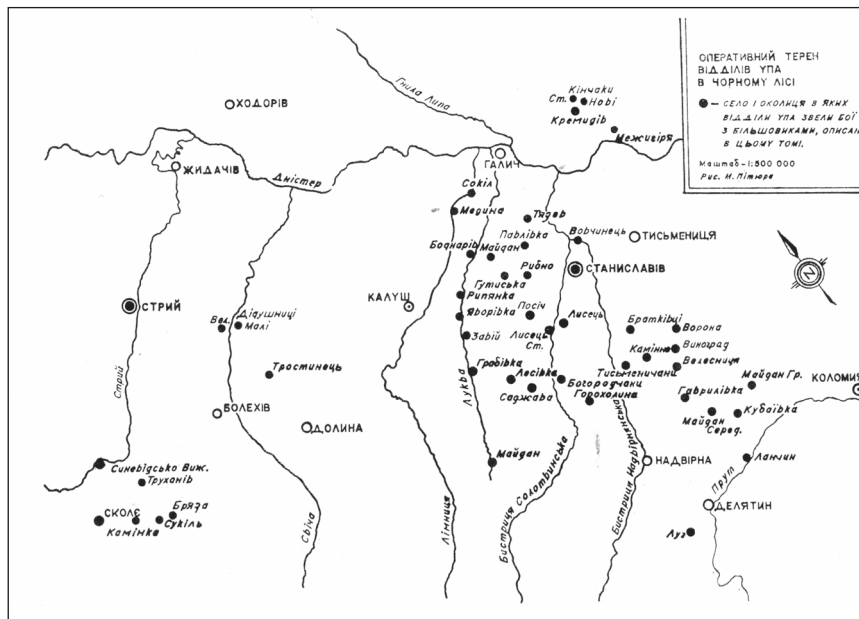
² Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник*. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 64.

³ *Літопис Української Повстанської Армії*. – Львів, 1992. – Т. 19: *Карпатська група УПА "Говерля"*. Книга друга. – С. 127, 144.

⁴ Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія // Історія українського війська / Ред. І.Тиктор – Вінніпег, 1953. – С. 689.*

сич, Завій силами 600 осіб, при підтримці авіації. Близько 12 години відділи УНС було оточено повністю. Бої розпочалися о 13 годині й тривали до 18 години. "Ворог, який скочив до наступу із самовпевненістю, мав вже у перших хвилинах важкі втрати, та зрозумів, що перед ним твердий противник"⁵. Повстанцям вдалося захопити німецьку радіостанцію. Це утруднило німцям зв'язок у лісовій гушавині. Повстанці у двох точках оборони підготували групи до прориву ворожого кільця. У відповідний момент "різунівці" майже одночасно здійснили прорив у цих місцях. Після кількох годин перестрілок і рукопашних боїв вони розсіяли німців по лісу. Сотенний Володимир Чав'як – "Чорнота" пише: "Ми зрозуміли, що оточені. Нам скомандували дотягнутися до яру. Одні підсувалися, інші прикривали огнем. Коли ми зібралися на місці, звідки намітили прориватися, пригнули багнети і з криком "Слава" кинулися на ворогів"⁶.

Результати цього бою, що став бойовим хрещенням новосформованої бойової одиниці, були такими: сотня "Змії" (командир "Різун") втратила 4 вбитими, 7 пораненими, на ділянці цього відділу німецькі втрати становили близько 45 вбитих та 15 поранених⁷; сотня "Месники"

⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 39.

⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 144.

⁷ Там само. – С. 128.

(командир "Дон"), з якою перебував "Чорнота", мала 12 повстанців поранених і 7 вбитих. Між пораненими був сотенний "Дон". Німці недорахувалися 40 чоловік пораненими та вбитими⁸. За іншими даними, крім втрат сотні "Змії", подаються такі: власні – 3 вбитих, 11 поранених, у німців – близько 60 осіб⁹.

29 листопада 1943 року сотня "Месники" під командуванням вже Олексі Хімінця – "Благого", вирушила у рейд по Солотвинщині. Під час рейду коло села Пороги повстанці захопили склад, у якому були кулемети ЦКМ-1 і З РКМ, 20 гвинтівок, 6 пістолетів, гранати, патрони, обмундирування. Також було арештовано 7 поляків, які вели анти-українську роботу, та передано їх до СБ¹⁰.

1 січня 1944 року сотня "Месники" повернулася до Чорного лісу і приєдналася до "Різуна"¹¹. Цього ж дня о 10-й годині німці розпочали наступ на табір куреня "Скажені". Вони обстрілювали табір польовими гарматами із сіл Завій, Грабівка, Посіч. Курінь відступив без втрат. Німці знищили лісничівку і захопили 3 коней¹². У лютому 1944 року Івану Гонті – "Гамалії" командування доручило сформувати нову сотню в Чорному лісі¹³. Кадри для сотні дав курінь "Різуна". Нова сотня влилася до складу куреня "Скажені" під назвою "Довбуш" (командир сотні – булавний "Гамалія")¹⁴.

Протягом березня 1944 року курінь постійно був у боях та сутичках. На початку місяця повстанці захопили у селі Мислів хату з німецькими офіцерами та роззброїли 50 солдатів¹⁵. У березні повстанці організували засідку на шляху Станіслав–Калуш, на яку потрапили три вантажівки з мадярами та німцями. У короткому бою німці загинули, а мадяри здалися в полон. З ними повстанці повернулися у селі Завій на місце постю куреня. Наприкінці березня партизани провели акцію на село Ліселів. У полон взято 280 ворогів та 25 возів із кінями¹⁶.

У середині березня 1944 року для куреня "Скажені" проводився дво-місячний вишкіл. Серед його учасників була також повстанська сотня, яка складалася з узбеків (командир "Кольцов")¹⁷. Наразі невідомо, чи входила вона до складу куреня, чи діяла самостійно. Під час навчання

⁸ Там само. – С. 144.

⁹ УПА у світлі документів з боротьби за УССД. – Видання Закордонних Частин ОУН, 1957. – Т. 2. – С. 28.

¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 218.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 128.

¹³ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. – С. 166.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 145.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 128.

куринь не припиняв бойових дій. Серед квітневих акцій одна із значніших була проведена в селі Слобода Небилівська, де було роззброєно 80 німецьких вояків, із лігенштафу в Пацикові забрано худобу та вбито 6 німців, саме господарство спалено. Повстанські втрати – один поранений.

У квітні 1944 у Чорному лісі з'явилися червоні партизани. В Карпати вирушило з'єднання М. Шукаєва чисельністю 2000 осіб у складі загонів імені Суворова, "Іскра", "Смерть фашизму" і "За Родіну". Хоч декларативно завданням для цих загонів ставилася боротьба із німцями, насправді їх діяльність була спрямована більше проти українських повстанців. Адже для поборювання вояків вермахту на цих теренах достатньо було частин Червоної армії, натомість повстанцям ефективніше могли протистояти саме партизанські відділи. Повстанці не збиралися пускати червоних у Карпати, і командування УПА вирішило обороняти 30-кілометровий відтинok фронту своїми силами.

Як більшовики, так і німці намагалися схилити УПА на свій бік. Генерал Баландін 4 квітня вислав повстанцям листа, в якому йшлося про домовленість спільно боротися проти німців¹⁸. Подібне по радіо пропонували також і німці.

Три чорноліські відділи — сотенних Василя Андрусяка ("Грегота", "Різуна"), "Чернина" - й "Гамалі" — в час інспекції Головної Команди УПА. Команду до звіту подас сотенний Василь Андрусяк. Блинче до намери стоїть підполк. Іван Бутковський, к-р Станіславівської ВО УПА. Чорний ліс біля с. Завою у травні 1944.

¹⁸ УПА в світлі документів... – Т. 2. – С. 41.

Тим часом з'єднання майора М. Шукаєва пробилося через німецький фронт у Галичині і поділилося на загони. Три загони чисельністю 700 осіб під командуванням капітана Кулагіна вирушили до Чорного лісу, а четвертий, на чолі з М. Шукаєвим, пішов на Сколівщину у Майданські ліси.

20 квітня відділи УПА відійшли з Чорного лісу у прифронтову смугу, щоб зібрати зброю та перейти фронт. На базах у Чорному лісі залишилися нечисленні відділи новобранців та бойові підвідділи для охорони таборів. За інформацією Івана Бутковського – "Гуцула", командира ВО "Говерля", 23 квітня під табором куреня "Скажені" у Чорному лісі "появилися кілька озброєних людей та зажадали від стійкового покликати до них на розмову командира цього відділу. Заявили, що вони теж партизани й хотіли б з нашими відділами, що перебувають у цьому лісі, увійти в порозуміння для спільної боротьби. По російській мові легко можна було додуматися, що мали ми до діла з червоними партизанами. Тим часом червоні кількома групами підступали під табір"¹⁹. Почався бій, після годинної перестрілки червоні відступили з втратами.

Більшовицькі партизани намагалися наступати на табори інших відділів. Нечисленні групки повстанців, що залишилися в таборах, не витримували ударів і змушені були відступити в район сіл Грабівка та Майдан.

"Різун" розумів, що більшовики знову наступатимуть на табір його куреня. Новобранці та підвідділ охорони табору наступу не зможуть стримати. Він наказав вночі все військове спорядження з табору вивезти до одного із близьких сіл. Повстанці відправили 30 підвод боєприпасів з табору і, підготувавши оборонні позиції, почали чекати наступу.

24 квітня червоні партизани рушили в наступ на табір "Скажених". "Різунівці" зустріли їх сильним вогнем на становищах за табором. Червоні відійшли, але через деякий час знову пішли в наступ, сподіваючись на чисельну збройну перевагу над повстанцями. За другим разом вони захопили табір "Скажених" і почали там "господарювати". "Різун" цим скористався і зі своїми підвідділами відступив до сіл Завій та Грабівка. Червоні його навіть не переслідували.

На другий день червоні партизани маленькими групами напали на Завій і Грабівку, грабуючи селян. Знову зав'язалися сутички між повстанцями і більшовиками. Про захоплення Чорного лісу "кулагінцями" дізналися сотні, що діяли у прифронтовій смузі, й почали повертатися до Чорного лісу, а точніше – до сіл Грабівка та Завій.

Тим часом 27 квітня червоні партизани великими силами кінноти та піхоти вдарили на Грабівку. Повстанцям у кількогодинному бою вдалося

¹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 43.

відбити наступ. Червоні, відступаючи, залишили 4-х вбитих, 5 автоматів та 18 осідланих коней²⁰. Такі напади червоні робили, мабуть, і на інші села довкола Чорного лісу. Десь 27-28 квітня до Чорного лісу підійшла сотня "Дружинники", яка діяла в Галицькому районі. Разом з куренем "Скажені" сотня створила оборонну лінію довжиною близько 20 кілометрів. "Дружинники" зайняли села Мислів і Рип'янку. А "Скажені" – Яворівку, Завій і Грабівку. Оборonoю командував Василь Андрусак – "Різун", штаб якого знаходився у селі Грабівка. 29 квітня годині о 5.30 дві роти червоних партизанів під командуванням капітана Гната Кулагіна ("Жори") із загону "Іскра" оточили село Грабівку і при підтримці 45 мм гармат пішли в наступ. У селі оборонявся рій "Сапера" та рій "Холодного" з чоти "Славка" сотні "Месники", що охороняли штаб "Різун". Вони не витримали удару і почали відступати в одну із частин села. Кілька стрільців було вбито й поранено. "Різун" отримав поранення в груди. Ситуація склалася критична. Оточені відправили зв'язкового за підмогою. Йому вдалося пройти через бойові порядки червоних і добратися до села Завій, де були свої. Більшовики тим часом зайняли крайні грабівські хати й почали їх палити, а 22 молодих чоловіків і двох священиків арештували та відвели на цвинтар і розстріляли²¹. У селі запалало 25 хат. Із Завою виступив на допомогу резервний підвідділ "Мороза" і близько восьмої години вдарив по партизанах, прорвав кільце оточення і з'єднався з роями "Сапера" та "Холодного". Повстанці переслідували відступаючих червоних партизанів аж до пів на другу годину дня.

За підрахунками повстанців, більшовики мали 15 осіб убитих, але, очевидно, це були не всі втрати, оскільки багатьох убитих вони забрали зі собою, а деяких повкидали у вогонь палаючих хат. З українського боку втрати становили 4 убитих товаришів та кілька поранених. У селі повністю згоріло 17 господарств²². Новими силами, що підійшли на допомогу повстанцям, забезпечено села Майдан і Посіч та підсилено сили на відтинку Мислів–Грабівка²³.

До кінця місяця курінь чотами та роями квартирував по селах і робив застави на червоних партизан, зокрема було проведено ще три легкі бої без втрат. За короткий час курінь збільшився: до його складу ввійшла недавно сформована сотня "Дружинники" (командир "Черник"). Петро Содоль пише, що сотня ввійшла до складу куреня у травні 1944 р. Проте ця бойова частина, яка досі діяла на Городенківщині, брала

²⁰ УПА в світлі документів... – Т. 2. – С. 47.

²¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 128–129.

²² Там само. – С. 45.

²³ Там само.

участь у вищезгаданих боях у квітні разом з куренем "Скажених"²⁴. Отже, можливо, вона влилася до складу куреня в квітні або й раніше. А можливо, була тільки в оперативному підпорядкуванні під час боїв у Чорному лісі й увійшла до складу куреня в травні. Сформовано ж її, очевидно, не пізніше березня 1944 р.

1 травня червоні, оговтавшись, знову пішли в наступ на довколишні села, де квартирували відділи УПА. Цього разу вони напали на село Майдан. Тут розміщувалися підвідділи сотні "Довбуш", які несподіваним ударом відбили наступ. "Різун" чекав повторного нападу на села, а тому завбачливо стягнув сюди всю сотню "Довбуш" та підвідділи сотні "Змії". Розвідка доносила, що партизани-кулагінці заходять у село Нивочин по харчі і знайшли там собі прихильників.

Василь Андрусак відправив 2 травня частину сотні "Месники" влаштувати засідку в лісі неподалік села Нивочина. На цю засідку наскочили ввечері більшовики, повертаючись із села. У короткому бою їх було розгромлено. Втрати більшовиків – кілька вбитих, захоплено 2 кулемети, 4 автомати та харчі²⁵.

Тим часом повстанці й далі чекали нападу на Майдан. Їхні стежі прочісували ліс, намагаючись виявити місце дислокації ворога, та продовжували контролювати дороги. Врешті 7 травня, як і передбачалося, червоні повели наступ на село. Проте вони одразу зіткнулися із сильним опором повстанців та змушені були відступити, залишивши 15 чоловік убитими та втративши 12 автоматів²⁶. За даними звіту підполковника Івана Бутковського – "Гуцула", більшовики мали 19 убитих²⁷.

Це був останній бій, у якому червоні партизани намагалися завдати нищівного удару повстанцям. Після цього вони втратили активність та бойовничий порив. Старалися не вступати в бої із відділами УПА і подальші їхні дії мали виключно грабінницький характер. Так, один із партизанів писав у своєму щоденнику 10 травня 1944 р.: "Чималою групою пішли в село Завій, щоб зібрати продукти. Підійшовши до села, дізналися, що в селі є бандери. Вирішили зайти з другого кінця, де їх не було, напали на крайні хати, обарахолили по-бандитськи, іншого виходу не було"²⁸.

Після цього до "Різун" прибуло командування ВО ІV "Говерля" для керівництва операцією із ліквідації червоних у Чорному лісі. Командування опрацювало план блокади Чорного лісу й розмістило згідно з

²⁴ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник.* – С. 166.

²⁵ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 19. – С. 45.

²⁶ *УПА в світлі документів...* – Т. 2. – С. 52.

²⁷ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 19. – С. 46.

²⁸ Там само.

ним власні сили. Зокрема сотня "Дружинники" отримала завдання забезпечити відтинок оборони Мислів–Яворівка. Командир цього відділу "Черник" зі своєю охороною з'явився у Мислові і напорівся на німців, які були тоді в селі. Відстрілюючись, "Черник" відступив до сотні, що чекала край лісу. Німці зайняли все село й відрядили погоню за повстанцями. "Черник" віддав наказ наступати на село. Зав'язався бій, що тривав майже годину. Повстанці зайняли село, а німці втекли, роблячи паніку по своїх гарнізонах, що були у сусідніх селах. Втрат повстанці не мали. У селі внаслідок бойових дій згоріла одна хата²⁹.

Згідно з планом блокади сотні куреня "Скажені" – "Дружинни-

ки" (командир "Черник"), "Змії" (командир "Різун"), "Довбуш" (командир "Гамалія"), "Месники" (командир "Благий") – створили лінію оборони довжиною понад 50 км. Вона проходила по лінії Мислів–Рип'янка–Яворівка–Завій–Грабівка–Хмелівка–Глибоке–Леська–Гринівка–Новочин–Посіч–Майдан³⁰.

Сотня "Верховинці" підійшла з Гуцульщини й отримала завдання тримати оборону в околиці села Пороги й закрити вхід до Чорного лісу з гір. Таким чином з'єднання Кулагіна чисельністю 700 вояків опинилося в оточенні. Повстанські стежі постійно непокоїли ворога в лісі. То там, то тут спалахували короткі бої та перестрілки. Це стало буденним явищем. Коли вночі червоні партизани намагалися пробитися до сіл і взяти якісь харчі, спалахували нічні бої.

Так, ворог кількома великими групами вдарив на Рип'янку. Відбитий, з великими втратами, через деякий час він знову рушав в атаку, але безрезультатно. По двох годинах бою він повернувся без здобичі в ліс. Пробували червоні партизани наступати й на Мислів, але потрапили під сильний мінометний обстріл і відступили. Сили червоних з кожним

²⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 46.

³⁰ Там само. – С. 47.

днем танули. Відчувався брак боєприпасів та харчів, партизани просили прислати літак³¹. У своїх щоденниках писали: "Хліба в нас немає ні кришки, м'ясо, хоч і є, але без хліба не втнеш... Їсти в нас майже нема чого. В яке село не підеш, там і бандьори, обов'язково треба зводити бої. Обще, з продуктами в нас справа чим далше стає погано... З продуктами щодалі стає погано, в яке село не підеш, там і стріляють, обще живемо надголодь"³².

"За винятком де-не-де зловленої корови, ворогові ніде не вдавалося здобути харчів. Кожний свій напад ворог оплачував кривавими втратами", – писав у звіті "Гуцул". Опинившись у тяжкому стані, Кулагін відправляє на Сколівщину до Шукаєва агентів з проханням дати їм карти місцевості, батареї для радіостанції та просить, щоб на допомогу прийшов його загін або щоб дозволили йому перейти із Чорного лісу до Майданських лісів. Агенти свого завдання не виконали – їх вчасно піймала СБ. Ними виявилися поляки з Мислова – Галена Мисловська, Казимір Мисловський та ще одна жінка³³.

Тим часом, промацуючи оборону повстанців, червоні партизани знайшли слабе місце, і один із їхніх загонів прорвався в гори. Командування ВО "Говерля" перекинуло в південну частину лісу більші сили й надійно перекрило вихід у гори.

Розвідка доносила, що 31 травня 7-ма танкова дивізія німців починає очищати ліс від партизанів. Ця акція триватиме до 6 червня.

Командир ВО "Говерля" підполковник І. Бутковський розумів, що німці скерують свою акцію не тільки проти червоних партизанів, а й проти УПА. Тому перед І. Бутковським постало завдання:

- а) не дати німцям ударити по відділах УПА;
- б) використати акцію німців для ліквідації червоних партизанів.

Знаючи тактику німців у таких акціях і знаючи, що до боїв між німцями і червоними не дійде, І. Бутковський наказав знімати відділи УПА із півночі і перекидати на південь, де очікувався можливий прорив червоних у гори³⁴.

Уранці 31 травня із сіл Мислів–Рип'янка–Завій німецькі танки розпочали наступ. Він проходив досить мляво і жодних результатів не дав. Німці не виявили червоних.

3 червня о 19.30 на лінії Грабівка–Гринівка, за 2 км від Гринівки повстанська стежа виявила червоних. На цій ділянці оборони стояла найкраща сотня – "Змії" (командир "Різун").

Стежі сотні вступили в перестрілку з ворогом. Червоні партизани

³¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 47.

³² Там само.

³³ Там само. – С. 48.

³⁴ Там само. – С. 49.

цілим загоном пішли на прорив, але скоро зупинилися перед лісовою дорогою, за якою були позиції сотні. Червоні ніяк не могли її подолати і кидалися в атаку за атакою, не шкодуючи набоїв.

І. Буктовський пише: "З добре розбудованих становищ у глибокім рові вздовж дороги відділ відбивав скажені атаки противника. Його спроби дістатися через дороги до наших позицій ліквідовано ручними гранатами, а навіть пістолями. Тільки завдяки холонокровності загартованих у боях старшин та стрільців цього відділу червоним ніяк не вдалося форсувати переходу через дорогу. Туман диму вкрив поле бою та в'їдався в очі. Важкі гранатомети, що з огляду на малу віддаль, яка ділила противників одних від одних, мусили бути прецизно наставлені. Перевіривши їхню цільність, згодом засипали ворога. На наслідки цієї зброї не треба було довго чекати. "Ребята спасайтесь, хто куда. Тяжоліє міномйоти бют!" – заревів хтось заляканим голосом у ворожій лаві. Подана у формі команди паніка зробила своє. Повторяти цього не треба було, бо "ребята" і так вже тікали хто куди. Справні гранатометники на відповідний наказ вслід за втікаючим ворогом обклали важкими стрільнями цілий район"³⁵.

Сотня "Змії" рушила за ворогом, але довго його не переслідувала. Цьому завадила гроза та ніч. Червоні партизани залишили на полі бою 22 убитих, 9 ППШ, один важкий кулемет і 4 легкі, кілька тисяч патронів, таборове майно, архів і 70 коней. Втрати сотні – один важкопоранений, який вночі помер³⁶.

Розпочалася гроза. "Різун" наказав підвідділи сотні зібрати в селі, а на дорогах залишити тільки стежі. Скориставшись цим, червоні партизани йшли на південь. За цим загоном йшла погоня і ввечері наздогнала його. У перестрілці загинув один стрілець. Більші сили повстанців вже не могли догнати ворога і обмежилися тим, що обстріляли його із мінометів. Пошукові групи вирушили й на північ на розшуки недобитків, що втекли вчора з поля бою. Цього дня, 4 червня, німці перекинули свої війська на південь і зайняли шлях Росільна–Красна. 5 червня німцям вдалося оточити загін червоних коло Слободи Небилівської. Частина червоних прорвалася на захід і пішла на Сколівщину, а друга дрібними групами повернулася у Чорний ліс³⁷. Розвідка упівців тут виявила 10 трупів червоних партизанів. 6 червня німці припинили свою акцію і повернулися до Станислава.

Сотня "Верховинці" по відступі німців негайно приступила до виконання свого завдання. Недобитки червоних ніяк не могли пробитися в гори і майже щодня їхні групи потрапляли до рук "Верховинців". Пар-

³⁵ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 19. – С. 49–50.

³⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 19. – С. 50.

³⁷ *Там само.* – С. 8.

тизани куреня "Скажені" прочісували Чорний ліс. Ворог був повністю деморалізований. Голодні недобитки по 15–20 осіб приходили в села й самі здавалися. 11 червня в Грабівці розпочалося військове Свято Героїв з похороном чотирьох полеглих стрільців та хорунжого "Мороза". Сюди також прийшло багато народу із довколишніх сіл. Курінь відпочивав після боїв, поповнював свої ряди та реорганізувався. Проводилися курси з використання важкої зброї та курси для окремих саперних відділів.

27 червня у Чорний ліс прибув командир групи "Захід" Василь Сидор – "Шелест" на нараду. На ній розглядалися питання охорони населення від німецьких грабунків та план остаточної ліквідації червоних партизан у карпатській смузі.

Для виконання цих завдань у рейд на Сколівщину 30 червня мав вирушати курінь "Скажені" у складі сотень "Змії" (командир "Яструб"), "Месники" (командир "Благий"). Сотня "Дружинники" (командир "Черник") відходила з куренем у Майданські ліси, але там не мала залишатися. Вона отримала завдання йти на Лемківщину і там захищати українські села від поляків. Сотня "Довбуш" (командир "Гамалія") залишалася в Чорному лісі.

До цього рейду курінь готувався дуже старанно. Ветеран сотні "Месники" В. Савчин згадує: "У селах Грабівці, Глибокому, Хмельівці, Лесівці, Гринівці, Посічі та інших працювали шевські і кравецькі майстерні, які шили чоботи, військові мундири, білизну, мазепинки. Одночасно направляли ношене взуття і мундири. Господарський підрозділ заготував продукти харчування, а також казани для польових кухонь. Всі вояки... приводили себе до порядку: підстригалися, купалися в табірній лазні або в Лукві. Стрільці і старшини проходили медичний огляд. Хворих відправляли до шпиталю"³⁸.

1 липня 1944 року курінь у складі трьох сотень із села Грабівка вирушив у рейд. Колона куреня розтяглася майже на 10 кілометрів, а в обозі було 25 возів із спорядженням³⁹. Маршрут куреня пролягав через села Грабівка, Ценява, Лоп'яна, Велдіж (Шевченкове), Кальну, Слободу Болахівську, Бязу (Козаківку), Кам'янку. По дорозі, зупиняючись у селах, курінь проводив мітинги. У Перегінську на мітингу були присутні понад 8000 осіб. 50 осіб вирішили вступити в УПА і тут же ж влилися до куреня⁴⁰.

У селі Максимівка тодішнього Вигодського району повстанець Володимир Тустуляк, який був родом із цього села, провів тут мітинг. Односельчани згадують: "Повстанці йшли десь дві години. Володимир тоді приїхав на чорному коні, весь оббитий патронними лентами. Заїздив

³⁸ Рани. Спецвипуск газети "Галичина". – 1997. – 12 квітня.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

до батьків. Виступав перед селянами і казав, що визволять Україну і всім буде добре жити.⁴¹ По селах і містечках з'явилися чутки, що через фронт прорвалися 15 тисяч більшовиків і йдуть на Захід⁴².

Німці цим сильно занепокоїлися. З Рожнятова втекли мадяри. Але невдовзі вони зорієнтувалися в ситуації й почали блокувати шлях повстанцям по лінії Синевідське–Рожанка.

6 липня розвідники на чолі з Михайлом Штурмаком – "Круком" (родом із Церківни Долинського району) у селі Кам'янка зробили засідку на гітлерівців і розгромили три авта з солдатами та захопили в полон офіцера, 3 кулемети, кільканадцять гвинтівок, патрони⁴³. "Різун" допитав полоненого й дізнався, що німці готують наступ на села Брязу, Слободу Болахівську, Липу, Лужки, Кам'янку.⁴⁴ Також розвідка повідомила, що німці концентрують свої сили у Болахові, Долині, Вигоді та готують собі квартири в Мізуні і Велдіжі (Шевченковому)⁴⁵.

Відбулася нарада командного складу куренів за участю командира ВО "Говерля" Івана Бутковського – "Гуцула". На цій нараді вирішили вступити в бій з ворогом. Для виконання завдання, що стояло перед "Скаженими", 7 липня на Сколівщину вирушає сотня "Дружинники" (командир "Черник").

Загалом німцям протистояли такі сили повстанців: курінь "Скажені" (командир "Різун") у складі двох сотень: "Змії" (командир "Яструб") і "Месники" (командир "Благий"), підстаршинська школа "Беркути" (командир "Чмелик"), старшинська школа "Олені" (командир "Поль"); курінь "Промінь" (командир "Козак")⁴⁶ у складі трьох сотень: "Заграва" (командир "Ромко")⁴⁷, "Журавлі" (командир "Журавель")⁴⁸ і "Гайдамаки" (командир "Ясмін")⁴⁹. Тут також був військовий шпиталь із 40 пораненими⁵⁰, зброярські верстати, школа Юнацтва ОУН, 2 курси радистів, курс медсестер, нові кандидати на курс старшинської школи⁵¹.

За ніч німці підтягнули свої сили з Болахова через Тисів і Поляницю. 8 липня 1944 року о 5 годині ранку вони атакували позиції куреня "Скажені" зі сходу. Курінь оборонявся у селі Кам'янка. Учасник цих подій, ветеран куреня "Скажені" В. Савчин згадує: "Ми зустріли їх

⁴¹ Спогади Василя Савчина, стрільця куреня "Скажені" // Рукопис спогадів зберігається в домашньому архіві Руслана Забілого.

⁴² Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 37.

⁴³ УПА в світлі документів... – С. 60.

⁴⁴ Новий час. – 1997. – №27. – С. 4.

⁴⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 54.

⁴⁶ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. – С. 42.

⁴⁷ Там само. – С. 79.

⁴⁸ Там само. – С. 34.

⁴⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 7.

⁵⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 41.

⁵¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 57.

ураганим вогнем з усіх видів зброї з добре обладнаних та замаскованих позицій. Жорстокий бій тривав більше шести годин. Не зламавши наш опір, німці відступили, втративши понад 150 солдатів. Наші втрати – семеро поранених і п'ятеро вбитих⁵². Німці відступили і, зайнявши позиції, почали вичікувати. Скоро стало зрозуміло, чого вони чекають. Близько 7-ї години зі Скольного на Кам'янку рушили колони мадярів чисельністю до полку⁵³.

Використовуючи відпочинок, повстанці розвантажили обоз і перейшли на вершини гір Лопата та Мататів. На попередніх позиціях залишилися тільки застави. Весь курінь зайняв старі австро-угорські позиції оборонної лінії "Арпад".

Командир "Різун" вдало розмістив своїх стрільців. Перша чота сотні "Змії" (командир "Яструб") з мінометом зайняла правий схил Лопати, друга чота (командир булавний "Славко") зайняла середину підніжжя вершини й обладнала позиції для станкового кулемета. Третя чота 1-ї сотні (командир булавний "Чорнота") оборонялася на лівому крилі сотні і охороняла підступи з боку Скольного. Перша чота сотні "Месники" (командир булавний "Олег") зайняла оборону зі станковим кулеметом та мінометом біля підніжжя Лопати. Друга чота (командир булавний "Вершник") стояла на заставі в околицях села Кам'янка, а 3-тя чота (командир булавний "Буйтур") охороняла підступи з напрямку Брези і Сукіль. "Повстанці близько підпустили противника, а потім з середини гори відкрили з усіх видів зброї вогонь. Хто залишився живий чи був легко ранений, втікав стрімголов вниз"⁵⁴.

Мадяри не встигли розгорнутися з похідної колони в лаву, як їх зустрів мінометний та кулеметний вогонь повстанців. Мадяри кинулися назад, викликаючи цим паніку серед німців. У цій ситуації спрацювала домовленість між УПА та угорською армією. Командування полку обіцяло повстанцям тікати, як тільки їх буде обстріляно⁵⁵.

Тепер німці поспробували наступати із сіл Либохора і Гребенів. Але й цей наступ не мав успіху. Зазнавши втрат, німці відступили й почали зосереджуватися на поляні біля підніжжя г. Лопати. Десь о годині 19–20-й на допомогу різунівцям прийшли добровольці зі старшинської школи "Олені" і підстаршинської школи "Беркути", чисельністю до 140 осіб.

"Різун" із курсантів створив ударну групу чисельністю 100 стрільців, озброїв їх автоматами, кулеметами і мінометами, та під командуванням

⁵² Рани. Спецвипуск газети "Галичина". – 1997. – 12 квітня.

⁵³ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 54.

⁵⁴ Новий Час. – 1997. – №27. – С. 4.

⁵⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 43.

сотенного Михайла Галя – "Коника" наказав зайти німцям в тил і вдарити по них раптово з флангів і тилу⁵⁶.

На самій Лопаті після бою відпочивали підвідділи "Месників" та "Зміїв". Німці підповзли до позицій повстанців на горі та спробували захопити застави. Це їм не вдалося. Їх виявив один із повстанців і відкрив вогонь. Німці, зім'явши застави, кинулися в атаку. Зав'язався рукопашний бій, у якому повстанці вийшли переможцями. Ворог у паніці втік з гори, залишивши 50 убитих, десятки поранених та зброю. Повстанці втратили 3 убитими і 7 пораненими⁵⁷.

У цей момент штурмова група вдарила по скупченню німців під горою. Їх підтримали три мінометні батареї з г. Лопати. "Серед німців почався переполох. Вони повзали по землі, шукаючи порятунку і, не знайшовши його, падали мертвими. "Різун" керував боєм з гори і хвалив хлопців-штурмовиків та артилеристів за вмілі дії", – згадує В. Савчин.

Завдяки вмінню мінометників, колишніх солдат Червоної армії, німці втратили понад 250 убитими. Стрільці із штурмової групи забрали багато зброї та спорядження і повернулися до табору. Німці більше не наступали.

Цього дня бої скінчилися. Курінь "Скажені" залишив свої позиції і пішов на ночівлю у табір "Беркутів" та "Оленів". Інші відділи зайняли довколишні села і гори й стояли заставами⁵⁸. Всю ніч працювала повстанська розвідка. Вона з'ясувала точне розташування гітлерівців та їхні сили.

Станом на 9 липня повстанські сили було розташовано так:

із *Заходу* – гора Магура–с. Либохора–г. Магура, верхи над селами Сукіль, Бряза, Тисів;

з *Півночі* – села Церківна–Слобода Болахівська–Розтічки–Кальна–Кропивник;

зі *Сходу* – села Мізунь–Солотвина Мізунська.

Ділянку оборони з півдня контролювали сильні стежі.

З'ясувалося, що німці кинули проти повстанців кілька дивізій. Одна з них зайняла Рожанку, Тухлю, Зелем'янку, Гребенів, Кам'янку, Сукіль, Брязу, Тисів, Болахів, г. Лопату і Матагів. Друга дивізія зайняла Долину, Вигоду, Велдіж (Шевченкове).

Командування повстанськими силами вирішило, "уникаючи затяжних боїв, бити ворога із засідки, переривати постачання та зв'язки, плановим маневруванням після удару дезорієнтувати у власному положенні"⁵⁹.

⁵⁶ Рани. Спецвипуск газети "Галичина". – 1997. – 12 квітня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 55.

⁵⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 56.

Цього дня німці почали розшуки повстанців, але то тут, то там потрапляли в засідки. Тільки ввечері, о 18.30, у бій вступила сотня "Коники" із старшинської школи "Олені". Німці виявили табір школи й атакували його, проте не здобули. Натомість курсанти захопили 2 кулемети, гвинтівки, гранати, патрони⁶⁰.

Вночі курінь "Скажені" рушив виконувати своє завдання у Майданських лісах. Тут на нього чекали бої з півторатисячним з'єднанням Шукаєва. У боях на г. Лопаті курінь втратив 11 стрільців убитими та 19 пораненими⁶¹.

10 липня повстанці діяли згідно з обраною тактикою. Німці в кількох місцях потрапили в засідки. Кульмінацією сугичок цього дня стала засідка підвідділів сотні "Заграва" між Поляницею і Тисовом. Німці мали вбитих, спалено кілька вантажівок⁶².

Було вирішено передислокувати старшинську школу "Олені" в табори куреня "Промінь". У цьому була необхідність, оскільки німці підтягнули артилерію, з'явилися літаки. Була очевидною загроза обстрілу табору.

До кінця дня під ударами повстанців із засідок німці залишили села Брезу, Кам'янку, Сукіль. Ввечері відбулася нарада командирів усіх відділів. Було вирішено тактики не змінювати. Звернувши увагу на великий рух у східному напрямі (Долина, Вигода, Велдіж), командири відділи перегрупували і більші сили зосередили саме в східному секторі оборони. 11 серпня у селах Мізунь Старий та Солотвина Мізунська німці окопали артилерію. Також наказали селянам лагодити мости на шляху Кропивник–Кальна.⁶³ Наступного дня з Долини прибула нова німецька дивізія. Дії її звелися тільки до обстрілу із гармат залишеного повстанцями табору старшинської школи "Олені" та шпиталю. Дерев'яні будівлі табору згоріли дотла⁶⁴. До обстрілу лісу та табору старшинської школи "Олені" зводилися дії німців і 13 липня. Але школа "Олені" продовжила свою роботу, оскільки 15 липня курсанти мали скласти іспити.

15 липня прорвалася на схід сотня "Журавлі" і відійшла у свої терени. Готувалася до відходу сотня "Заграва"⁶⁵. 14 липня дві німецькі дивізії залишили села і відступили на Болехів, а 16 липня третя дивізія повернулася в Долину. Цими днями на німців, що знаходилися на марші, повстанці влаштували ще одну засідку між Брязою і Тисовом⁶⁶.

⁶⁰ УПА в світлі документів... – С. 60.

⁶¹ Рани. Спецвипуск газети "Галичина". – 1997. – 12 квітня.

⁶² Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 56.

⁶³ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 57.

⁶⁴ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 43.

⁶⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 58.

⁶⁶ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 43.

Німці вкотре вже не добилися жодних позитивних результатів у боротьбі з УПА. Їхнє безсилля було очевидним. Здеморалізовані "солдати нарікали на своє командування, що їх сюди послало, та заявили, що якщо їм пощастить вийти ціло з того положення, то вже ніяка сила не вижене їх другий раз у гори проти партизан" – писав у звіті Іван Бутковський – "Гуцул"⁶⁷.

Один німецький офіцер розповідав: "Я перейшов французьку та східну кампанію, аж тепер під кінець війни доведеться загинути в цих горах у боях з УПА"⁶⁸. Нічого дивного в таких твердженнях немає, адже вермахт не був готовий до ведення партизанської війни.

За різними джерелами, втрати німців за час описаних боїв різні. "Гуцул" у звіті подає близько 200 вбитих і поранених⁶⁹. П. Мірчук пише, що втрати німців "були величезні", а "частини УПА втратили ледве кілька десятків бійців вбитими і пораненими"⁷⁰. За підрахунками В. Савчина, втрати німців – понад 450 солдатів і офіцерів⁷¹. Такими були результати останніх великих боїв УПА із німецькими військами 6-16 липня 1944 р.

11 липня 1944 року сотня "Дружинники" з куреня Василя Андрусяка – "Різуна", виконуючи своє завдання, в околиці Тухлі розгромила якийсь загін червоних партизанів, чисельністю близько 80 осіб. При цьому загинув 1 стрілець із сотні⁷².

Сотня "Месники", рейдуючи після боїв на Долинщині по Сколівських теренах, нищила всіх окупантів без винятку. Так, 24 липня "Месники" здійснили акцію на румунський табір. Охорона табору із 70 солдатів після короткого бою здалася. Було вбито 6 охоронців та 8 поранено. Сотня мала трохи стрільців легко поранених, захопила багаті трофеї⁷³.

Зібравши весь курінь, який діяв окремими сотнями, В. Андрусак провів наступ на скупчення червоних партизанів у районі сіл Росохач–Завадка–Риків. Це був остаточний удар по червоних партизанах у межах групи УПА–Захід. Недобитки з'єднання Шукаєва, залишивши зброю і табір, втекли в Турківщину⁷⁴. Таким чином, повстанці виконали своє завдання з очищення лісових масивів Карпат від червоних партизан і могли готуватися до переходу фронту.

У прифронтовій смузі в Карпатах у серпні 1944 року скупчилося чимало відділів УПА та теренових боївок. У Сколівщину підійшла сотня "Опришки".

⁶⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 57.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – С. 58.

⁷⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 41.

⁷¹ Рани. Спецвипуск газети "Галичина". – 1997. – 12 квітня.

⁷² УПА в світлі документів... – С. 60.

⁷³ Савчин В. Як ми взяли в полон німецького генерала // Слово Народу. – 1997. – 6 вересня.

⁷⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 695.

На початку вересня до сіл Нижня і Верхня Рожанка прибула старшинська школа "Олені"⁷⁵. Тут також перебував курінь "Скажені" та рейдуєчі з Лемківщини курені "Лемківщина-Захід" (командир "Рен") і "Лютий" (командир "Євген"). В горах перебували командир ВО 5 "Маківка" Іван Белейлович – "Дзвінчук" з охороною⁷⁶, командир "Лицар" та інші.

"Різун" шукав зручного місця для переходу фронту. Це було нелегкою справою. Доходило до постійних боїв з німцями, мадярами, росіянами. Василь Савчин згадує, що у серпні 1944 року "Скажені" мали великий бій на річці Стрий. Тоді було вбито 15 ворожих солдатів і 25 взято в полон⁷⁷. Тоді ж сотня "Месники" (командир Олекса Химінець – "Благий") захопила в полон німецького генерала, з яким чотовий "Вершник" і зброяр "Дир" проводили переговори. В результаті полоненого обміняли на трофейну радянську зброю. Перейшовши вдало фронт, В. Андрусак повернувся до Чорного лісу і продовжував активно діяти в нових умовах, ведучи численні бої протягом осені з військами НКВД. Розлючені більшовики не могли пробачити повстанцям того, що вони напали на районний центр Лисець у жовтні 1944 року і 14 жовтня розпочали великі облави на Чорний ліс. Тривали вони п'ять днів. Під час цієї акції розбито цойно сформований на базі сотні "Довбуш" курінь (командир Іван Гонта – "Гамалія"). Рештки відділу до "Різуна" привів "Пиріг". Їх було об'єднано в сотню "Чорні Чорти" й включено до складу "Скажених".

"Різун", зібравши разом всі чорноліські відділи, вдало маневрував, уникаючи боїв з чисельно переважаючим ворогом. Йому вдалося вивести повстанців із заблокованого лісу без значних втрат. Талановитий повстанський командир вкотре вже використав блискучу партизанську тактику, вийшов зі складної ситуації переможцем.

Після прориву з блокади "Різун" з підвідділами своїх сотень постійно влаштовував засідки на енкаведистів, турбував їх, не даючи їм спокою, тримав у напрузі. Як наслідок, у восьми раптових, коротких боях повстанці втратили вбитими 9 стрільців, а більшовики за весь період облав та блокади – близько 200⁷⁸. На початку грудня 1944 року "Скажені" пішли в рейд по Богородчанщині через Майданські ліси, де відбили наступ енкаведистів, яких підтримували літаки⁷⁹. 20 грудня сотня "Змії" зробила акцію на місто Товмач, звільнивши 45 в'язнів із тюрми. Повстанці тоді знищили тюрму, приміщення міліції та вбили близько 60 більшовиків⁸⁰.

⁷⁵ Літопис Червоної Калини – 1992. – №8–9. – С. 29.

⁷⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 73.

⁷⁷ Савчин В. Як ми взяли в полон німецького генерала // Слово Народу. – 1997. – 6 вересня.

⁷⁸ УПА у світлі документів... – С. 84.

⁷⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 3. – С. 238.

⁸⁰ УПА у світлі документів... – С. 85.

З приходом нового 1945 року, перед Різдом, 6 січня, різунівці о 10-й годині вечора несподівано напали на енкаведистів у с. Грабівка, загальна кількість яких нараховувала до 350 вояків. Бій тривав усю ніч до 3 години ранку 7 січня. У бою енкаведисти втратили 120 вбитими, а ті, що залишилися живі, втікали в білизні аж до Калуша⁸¹.

Після бою "Різун" відправив курінь у с. Рибне на відпочинок, але сам у випадковій сутичці із ворогом був важко поранений. Командування куренем перебрав один із найкращих сотенних Павло Вацик – "Прут"⁸².

18 січня курені "Скажені" та "Месники" розквартирувалися в селі Глибоке. Наступного дня енкаведисти пішли в наступ на відділи із сіл Салджава і Росільна. На допомогу їм поспішали гарнізони із Богородчан, Лисця, Солотвина, Надвірної, при підтримці 8 літаків. У цілоденному бою більшовики мали 320 вбитих, а повстанці 17 загиблих і 11 поранених та збили один літак. Новий командир куреня командував відділом не гірше прославленого "Різуна". Він вже 22 січня пішов у рейд по Прикарпаттю через Галицький, Калуський, Долинський райони і повернувся в Чорний ліс. Правда, напередодні рейду 21 січня сотня "Залізни" зазнала болочої втрати. В бою в селі Посіг впав смертю героя її командир "Бойко" та ще троє стрільців⁸³.

Повернувшись з рейду, після короткого відпочинку, "Прут", зберігаючи високу боєздатність відділу, пішов у наступний рейд в Коломийщину⁸⁴. Тут населення жило в "повстанській республіці" – терені, цілком контрольованому повстанцями, де ще не було більшовиків. У зимові місяці 1945 року енкаведисти вирішили знищити "республіку" гордих гуцулів. На Коломийщині розгорілися тяжкі бої. 20 січня сотня "Березівська" (командир "Юрко") з куреня "Карпатський" влаштувала засідку на більшовиків вздовж шляху Космач–Яблунів. У зону вогню березівців втягнулася колона з 9-ти вантажівок, вщерть набитих енкаведистами. Від несподіваного удару загинуло 100 більшовиків, 5 вантажівок залишилися горіти на шляху. Сотня мала трьох убитих і кілька поранених⁸⁵. Тоді ж сотня "Трембіта" теж зробила засідку на шляху Прокурава–Космач. За кілька годин бою більшовики залишили на місці засідки 38 убитих, а повстанці втратили 2-х стрільців убитими⁸⁶.

Через кілька днів сюди привів свій курінь "Прут" і об'єднався для спільних дій з куренями "Гайдамаки" та "Карпатський" – всього 10 со-

⁸¹ Там само. – С. 88.

⁸² Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – С. 86.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 87.

⁸⁵ УПА в світлі документів... – С. 84.

⁸⁶ Там само. – С. 89.

тень чисельністю 1200 старшин і стрільців⁸⁷. На цей час гуцули з куренів, що проходили перевишкіл, висадили в повітря 6 мостів на шляху до Коломиї⁸⁸.

Для ліквідації куренів НКВД спланувало операцію за участю 31, 33, 87 прикордонних загонів і батальйону 256 полку НКВД. Приблизно 30 січня 12 вантажівок із командиром полку Дергачовим потрапили в засідку, влаштовану "Скаженими" та одним з місцевих куренів. Дергачов і штаб батальйону, що їхали бронеавтомобілем, загинули разом з трьома сотнями солдатів. Зі свого боку повстанці мали 12 стрільців убитих і 18 поранених⁸⁹. Тоді ж енкаведисти наступали на с. Космач з Яблунова, Мели, Поляниці, Прокурави, Річки і Жабйого. О шостій годині ранку розпочалися бої, які тривали кілька днів то згасаючи, то розгораючись з новою силою. На початку лютого 1945 року курінь повернувся на свої бази із Гуцульщини.

Станом на лютий-березень 1945 року курінь "Скажені" дуже зріс чисельно. До його складу входили сотні "Змії", "Заведії", "Чорні Чорти", "Стріла", "Лебеді", "Сірі". Він провів чимало боїв та безліч дрібних сутичок. Це була взірцева бойова одиниця, загартована в рейдах і боях, найбільш боєздатна. Курінь був пострахом для ворога. Постійно переслідуваний, він ще більше популяризував боротьбу УПА на Прикарпатті завдяки стрільцтву, відважному й готовому на самопожертву, й талановитим командирам.

У березні 1945 року курінь розформовують. На його базі створюються два курені "Підкарпатський" та "Дзвони", які продовжували боротьбу ще два роки. Із створенням цих куренів закінчується славна історія "Скажених" як окремої бойової одиниці УПА. Проте вона не закінчилася для сотень його вояків, які ще протягом кількох років продовжували завзяту боротьбу проти окупантів. У цій боротьбі багато їх полягло героями, серед них і курінний Василь Андрусак – "Різун". Славний командир загинув 24 лютого 1946 року в бою з рейдовою групою 215 стрілецького полку ВВ НКВД⁹⁰. Оцінюючи його заслуги перед українською нацією, УГВР посмертно нагородила його найвищою повстанською нагородою – Золотим хрестом бойової заслуги першого класу й підвищила до звання полковника.

⁸⁷ Дужий П. // *Новий час*. – 1997. – 11 жовтня

⁸⁸ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952*. – С. 94.

⁸⁹ Дужий П. // *Новий час*. – 1997. – 11 жовтня.

⁹⁰ Содоля П. *Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник*. – С. 64.

РЕЙД УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ПРИБАЛТИКУ

Поневолені народи визнано ідеологами ОУН стратегічним союзником у боротьбі українських повстанців за відродження української державності. Саме у союзі із визвольними рухами цих народів мав бути покладений існуючий імперіалістичний лад і побудована нова міжнародно-правова система, оперта на принцип національного самовизначення. Боротьба за реалізацію висуненого українськими революціонерами гасла "Воля народам! Воля людині!" мала стати платформою для співпраці з антикомуністичними рухами поневолених народів. Практичними кроками на шляху до реалізації цієї мети були проведені протягом 1945–1950 років рейди повстанських відділів білоруськими, польськими, чехословацькими, румунськими теренами.

Ось що писав з цього приводу один з чільних ідеологів українського визвольного руху Осип Дяків – "Горновий": "Засобом затіснення дружби між нами і сусідніми народами з'являються рейди відділів УПА на землі цих народів. Цим шляхом УПА інформує про визвольну боротьбу українського народу та про життя в СРСР (головне ті народи, які самі не пережили страхіть большевицького режиму), активізує революційні протибольшевицькі сили цих народів та підносить протибольшевицькі настрої цих народніх мас, створює практичні передумови для конкретної співпраці цих народів в єдиному протибольшевицькому фронті"¹. Звичних пропагандистських прийомів, таких як поширення листівок чи іншої підпільної літератури серед населення інших країн, у цьому випадку було недостатньо. Адже населення тут або нічого не чуло про українських повстанців, або чуло лише те, що подавала йому ворожа українському визвольному рухові пропаганда. В таких умовах пропагандистський ефект мав бути посилений самою присутністю українських повстанців. "Жива сила у формі бойового відділу, – писав з цього приводу політвиховник УПА Зиновій Соколюк – "Семенів", – своєю організованістю, поведінкою, бойовими пропагандивними акціями чи обороною населення мала б документувати вірність ширеним ідеям, висловлювати бажання народу, а теж показати своє справжнє обличчя й тим доказати брехливість ворожої пропаганди, яка всіма можливими засобами старалася оплюгавити наше підпілля"².

Протягом 1945–1947 років українські повстанці провели цілий ряд успішних рейдів польськими теренами. Їх результатом стала не тільки

¹ Дяків-Горновий Осип. *Ідея і чин*. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 127.

² Семенів З. *Рейди УПА й їх значення // До зброї*. – 1952. – Вип. 16. – С. 1.

зміна ставлення польського цивільного населення до УПА на позитивне, а й налагодження дієвої співпраці із польським підпіллям. Значними успіхами увінчалися рейди УПА словацькими теренами, які спричинили спалахи діяльності місцевих антикомуністичних рухів та навіть зуміли вплинути на хід виборів до парламенту в Чехословацькій республіці³. Найбільшим успіхом цих пропагандистських рейдів був розголос діяльності УПА в західній пресі. Про українських повстанців заговорили провідні газети Європи та Америки⁴. Проте вже незабаром, в другій половині 1947 року, після припинення діяльності українського підпілля на Закарзонні, український визвольний рух практично втратив можливість впливати на події в Центральній та Східній Європі.

Тим не менш, українські повстанці не полишали спроб прорвати утворювану довкола них військову та інформаційну блокади. Зокрема влітку було здійснено успішний рейд повстанської групи на територію Румунії⁵. Вже через кілька тижнів після закінчення цього рейду, 3 вересня 1949 року, Головне Командування УПА видало наказ про розформування Української Повстанської Армії, влиття її вояків до лав Збройного Підпілля ОУН⁶.

Однак навіть після цього було здійснено спробу ще одного закордонного рейду, цього разу в Прибалтику. Метою його було, як і в інших акціях такого типу: пропаганда ідей українського національно-визвольного руху серед населення цих земель та нав'язання контакту з місцевим підпіллям. На той час саме прибалтійські рухи опору поруч з українським залишалися найпотужнішими антирадянськими силами. Очевидно, що сам цей факт спонукав до пошуків контактів між цими силами. Діячі українського визвольного руху намагалися стежити за діяльністю визвольних рухів народів Прибалтики. Про неї інформували на політичних відправах учасників ОУН та УПА⁷, підпільні видання подавали українським читачам отриману ними інформацію про боротьбу їх північних сусідів зі спільним ворогом⁸.

³ Детальніше про ці рейди див. В'ятрович В. *Рейди УПА теренами Чехословаччини*. – Львів, 2001.

⁴ Детальніше про це див. В'ятрович В. *Українська Повстанська Армія у світлі західної преси 1946–1947 рр.* // *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Львів, 2000. – Т. 7. – С. 471–488.

⁵ Політично-пропагандивний рейд на територію Румунії в 1949 р. // *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, 1942–1950*. – Видання Закардонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – Т. 1. – С. 241–245.

⁶ Содоль П. *Українська Повстанча Армія, 1943–1949*. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 59.

⁷ Конспект політичної відправи. Травень 1945 // *Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБ України)*. – Ф. 13. – Т. 15. – С. 661–670.

⁸ Інформативні вісті. – 5 квітня 1947. // *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто, 1987. – Т. 16: Підпільні журнали Закарзонської України. – С. 385–386.

Повстанський рейд до Прибалтики, на жаль, належить до найменш відомих акцій українського підпілля. Справа в тому, що з польських, словацьких чи навіть румунського рейду для сучасного дослідника залишилося доволі багато матеріалів – звітів, документів ворожих УПА структур, спогадів учасників. Натомість джерел для висвітлення цієї акції критично мало. Ніхто з безпосередніх учасників рейду не залишив спогадів, маємо лише листівки, приготовлені для розповсюдження під час його проведення⁹. Довгий час взагалі залишалося відкритим питання, чи було здійснено цю акцію, чи вона так і залишилася лише в планах українських підпільників.

Василь Галаса

Першою розповіла про прибалтійський рейд Марія Савчин, дружина Василя Галаси, у своїх споминах "Тисяча доріг"¹⁰. Згодом суттєво детальніше описав у своїх мемуарах цю акцію і сам Галаса¹¹. Отже, опираючись на ці матеріали, спробую відтворити основні етапи підготовки та реалізації акції.

Підготовка рейду розпочалася влітку 1950 року. Можливо, питання про його проведення було вирішене на конференції Проводу ОУН, що відбулася незадовго перед цим. Ідеологічний бік справи доручено забезпечити одному із її учасників Василю Галасі, на той час крайовому провіднику ОУН на Північно-Західних Українських Землях. Такий вибір зроблено не випадково, адже саме він вже мав великий досвід в підготовці та організації пропагандистських рейдів на Словаччину. Василь Галаса підготував спеціальні вказівки для учасників рейду, написав листівки. Оскільки рейд мав проходити теренами Білорусі, то крім листівки, зверненої до народів Прибалтики "Литовці, латиші, естонці!" (українською мовою та її скорочений варіант російською), підго-

⁹ *Литовці, латиші, естонці! // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18.; До Білоруського народу // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 261.; Литовці, латиші, естонці! // Львівський історичний музей. – Фондова група "Пам'ятки визвольних змагань".*

¹⁰ *Літопис Української Повстанської Армії – Торонто-Львів, 1995. – Т. 28.*

¹¹ *Галаса В. Спогади. Машинопис // Зберігаються в домашньому архіві Володимира В'ятровича у Львові.*

Воля народам!

Воля людині!

ЛИТОВЦІ, ЛАТИШІ, ЕСТОНЦІ!

Палко вітаємо Вашу визвольну боротьбу проти російсько-більшевицьких окупантів.

В Україні таку ж боротьбу веде Організація Українських Націоналістів (ОУН), керована Степаном Бандерою та Українська Повстанча Армія (УПА) на чолі з генералом Тарасом Чупринкою. Найвищим керівним органом нашої національно-визвольної боротьби являється Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). За кордоном нашу боротьбу і державно-політичні інтереси України репрезентує Закордонне Представництво УГВР.

Боротьба за **волю народів і людини** — основний зміст нашої політичної програми.

ЛИТОВЦІ, ЛАТИШІ, ЕСТОНЦІ! Боротьбу наших народів за своє визволення ми musimо вести спільно — musimо ставити її в єдину розумну площину — в площину боротьби за побудову самостійних національних держав **усіх** поневолених Москвою народів. Musimo ліквідувати зеволку, і джерело неволи — російську імперію. Росіяни мусять навчитися жити на своїй землі і коштом власної праці. Доки існує російська імперія, поти ні один сусідючий з нею народ не може вільно жити. Доля Ваших народів в 1940 році наглядно потверджує це.

ЛИТОВСЬКІ, ЛАТИСЬКІ, ЕСТОНСЬКІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ! Затіснюйте співпрацю з нашим визвольним рухом. Пересидайте в Україну свою підпільну літературу, листівки, заклики. Наставляйте своїх побратимів, щоб вони, будучи у ворожій армії, на примусових роботах на Сибірі, у в'язницях і концтаборах та при всяких інших обставинах, нав'язували з українцями дружбу і щоб спільно допомагали собі в житті та боротьбі проти окупанта.

Ми завжди робили, робимо і робитимемо так само.

Хай живуть самостійні національні держави — Литовська, Латиська, Естонська, Українська!

1950 рік

**Організація
Українських Націоналістів**

товлено окрему листівку "До Білоруського народу". Головним мотивом другої листівки був заклик до боротьби із московським поневоленням: "Білоруська Інтелігенце! – читаємо тут – Ставай на чоло боротьби свого многострадалного народу. Досить неволі зазнав Білоруський народ. Веди його в бій за національне і соціальне визволення. Білоруські селяни і робітники! Російсько-большевицькі імперіалісти зробили Вас німими рабами на Вашій рідній землі. Ставайте до боротьби за своє національне визволення: за землю, за належну працю і платню на заводах і шахтах, за волю Вашу і цілого Білоруського Народу"¹². Для посилення пропагандистського ефекту листівку проілюстровано чудовим дереворитом відомого повстанського художника Ніла Хасевича – "Бей-Зота" "Воля народам! Воля людині!".

Основний наголос в заклику до народів Прибалтики робився на необхідності налагодження тісної співпраці між визвольними рухами

Василь Сементух – "Ярий"

всіх поневолених народів. "Литовці, латиші, естонці! – писав Галаса. – Боротьбу наших народів за своє визволення ми мусимо вести спільно і мусимо ставити її в єдину розумну площину – площину боротьби за побудову самостійних національних держав усіх поневолених Москвою народів... Литовські, латиські, естонські революціонери! Затіснюйте співпрацю з нашим визвольним рухом. Пересилайте в Україну свою підпільну літературу, листівки, заклики. Наставляйте своїх побратимів, щоб вони, будучи у ворожій армії, на примусових роботах на Сибірі, у в'язницях і концтаборах та при всяких інших обставинах нав'язували з українцями дружбу і щоб спільно допомагати собі в житті та боротьбі проти окупантів. Ми завжди робили, робимо і робитимемо так само"¹³.

¹² *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 261*

¹³ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18.*

"Скріплюйте зв'язки з українським визвольним рухом, – читаємо в російському варіанті звернення. – Спільним фронтом розвернемо наступ проти загального окупанта. Хай живе Антибольшевицький Блок Народів! Відгукніться таким самим чином на наш заклик"¹⁴.

Остаточно справу рейду вирішено на нараді Василя Галаси з окружними провідниками ОУН Волинської області Олександром Савириєм – "Аркасом" (Луцька округа), Василем Сементухом – "Ярим" (Ковельська округа), "Борисом" (прізвище невідоме, Берестейська округа). "Ярий" отримав завдання сформувати групу для рейду, "Аркас" – надрукувати підготовлені Галасою листівки¹⁵.

Крім названих звернень до білорусів та народів Прибалтики, повстанці взяли з собою в якості пропагандистського матеріалу брошури "Чи большевики ведуть до комунізму", "Хто такі бандерівці і за що вони борються" Петра Федуна – "Полтави", "Платформу УГВР", "Універсал УГВР"¹⁶. Як вказував у розмові з дружиною Галаси Марією Савчин учасник рейду Василь Сементух – "Ярий", повстанці були так обвантажені пропагандистською літературою, що не змогли взяти зі собою більшої кількості харчів¹⁷.

Групу з дванадцяти повстанців, призначену для виконання рейду, очолив районний провідник Камінь-Каширського району "Рибак". Вони рушили на початку серпня 1950 року і пройшли маршрутом через населені пункти Дорогочинського, Білозерського, Ружанського, Слонимського та Барановицького районів Білорусі. Перші дні пересування були для повстанців доволі легкими, адже вони часто мандрували прикордонними білоруськими територіями, добре знали цей терен, мали тут знайомих, в яких могли поповнити харчові запаси¹⁸.

Василь Галаса, який ознайомився зі звітом про акцію, переповідає коротко у своїх спогадах про подальший її перебіг. Зважаючи на відсутність в сучасного дослідника самого звіту, цей переказ є чи не єдиним джерелом про проходження рейду. Отже, він вказує на приязне ставлення місцевого населення до повстанців. Поруч з тим відзначено дещо настожене ставлення до них з боку інтелігенції. "Повстанці, – читаємо в його спогадах, – провели кілька зустрічей з учителями білорусами, вручили їм нашу літературу. В розмовах вчителі сприймали нашу інформацію мовчки, своїх поглядів не відкривали. На гострі запитання відповідали ухильно, чи то зі страху пред МГБ, чи за переконаннями"¹⁹.

¹⁴ Литовци, латъши, естонци! // Львівський історичний музей. – Фондова група "Пам'ятки визвольних змагань".

¹⁵ Галаса В. Спогади. Машинопис. – С. 135.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 28. – С. 382.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Галаса В. Спогади. Машинопис. – С. 134–135.

За кілька днів активної пропагандистської діяльності українських повстанців про їх перебування на теренах Білорусі дізналися представники місцевої влади, а отже й каральні органи СРСР. "Через декілька днів наших відвідин білоруських сіл групи військ МВД БССР почали блокувати дороги, мости, переправи на річках. В ліси попрямували опергрупи, сексоти. Влаштували засідки. За всіма ознаками ворог зорієнтувався щодо напрямку нашого рейду в сторону Литви і блокував лісові масиви в цьому напрямку"²⁰. Просуватися далі в напрямку, очевидно, відомому ворогові, по загроженому ним терені не було можливості. Зважаючи на це, групі так і не вдалося дійти до литовських теренів, повстанці змушені були повертати на Волинь. Марія Савчин вказує, що рейд довелося перервати також із тої причини, що Василь Сементух – "Ярий" не зміг далі брати участь в акції, так як "справи вимагали його присутності в окрузі, і він повернувся із своєю охороною"²¹. Проте еміведисти не збиралися залишати в спокої повстанців. Під час зворотньої дороги при переправі через річку Ясельду в Білозерському районі вони організували засідку на українських підпільників. Повстанці зуміли пробитися через неї без втрат та врешті повернутися на рідні терени. Згідно зі спогадами Марії Савчин, до рейду на прибалтійські терени готувалися відправити кілька груп²². Цілком можливо, він планувався як початок масштабнішої акції із налагодження зв'язку з підпільниками Прибалтики. Очевидно, після невдачі першої групи наказ про відхід у рейд інших груп відмінили і реалізація ширшої акції була відкладена.

Так завершилася остання спроба закордонного рейду українських повстанців. Можливо, з часом відкриються нові джерела про цю пропагандистську акцію і дослідники зможуть більше дізнатися про її підготовку та перебіг. Проте навіть сьогодні, опираючись на доволі скромну джерельну базу, можна переконливо стверджувати, що спроба здійснення прибалтійського рейду є свідченням незламності українських повстанців. Адже в другій половині 1950 року, після вбивства Головного Командира УПА Романа Шухевича, ліквідації інших провідних членів українського визвольного руху, розгрому значної кількості його структур, в Москві були переконані в остаточному кінці підпілля. Всупереч цьому українські повстанці здійснили відважну спробу зв'язатися із братами по зброї в Прибалтиці. Незважаючи на її невдачу, вона задемонструвала ідейну силу українського підпілля, яке навіть після великих втрат продовжувало реалізацію свої стратегії – повалення радянського імперіалізму силами поневолених народів.

²⁰ Там само.

²¹ Літотис Української Повстанської Армії – Т. 28. – С. 382.

²² Там само. – С. 53.

Постаті визвольного руху

Олександр ВОВК

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШОГО КОМАНДИРА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

За десять років незалежності Української Держави науковці та місцеві пошуковці-дослідники внесли вагомий вклад у розробку, дослідження та висвітлення діяльності українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., а саме політичних структур ОУН та УГВР і збройної сили – УПА. До 60-річчя святкування УПА в науковому обігу з'явилися нові оригінальні документи, побачило світ багато різних видань мемуарної літератури, публікацій у періодичній і неперіодичній літературі.

Нині вже більш-менш устійненими є періодизація, межі діяльності, керівний склад національно-визвольного руху, склалися навіть певні стереотипи щодо бачення подій, обставин та персоналій. Подальший поступ у цьому напрямі потребує поглиблення досліджень, розширення вивчення різних аспектів діяльності руху, впровадження в науковий обіг всього наявного в архівах України й інших країн та організацій комплексу документів.

На сьогодні при загальній поінформованості громадськості та наукових кіл про перший етап започаткування широкомасштабної організованої збройної боротьби національно-визвольного руху у вигляді Української Повстанчої Армії, більш детальний перебіг подій, обставини, учасники залишаються ще не з'ясованими. Зокрема, таким є питання керівництва Повстанчою Армією, а саме: хто був її першим командиром на першому етапі зародження і постання у 1942–1943 рр.

За часів перебування України у складі СРСР одностайної відповіді на це питання не було. Зокрема, в монографіях представників української діаспори перші керівні персоналії УПА не були устійнені. Безпосередній учасник подій ("урядуючий провідник ОУН") Микола Лебедь у своїй праці "УПА, Українська Повстанська Армія"¹, виданій у 1946 р., напевно, з конспіративних причин оминув це питання.

Наступний дослідник Лев Шанковський у праці "Українська Повстанча Армія"² називає командиром УПА-Північ* полковника Дмитра Клячківського – "Клима Савура" та констатує загибель у бою з німець-

¹ *Лебедь Микола. УПА, Українська Повстанська Армія. – Видавництво Пресового Бюро УГВР, 1946.*

² *Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – Вінніпег, 1953.*

* Тут і далі автор публікації обходить твердження опонентів про діяльність від початку 1943 р. УПА-Північ та першість у командуванні УПА Романа Шухевича – "Тараса Чупринки" як позбавлені на той час документальних підтверджень.

Василь Івахів – "Сонар" – "Сол"

ким військовим підрозділом 13 травня 1943 р. біля села Черниш на Колківщині (Волинська обл.) поручника Василя Івахіва – "Сонара", поручника Юліана Ковальського ("Гарпун" – тут і далі авторські уточнення – О. В.) і хорунжого Семена Снятецького ("Сівко" – О. В.).

Ще один автор – Петро Мірчук у своїй праці "Українська Повстанська Армія, 1942–1952"³ також називає командиром УПА-Північ Дмитра Клячківського*, а першим шефом штабу Василя Сидора ("Конрад", "Крегул" – О. В.). За його словами на становищі ШВШ Василя Сидора змінив полковник УНР Леонід Ступницький – "Гончаренко".

Не внесли ясності у це питання й "критично-викривальні" праці радянських науковців. За часів т. зв. "застою" допускалося твердження про те, що "за особистим наказом Гімmlера "головнокомандуючим УПА" призначили Романа Шухевича"⁴. У період т. зв. "перебудови" питання набуло певної контроверсії і повстанськими головнокомандувачами називалися "офіцери або багаторічні агенти абверу: Д. Клячківський, Р. Шухевич"⁵.

Не змінилося ставлення до цього питання, за винятком деяких припущень⁶, і за часів української незалежності. Більшість сучасних науковців, посилаючись на відомі джерела й літературу, називає Дмитра Клячківського – "Клима Савура" першим командиром УПА⁷. Окремі здогади про те, що першим командиром УПА міг бути Василь Івахів –

³ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952.* – Мюнхен, 1953.

* Автор помилково подав ім'я: Роман.

⁴ Даниленко С. Т. *Дорогою ганьби і зради.* – К.: Наукова думка, 1972. – С. 228.

⁵ Давиденко В. А. *Українська Повстанча Армія: шлях ганьби і злочинів.* – К.: Знання, 1989. – С. 10.

⁶ Вовк О. *До питання постання УПА під проводом ОУНСД // Український історик.* – 1995. – № 1–4. – С. 141; Вовк О. *До питання утворення УПА під проводом ОУНСД // Архів України.* – 1995. – № 1–3. – С. 68.

⁷ Косик В. *Україна під час Другої світової війни. 1938–1945.* – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992; Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник.* – Нью-Йорк: Пролог, 1994; Дробот І. Х., Кучер В. Х., Слісаренко А. Г., Чернеча П. М. *Український народ у Другій світовій війні.* – К.: Школяр, 1998; Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття.* – Львів, 2000; Ткаченко С. *Повстанческа армія: тактика боротьби.* – Минск: Харвест–Москва: АСТ, 2000.

"Сом", найбільш аргументовано висловив А. Кентій у своїй праці "Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр."⁸. Однак, навівши (без архівних посилань) кілька вагомих аргументів* на користь В. Івахіва, автор все ж схильний до усталеного погляду про першість Д. Клячківського.

Нині свідчення учасників, більш критичний аналіз джерел дають підстави ще раз звернутися до цього питання й спонукають до руйнування усталеного погляду на нього.

Розглянемо перебіг подій у 1942–1943 рр. та участь у них двох вищезазначених осіб.

Від початку 1942 р. відома діяльність Дмитра Клячківського – "Білаша"- "Охріма" на посаді провідника ПЗУЗ. У першій половині 1942 р. до виконання обов'язків військового референта ПЗУЗ також приступав Василь Івахів – "Сонар"- "Сом".

Одна з перших згадок, яка розмежовує їх функції влітку 1942 р., – це свідчення у 1945 р. полоненого спецгрупою НКВД командира з'єднання груп "ЗЗ" Юрія Стельмащука – "Кайдаша"- "Рудого" про те, як він був військовим референтом Ковельської округи: "Наближено 10 липня 1942 р. я отримав наказ від крайового провідника "Клима Савура" прибути до нього зі звітом... Прибувши у визначений час, я через Волинського обласного провідника "Вовка" був представлений "Климу Савуру", що мав тоді псевдонім "Білаш". Вислухавши мій звіт про стан військової роботи у Ковельській окрузі, "Клим Савур" відправив мене до свого військового референта "Сома", якому я повторив свій звіт і ми з ним обговорили такі питання:

1. Про проведення підстаршинського вишколу.
2. Про посилення роботи у проведенні військових вишколів з членами ОУН.
3. Про підготовку кандидатур для роботи на командних посадах у штабі військової округи, яка мала бути організована паралельно з організаційною округою.

Це була моя перша зустріч з "Климом Савуром"⁹.

З наведеного видно, що крайовий провідник ПЗУЗ (Д. Клячківський) особисто зустрічався з працівниками військової референтури нижчих рівнів для безпосереднього ознайомлення зі станом військової роботи.

⁸ Кентій А.В. *Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* – К., 1999.

* При цитуванні А. Кентій не точно вичитав псевдонім В. Івахіва – "Сом" і трактував його як "Сем". Більш критичний аналіз тексту дає право авторові публікації стверджувати правильність першого варіанту.

⁹ *Архів Управління Служби Безпеки України у Волинській області (далі – Архів УСБУ ВО).* – Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмащука. – Т. 1. – Арк. 42.

Однак конкретні завдання (після обговорення питань) з військової діяльності давав військовий референт (В. Івахів).

Розмежування функцій Д. Клячківського та В. Івахіва як керівників різних структур видно з інших свідчень Юрія Стельмащука, коли той не як військовий референт, а як заступник хворого тоді провідника Ковельської округи "Ящура" виїхав у вересні 1942 р. на обласну нараду керівників ОУН Волинської області в село Метишин Луцького району. Нараду проводив "Клим Савур". Крім окружних провідників, на нараді були присутні референти обласного проводу. На нараді піднімалися питання розширення і зміцнення роботи, залучення нових членів та масової виховної роботи серед членів ОУН. Далі Ю. Стельмащук недвозначно стверджує, що "питань військової роботи не було в порядку дня наради"¹⁰.

У контексті наведених питань наради слід зазначити про відсутність будь яких рішень з організації збройної боротьби чи творення мілітарних підрозділів. Нарада, на якій Ю. Стельмащук дізнався про такі рішення, відбулася пізніше (про що йтиметься далі). Таким чином, у жовтні 1942 р. крайова ОУН ПЗУЗ, не маючи жодних санкцій Проводу ОУН, формально не організовувала жодних збройних підрозділів.

Тут слід зазначити, що швидке загострення суспільних та військово-політичних відносин на ПЗУЗ внесло значні корективи у діяльність місцевих провідників ОУН, які змушені були діяти відповідно до перебігу подій. До таких провідників насамперед належить Сергій Качинський – "Остап" (ймовірно військовий референт Рівненської обл.), який наприкінці 1942 р. першим почав організовувати з членів і симпатиків ОУН збройні групи (боївки).

Ось що свідчив про ці події їх учасник, ШВШ УПА та командир УПА-Захід Василь Сидор ("к-р В. Виштий") у своїй праці "Два етапи УПА (спроба огляду повстання і дій УПА в період німецької окупації)": "Властиво, УПА створило саме життя. Старшина доручень, висланий на Полісся П/43 в справі розглянути той надзвичайно придатний терен, zorganizувати [і] пов'язати окремі повстанські підвідділи, вернувся і позвітував, що такі відділи слабкі чисельно, та міцні якісно, існують на Поліссі вже від листопада 1942 р. і діють"¹¹. Про першого організатора повстанських підвідділів В. Сидор писав: "Тож усі знають Остапа (Качинський), як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійніших, вроджених ватажків, бо старшин ні підстаршин не було"¹².

¹⁰ Архів УСБУ ВО – Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмащука. – Т. 1. – Арк. 43.

¹¹ Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 48.

¹² ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 48.

Висвітлений вище загальний підхід ОУН до збройної боротьби почав кардинально змінюватися після військової конференції Проводу ОУН на початку грудня (наприкінці листопада – О. В.) 1942 р. За спогадами її організатора – військового референта ЗУЗ Л. Павлишина – "Вовка", у ній брали участь "урядуючий провідник" М. Лебець – "Максим Рубан", військовий референт Проводу Д. Грицай – "Дуб", військовий референт ПЗУЗ В. Івахів – "Сом", військовий референт ОСУЗ М. Медвідь – "Крук" – "Карпович" та офіцер для спеціальних доручень Проводу І. Климів – "Легенда". Заслугує на увагу цитований (умовно – О. В.) Л. Павлишиним виступ військового референта ПЗУЗ Василя Івахів: "Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо повстанчу армію!... Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже ми не можемо взяти їх під свою опіку?"¹³.

Наслідком конференції було прийняття постанови. Зі спогадів Л. Павлишина можна виділити деякі вагомні її положення: "Час, доки сторони воюють, а нам німці не заважають, треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН... Треба негайно створити збройні сили для захисту населення Волині й Полісся з огляду на присутність там польських банд і червоних партизанів"¹⁴. Крім постанови, група учасників конференції (Л. Павлишин, В. Івахів, М. Медвідь) у січні 1943 р. розробила "Маніфест" та інструкцію з втілення запланованого в життя.

У контексті результатів названої військової конференції Проводу на початку 1943 р. військова референтура ОУН мала відповідні інструкції для розширення військової діяльності, зокрема на ПЗУЗ.

За військовими рішеннями приймаються рішення політичні. 17-23 лютого 1943 р. відбулася III Конференція ОУН, яка, перейменувавшись на ОУН-СД (Самостійники Державники), прийняла постанови, які визначили напрями подальшої збройної боротьби¹⁵.

У лютому 1943 р. проводом ПЗУЗ у рамках військових і політичних рішень ОУН-СД видано директиви про організацію партизанської структури (повстанської армії).

За свідченням вже згаданого Ю. Стельмащука: "У лютому 1943 р. я. поїхав у с. Піддубці Теремнівського р-ну Волинської обл., де крайовим військовим референтом "Сомом" було скликано нараду з питань організації УПА. Це було наближено 15 лютого 1943 р. На нараді було запропоновано:

1. Встановити, скільки можливо у кожному районі виставити людей до лав УПА на випадок необхідного відкритого виступу.

¹³ Щеглюк В. ...Як роса на сонці. – Львів: Фенікс ЛТД, 1992. – С. 89.

¹⁴ Там само. – С. 91–92.

¹⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955. Бібліотека українського підпільника. – 1955. – Ч. 1 // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Торонто, 1989. – С. 82, 85–86.

2. Намітити і розподілити по районах командний склад у відповідності з наміченим контингентом учасників УПА.

3. Розподілити зброю, боєприпаси і продукти харчування по районах за таким же принципом.

4. Строго конспіративно провести на місцях (у районах) загальний військовий вишкіл зі всіма наміченими до лав УПА.

Таким чином, це була директива про організацію УПА¹⁶.

Далі Ю. Стельмащук недвозначно заявляє, що всією роботою на місцях з організації УПА на Волині (Волинська обл. – О. В.) повинен був керувати референт з військових справ Волинського обласного проводу¹⁷. Екстраполюючи це твердження на вищу посаду військового референта крайового проводу ПЗУЗ, можна припустити, що всією роботою на місцях з організації УПА на ПЗУЗ повинен був керувати Василь Івахів.

Згідно з матеріалами III НВЗ ОУН (від серпня 1943 р.): "Провід ОУН на III Конференції у лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військових дій. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії (УПА)... УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народньої Армії"¹⁸.

Широкомасштабний "виступ перших збройних відділів" (не боївок – О. В.) припадає в часі орієнтовно на 15 березня – 10 квітня 1943 р. Тоді з німецької служби перейшла "в ліс" більшість т. зв. української допоміжної поліції та інших спеціальних формувань (загалом 4–5 тис.). "Це були, – за словами полковника штабу УПА М. Омелюсіка, – основні кадри саяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА"¹⁹.

Отже, весною 1943 р. почалась організація військово-партизанських структур у великих масштабах.

Поряд з військовими подіями на ПЗУЗ, у квітні 1943 р. відбулися події й військово-політичного характеру. 9 квітня 1943 р. розпочалися (напевно, продовжилися після переговорів 22 лютого за участю політичного референта проводу ПЗУЗ Я. Бусла – "Галини") ділові переговори між Головною Командою УПА "Поліської Січі" і представниками військової референтури крайового проводу ОУН-СД. Їх учасниками були: від УПА – отаман Т. Боровець – "Бульба" та отаман О. Щербатюк – "Зубатий", а від ОУН-СД "командуючий" військовими підрозділами поручник В. Івахів – "Сонар"

¹⁶ *Архів УСБУ ВО. – Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмащука. – Т. 1. – Арк. 43.*

¹⁷ *Там само.*

¹⁸ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій... – С. 97.*

¹⁹ *Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА, 1995. – Т. 1. – С. 26.*

і Р. Петренко – "Омелько"- "Юрко"²⁰. Поручник В. Івахів від імені "урядуючого провідника" Миколи Лебедея – "М. Рубана" висловив ряд пропозицій, які Т. Боровцем – "Бульбою" були розцінені як "монопартійні" та "диктаторські"²¹. Реальним наслідком переговорів стала тільки угода про спільну назву "УПА". Таким чином, військові підрозділи ОУН-СД формально отримали її у квітні 1943 р.

Весняні місяці 1943 р. ознаменувалися для УПА активною організаційною діяльністю, збройною боротьбою з супротивниками та втратами.

Організаційна діяльність Василя Івахіва в цей період фіксується у 1946 р. свідченням полоненого спецгрупою НКВД командира з'єднання груп "44" Федора Воробця – "Верещака"- "Шигунича Дениса": "У квітні 1943 року я за вказівкою колишнього військового референта крайового проводу "Північ" "Сома" був задіяний у якості референта розвідки у штабі групи УПА "Заграва", яку очолював "Дубовий"²².

Щодо збройної боротьби, Василь Сидор у вже цитованій праці свідчив: "Весна 1943 р. принесла нам такі підсумки: кілька сот відбутих боїв і сутичок з німцями... понад 10 тис. постійно рейдуючих відділів УПА, багато здобутого майна і боєприпасів, перехід до нас усієї поліції і шуцманшафтів"²³.

Щодо військових втрат, автор зазначав: "... смерть крайового командира УПА-Північ сотника "Сома" (Василь Івахів – О.В.), його шефа штабу пор. Гарпуна (Юліян Ковальський – О. В.) і ад'ютанта хорунжого Сівка (Семен Снятецький – О. В.) під Деражною дня 13 травня 1943 р. на Полі Слави"²⁴.

Таким чином, безпосереднім учасником подій В. Сидором (на той час, напевно, працівником штабу УПА) устійнено посади трьох вищих керівників УПА на час їх загибелі у травні 1943 р.

Виявленим у архіві "Розпорядженням Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України"²⁵, яке

²⁰ Учасник переговорів Р. Петренко у своїх спогадах подав відмінні інформації про переговори. Зокрема, учасниками переговорів названі Д. Клячківський – "Охрім" та І. Литвинчук – "Дубовий". Див.: Р. Петренко. *За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1999. – Т. 27. – С. 105–110.*

²¹ Жуковський А. *Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – К., 1992. – С. 59 – 60.*

²² *Архів Управління Служби Безпеки України у Тернопільській області (далі – Архів УСБУ ТУ).* – Архівно-кримінальна справа Ф. В. Воробця. – Т. 1. – Арк. 16.

²³ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 49.*

²⁴ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 49.*

²⁵ *Повна назва "Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії, видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 року, як найвищої і єдино-суверенної влади України". Див.: ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 1–3.*

вийшло 15 травня 1943 р., формально фіксується (устійнюється) наступник першого командира УПА "Сома" Дмитро Клячківський – "Клим Савур".

Введений на цей час у науковий обіг²⁶ комплекс документів УПА свідчить про подальше виконання Д. Клячківським функцій командира УПА до листопада 1943 р. Після нього їх формально перебрав Роман Шухевич – "Тарас Чупринка".

З викладеного вище можна зробити висновки:

– Від 1942 р. Д. Клячківський виконував функції провідника ПЗУЗ, а В. Івахів – військового референта.

– Взимку 1942 - навесні 1943 р. В. Івахів безпосередньо бере участь у нормуванні діяльності військової референтури ОУН, розпочинає процес творення великих формувань УПА та призначає відповідних командирів.

– У квітні 1943 р. у переговорах з командуючим УПА "Поліська Січ" отаманом Т. Боровцем – "Бульбою" В. Івахів укладає угоду, результатом якої стало прийняття збройними формуваннями ОУН-СД назви УПА.

– Від часу постановня УПА ("рання весна 1943 р."), орієнтовно до дня загибелі 13 травня 1943 р. В. Івахів виконує обов'язки командира УПА.

На завершення, однозначний висновок про першість Василя Івахіва в командуванні УПА дає наказ №0552 (від 14 жовтня 1952 р.) Головного Командира УПА "В. Ковалю" (В. Кук), у якому серед інших полеглих організаторів УПА зазначений: "к-р Сом – Василь Івахів, перший командир і військовий вишкільник відділів УПА-Північ"²⁷. Згаданий наказ останній з виявлених наказів УПА. Виходячи з військової субординації, останній наказ в армії єдино правильний і виконується. Це разом з поданою вище інформацією дає підстави для перегляду вже усталеного стереотипу про першого командира УПА.

²⁶ *Літопис УПА. Нова серія.* – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2: *Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943–1944.*

²⁷ *ДА СБ України.* – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 286.

Василь ГУМЕНЮК

ФОТОГРАФ УПА "ЛИПКЕВИЧ"

*Це було в якесь велике свято.
Сумніву, що так було, нема.
Серед всіх – повстанець з апаратом.
Хто ж тоді картину цю знімав?
Може їх було у сотні двоє,
Тих, хто хист знімати хлопців мав?
Щоб увіковічнити героїв,
Сміло й мудро хтось тоді подбав.
Зиновій СЕРДЮК*

Повстанські фотографії... Це словосполучення викликає в мене захоплення, глибоку повагу, деяку заздрість і безліч запитань, на які майже немає відповідей. Вони працювали "між двох вогнів": з одного боку – карателі, з іншого – Служба Безпеки ОУН. Фотографувати в УПА було суворо заборонено, а порушення наказу прирівнювалося до зради. Вже й не кажу, як важко було роздобути світлочутливі матеріали – плівки чи пластинки, фотопапір, реактиви, а як непросто обробити фотоматеріал в умовах підпілля, забезпечивши його довготривале збереження, а найперше – де взяти фотоапарат?! Мій батько розповідав, що під час німецької окупації категорично заборонялося мати радіоприймачі й фотоапарати без спеціального дозволу, а в радянській дійсності, коли все працювало "для фронту, для перемоги", фотоапарат був річчю малопоширеною (аби не сказати майже недоступною).

Але як немає правил без винятків, так не могло бути перешкод для тих, хто офірував життя на олтар України. Виймалися зі сховків довоєнні запаси фотоматеріалів і апаратури, здобувалися в боях і хитрощами трофеї, дечим допомагали симпатичні-професіонали, й очевидно, тому, хто водив за носа цілі свори гестапо й НКВД, вдавалося обійти й "рідну СБ", яка часто закривала очі на такого роду порушення. Отож з постановням Незалежності почали виринати на світ Божий повстанські світлини – то з якихось тайників, то з сімейних альбомів, а то й з-під землі в буквальному розумінні, як у випадку з добре відомим Яворівським архівом...

Серед його 216 світлин є одна (№188), де в групі повстанців зафіксовано усміхненого юнака з відкритим фотоапаратом на колінах. Ця світлина сама по собі дуже високої якості як з точки зору техніки, так і композиції, а крім того, вона засвідчує, що в цьому повстанському підрозділі було щонайменше два фотоапарати і, відповідно, фотографії.

*1. Іван Онуфрієвич Гаргат –
"Липкевич", фотограф УПА
з фотоапаратом "Zeiss-Ikon".
Фрагмент світлини №188
з Яворівського архіву УПА.*

Тепер вже відомо, хто знімав цей сюжет, але про це згодом, бо зараз мова піде про повстанця з фотоапаратом. Ідентифікувати останній було набагато простіше, аніж його "господаря": при відповідному збільшенні встановлено, що фотокамерою є німецький "Zeiss-Ikon" на плівку 6 см і формат кадра 4,5 x 6 см.

Відбитки з негативів повстанці виготовляли так званним контактним способом, при якому світлина одержується такого ж розміру, як і негатив. Цей спосіб не потребує ніяких додаткових пристроїв (зокрема збільшувача) і дозволяє здійснювати процедуру в будь-якому темному приміщенні за наявності червоного скла. Світлини розміру 4,5 x 6 см хоч і маленькі, але при фотографуванні широким планом (портрет) цілком задовільні. Вони є в багатьох "колекціях" і якраз відповідають формату названого вище апарата.

Встановлення імені повстанця з фотоапаратом на світлинці №188 Яворівського архіву тривало майже два роки. Було опрацьовано кілька версій, аж поки його не впізнала пані Марія Антонюк зі с. Камінне Надвірнянського району: "Липкевич" з Іваниківки Богородчанського району. На листа до цього села відгукнулися директор школи п. Ганна Глушак та вчитель історії Федір Романишин. Вони назвали ім'я повстанського фотографа: Іван Гаргат і вказали адреси проживання його братів та сестер. Це дозволило достатньо повно відтворити біографію героя.

...Іван був першою дитиною в Онуфрія та Ганни Гаргатів – селян середнього достатку з села Іваниківки. Він народився 1923-го року, а загалом в родині Гаргатів виросло ще шестеро дітей: Марія, Василь, Михайло, Федір, Микола та Марта. В 1943 році, коли в Чорному лісі Василь Андрусак – "Трегит"-"Різун" формував свою першу сотню, Іван Гаргат, не вагаючись, вступає до лав УПА, де й діяв у якості стрільця під псевдонімом "Липкевич". Дуже скоро "Різунова" сотня виросла в

2. "Липкевич" (в центрі) готується до фотографування.
Рейд у Румунію, 1949 рік.
Фрагмент світлини №130 з Яворівського архіву УПА.

курінь, її командир – в курінного, а незабаром і в командира ТВ-22 "Чорний ліс".

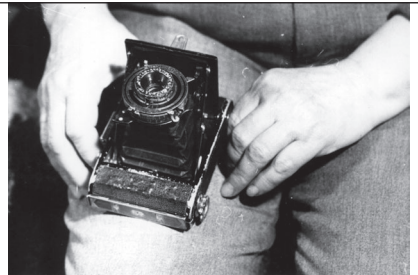
В цей же час неподалік провідник Петро Мельник – "Хмара" формував курінь "Дзвони". За наказом штабу УПА, "Липкевича", вже в ранці старшого вістуну, було переведено до цього відділу, де він і діяв довший час.

У спогадах учасника тих подій читаємо: "...Відділ Хмари отаборився в лісі над селом Гринівкою.

- Друже командире, зголошую прихід з розвідки-відрапортував старший вістун Липкевич. Стрільці збуджені, веселі..."¹. Далі розповідається, як повстанці розгромили гарнізон НКВД і запорукою

3. Фотоапарат "Zeiss-ikon",
в руках "Липкевич".
Фрагмент світлини №188 з
Яворівського архіву УПА.

3а. Фотоапарат "Zeiss-ikon",
Сучасна реконструкція композиції

¹ Кармелюк. Бій у селі Гриніві (22 червня 1945 р.) // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 4: Чорний ліс. – С. 56–59

4. Група повстанців. Фото "Липкевича".
Світлина №111 з Яворівського архіву УПА.

5. Повстанська "лазня".
Фото "Липкевича".
Світлина №119 з Яворівського архіву
УПА.

успішного висліду бою була старанно проведена розвідка, яку здійснила група "Липкевича".

Важко сказати, чи фотографував Іван Ґаргат у Чорному лісі. Мабуть, так, але прямих свідчень тому нема. Та коли наприкінці 1945 року "Хмару" перевели в ТВ-21 "Гуцульщина", він взяв із собою 10 побратимів. Був серед них і "Липкевич" – вже з фотоапаратом. Тим самим "Zeiss-Ikon", що його бачимо на світлині №188 з Яворівського архіву. Рідний брат "Хмари" Іван Мельник – "Залізник", який проживає в Снятині, розповідає, що апарат було куплено за особистим розпорядженням "Хмари" в шевця Тимчука зі села Камінне Надвірнянського району, якому заплатили 1000 рублів. Цим фотоапаратом "Липкевич" знімав щонайменше до осені 1949 року – часу перебування в ТВ-21, але в Яворівському архіві збереглося лише 12 негативів, які мають формат 4,5 x 6 см, тобто такий, що його видавав вже названий

6. Повстанці на марші.
Фото "Липкевича".
(в центрі – командир ТВ-21 "Хмара", Петро Мельник).
Світлина надана п. Л. Вардзаруком.
Публікується вперше.

"Zeiss-Ikon". На жодному з цих знімків "Липкевича" нема, отож є всі підстави вважати Івана Гаргата їх автором. Під час рейду в Румунію в червні-липні 1949 року він також фотографував: світлина №130 зафіксувала його якраз у момент наведення апарата...

Унікальну світлину, датовану 1946 роком, надав пан Лук'ян Вардзарук з Івано-Франківська. Крім дати, вона має напис "машерують добровольці" і відображає перехід групи через лісову поляну в Карпатах (місце не ідентифіковане). На передньому плані – "Хмара" та його односельчанин і охоронець Василь Кузів – "Базь". Розмір світлини (4,5 x 6 см) та сюжет дозволяють стверджувати, що це фото "Липкевича". Сподіватимемося, що в майбутньому кількість таких знахідок зросте.

Доля "Липкевича" і його родини була типовою для тих, хто став на захист незалежності України. Вже у 1945 році заарештували й засудили на 10 років Онуфрія Гаргата – в тюрмах сибірського Омська пропав за ним слід. Через два роки виселили в Казахстан Ганну Гаргат з дітьми Марією, Михайлом, Федором і Мартою; Василь також пішов в УПА і за однією версією (Б. Бода) – загинув, а за іншою – був захоплений, засуджений і доживав віку десь на просторах імперії... Ганна Гаргат померла й похована в Караганді; там же проживають донині Марія, Микола і Федір. Повернулися в Україну Михайло (Київ) і Марта (Бурштин).

Про долю самого "Липкевича" розповіли вже згадані Іван Мельник та Федір Романишин. Під великим секретом Провід вирішив легалізувати Івана Гаргата. Йому придбали відповідні документи і переправили в Донецьку область. Це було в 1950 році. Але через три роки його заарештували й етапували до Івано-Франківська. Під тортурами повстанський фотограф відкрив своє справжнє ім'я. Для підтвердження з Іваніківки везли тодішніх голів колгоспу та сільради і ці ствердили: так, це

7. Марта Гавриляк -
наймолодша сестра "Липкевича"
(м. Бурштин, Івано-Франківська обл.)
Фото 2002 рік.

справді їх односельчанин Ґаргат Іван Онуфрійович, 1923 року народження. В тюрмі МГБ Івано-Франківська обривається слід героя. Очевидно, його закатували на слідстві, вириваючи потрібну інформацію. Але на співпрацю з катами свого народу Іван Ґаргат – "Липкевич" не згодився. Мир душі Твоїй, друже!

Символіка визвольного руху

Олег ЛЕХНЮК

НОВОВІДНАЙДЕНІ БОФОНИ УПА

Поштовхом для написання цієї статті стала випадкова знахідка навесні 2002 року на території Миколаївського району Львівської області трьох кліше для друкування фінансових розписок Української Повстанської Армії – так званих бофонів. Термін "бофон" походить від напису на багатьох зразках цих паперових знаків – "на бойовий фонд". У різних регіонах, де діяла УПА, їх називали також біфони, бєфони, бифони тощо. Автор вирішив вживати термін "бофон", запропонований О. О. Клименком, автором ґрунтовної монографії "Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років"¹.

Оскільки самі бофони є рідкісними пам'ятками з часу визвольних змагань 1940–1950-х рр., то поява кліше, з яких ці бофони друкувалися, є подією з розряду унікальних. Бофони – це, за різними визначеннями, і "гроші УПА", і "облігації внутрішньої позики УПА", і квитанції-розписки за здані населенням продовольство, одяг та інші необхідні речі. З іншого боку, бофони, крім фінансово-економічної, виконували ще й значну пропагандивно-агітаційну функцію. На них зображувались повстанці в бою, сюжети на тему боротьби народів СРСР проти більшовиків, карикатури на Сталіна чи колгоспне життя. Поширеними були сюжети на теми Князівської доби, Козаччини, визвольних змагань 1917–1920-х рр.

Окремий розділ у тематиці бофонів становлять сюжети, розроблені Нілом Хасевичем – "Бей Зотом" – так звана "волинська серія". Визначний художник і графік Ніл Хасевич (1905–1952) створив серію унікальних пам'яток графічного мистецтва, перебуваючи безпосередньо у лавах УПА. Його роботи є справжніми свідцтвами тієї епохи. Бофони "волинської серії" були поширені на території 12 областей України та Білорусі, де діяли частини УПА, й стали такими популярними, що їх копіювали, з різним мистецьким успіхом, на всьому терені західноукраїнських та північно-західних українських землях.

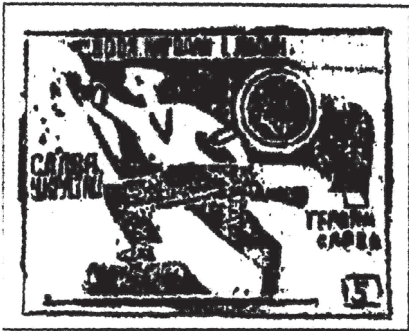
У згадуваній вище монографії О. Клименка також вміщено каталог відомих автору дослідження бофонів, знайдених у приватних колекціях в Україні та за кордоном, а також в архівах колишнього КДБ. Каталог містить 223 проілюстровані позиції із зазначенням ступеня рідкості, залежно від кількості відомих екземплярів кожного типу бофона.

Ось тут і виявляється унікальність знайдених кліше. Відбиток лише одного з них вказаний у каталозі. Це бофон номіналом 100 (№34 каталогу).

¹ Клименко О. *Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років* – Тернопіль, 1999.

Відбитки з двох інших кліше не описані. Це бофони номіналом 50 і 20, без вказання назви грошових одиниць.

Розміри усіх кліше однакові – 70 x 50 мм. Зображення вирізані на гумовій заготовці зі слідами металевого кордуну на внутрішньому боці. Очевидно, матеріалом для кліше послужила гума з колеса якогось транспорту. Цей матеріал був легкодоступний і часто використовувався повстанцями. Поряд з гумою, як вказує О. Клименко, для виготовлення кліше бофонів в УПА використовувалися й інші матеріали: дерево, лінолеум, кожоміт. Фахівці, підготовлені Нілом Хасевичем, зазвичай використовували тверді породи деревини (дереворити), або лінолеум (лінорити). Але фахових граверів постійно бракувало, зокрема через втрати в бойових діях. Тому часто до вирізання кліше

бралися люди без спеціальних професійних навичок. Використовували вони більш податливий та довговічніший матеріал, зокрема гуму. Саме завдяки матеріалу описувані кліше збереглися в землі майже неушкодженими. На робочій стороні усіх кліше видно залишки фіолетового чорнила, яким змащували поверхню перед друком. У каталозі О.Клименка відбиток бофона "100" описаний також як зображення фіолетового кольору².

Аналізуючи рівень виконання зображень, можна дійти висновку, що у виготовленні кліше брало участь принаймні дві особи різного рівня майстерності. Кліше бофона "100" вирізане упевненою рукою, постать повстанця із знаменом в руках чітко скомпонована, пропорційна, динамічна, виконана у двох площинах, що дозволяє контрастніше передати зображення на відбиток. Широко і твердо поставлені ноги, гостре підборіддя і навіть непокірний чуб, що нависає над чолом, – все це передає несхитність, героїзм та непереможність воїна, який символізує цілу УПА.

² Клименко О. *Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років*. – Тернопіль, 1999. – С. 201–202.

Впадає в око і твердість руки майстра при вирізанні написів. Дуже ефектною є печатка-медальйон зі словами "Українська Самостійна Соборна Держава", розміщеними по колу, і тризубом посередині. Літери у цьому написі та у гаслах "Воля народам і людині!", "СУ! – ГС!" (Слава Україні! – Героям Слава!) та цифри номіналу "100" – "100" скомпоновані й вирізані ідеально рівно, з однаковим інтервалом, чітко, без браку. Тобто кліше цього бофона виконував неабиякий майстер своєї справи.

Натомість у двох наступних кліше з попереднім рівнем фаховості вирізані лише написи та цифри номіналу. Тоді як постаті повстанців, їхня зброя, інші елементи оформлення виконані схематично, певною мірою примітивно, в одній площині. Немає сумніву, що інший виконавець прагнув скопіювати роботу свого

попередника, маючи за зразок кліше, відбитки з яких наведено в каталозі під №31–32 (номінали 5 і 10 для кліше номіналом 50), та №33 (номінал 20 для кліше номіналом 20). Проте нестача досвіду та навичок не дозволила йому навіть наблизитися до необхідного рівня. Незграбність зображень добре видно на ілюстраціях, особливо порівняно з прототипами.

Нам залишається лише здогадуватися, що саме завадило першому граверу завершити роботу над усіма кліше. Можливо, під час роботи на його криївку напали більшовики й він загинув або був поранений. Тож почату роботу довелося завершувати іншому повстанцеві. А, може, якісь інші обставини спричинилися до подвійного авторства описуваних кліше.

Єдине не викликає сумнівів – авторів було двоє, всі кліше вирізалися в одному місці і в один час. О. Клименко припускає, що бофони цієї серії були видані на терені Станіславівського обласного проводу ОУН наприкінці 1944 р.³ Він подає перелік номіналів: 5, 10, 20, 100⁴. Тепер ми

³ Клименко О. *Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років*. – Тернопіль, 1999. – С. 118.

⁴ Там само. – С. 235.

можемо доповнити цю серію номіналом 50 та іншим (спрощеним) типом номіналу 20. Можливо, з часом вдасться знайти бофони, відбиті з цих типів кліше, хоча навіть відомим відбиткам автор каталогу присвоїв найвищий ступінь рідкості – Р5, що означає наявність у всіх відомих збірках не більше п'яти екземплярів кожного бофона.

Також необхідно зазначити, що рисунок бофона номіналом 100 у каталозі і зображення на кліше того ж номіналу не є цілком тотожні, хоча й виконані одним автором. Можна припустити, що, для інтенсифікації процесу друку бофонів, на кожний номінал виготовлялося по два або й більше кліше. Це припущення підтверджується тим, що навіть у значно погіршеному виконанні все ж було вирішено зробити додаткове кліше номіналом 20.

Отже, згідно з попереднім задумом автора, номінали 5, 10 та 50 мали бути однотипними, із зображенням повстанця з прапором у лівій руці і рушницею в правій. Написи також були ідентичними за змістом та розташуванням. "Воля народам і людині!" вгорі і гасло "Слава Україні! – Героям Слава!" відповідно зліва і справа від постаті повстанця (на позитивному відбитку з кліше). Постать повстанця динамічна, відчувається нестримний порив і рішучість, спрямовані на здобуття Самостійної Держави. На розгорнутому прапорі помітні постаті воїнів минулих епох: князівського ратника, козака і вояка УГА. Цим талановитий гравер прагнув показати неперервність героїчних традицій українського народу, надати своїм творам, крім суто фінансово-економічного, ще й яскраво вираженого патріотичного характеру.

Кліше номіналом 50 практично повторює сюжет відбитків номіналами 5 і 10 (№31–32 каталогу), але в зображенні відчувається статичність. Знамено ніби завмерло у горизонтальному положенні, на ньому відсутні алегоричні постаті воїнів. Складається враження, що в такому "напівсирому" вигляді його закінчив різати перший автор, а наступник вирішив, не будучи впевненим у вдалому результаті, залишити цю заготовку без змін. Проте постать повстанця він був змушений завершити, що й зробив у межах своїх можливостей. Ноги стосовно торсу розміщені диспропорційно й не анатомічно, обидві руки непропорційно короткі стосовно решти тіла, яке лише виділене на тлі прапора тонким штрихом, без опрацювання деталей. Загалом рисунок цього кліше відповідає сюжетові, який задумав автор цієї серії бофонів.

Якщо наші міркування правильні і розглядувані кліше мали повторювати вже існуючі прототипи, то наступне кліше номіналом 20 повинне бути схожим на відбиток №33 каталогу. На цьому відбитку бачимо атакуючу групу повстанців на тлі порослих ялинами гір, з-за яких сходить сонце. Зображення не лише динамічне, у ньому відчувається художня перспектива. Кліше відбитка виконане у двох

площинах – гори виглядають світлими, а на їхньому фоні чітко видно постаті повстанців і дерева. Також вміло передано світлі промені сонця, які чергуються з темними смугами. Кліше цього бофона найскладніше за композицією в усій серії.

Що ж ми бачимо на нашому кліше? Гір нема зовсім. У центрі зображено лише одну постать із шаблею та рушницею в руках, яка більше схожа на козака, аніж на вояка УПА. За постаттю вирізана одна ялина та дерево, схоже на тропічну пальму, а попереду схематично нарізано лінії, які мають означати промені сонця, що сходить.

Фактично це кліше можна вважати окремим сюжетом, лише прискіпливий порівняльний аналіз підтверджує, що зразком для нього послужило кліше відбитка №33. На ілюстраціях усі кліше для зручності подано в двох ракурсах – негативному та позитивному. Це дозволяє краще зіставити зображення на кліше з ілюстраціями в каталозі.

Сподіваюся, що публікація цих, здавалося б, незначних предметів допоможе у вивченні нових сторінок історії Української Повстанської Армії, яка не лише героїчно боролася з ворогом зі зброєю в руках. Боротьба йшла також на ідеологічному, економічному та інших фронтах. І те, що командування УПА та керівництво ОУН зосередилися не лише на збройній боротьбі, а величезні сили та ресурси мобілізувало на пропагандистську та видавничу справи, вело успішну, як на ті умови, господарську діяльність, свідчить, що їхня праця не була хаотичною чи кимсь диктованою. Це була діяльність і боротьба людей, які знали, за що борються, за що гинуть. І більшість з них ніколи не відступали з обраного шляху, навіть ціною власної волі та життя.

ЮВІЛЕЙНА ВІДЗНАКА, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ СТВОРЕННЯ УПА

Серед багатьох військових формувань України періоду Другої світової війни власні нагородні відзнаки мала лише Українська Повстанська Армія. Тому з відомих українських відзнак та нагород ХХ століття нагороди УПА посідають чільне місце у фалеристичній спадщині України. На відміну від відзнак громадських організацій, які видавалися з нагоди ювілейних дат, нагороди УПА мали не коменоративний, а бойовий характер.

Нагороди були встановлені наказом Головного Командування УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 року й затверджені Українською Головною Визвольною Радою – органом політичного керівництва збройною боротьбою УПА. Проекти відзнак у квітні 1950 року виконав відомий митець Ніл Хасевич. Вже в 1951 році відзнаки були виготовлені за кордоном і почали надходити до повстанців для вручення їх нагородженим¹.

Система бойових нагород УПА складалася з двох груп відзнак – Хрестів Бойової Заслуги і Хрестів Заслуги. Кожна з них поділялася на Золоті, Срібні та Бронзові Хрести. Золоті та Срібні Хрести, крім того, поділялися ще на два класи.

Хрестами Бойової Заслуги могли бути нагороджені лише вояки УПА, які виявили зразки мужності й відваги в сутичках з ворогом, проведенні розвідувальних та диверсійних операцій. Нагородження, як правило, починалося з найнижчого ступеня, Бронзового Хреста, який на класи не ділився. Золотим, Срібним та Бронзовим Хрестом Заслуги могли бути нагороджені нарівні з вояками й цивільні особи за особливу працю для УПА.

Хрести Бойової Заслуги мали загальний дизайн і однаковий розмір (27 мм x 27 мм). В основу відзнаки покладено хрест з рівними кінцями, з-під яких вістрям униз виступають схрещені мечі. В центрі хреста розташований ромб з тризубом. Стрічка до хрестів – темно-червоного кольору з двома горизонтальними чорними смужками. Хрести носили на п'ятикутній колодці, обтягнутій стрічкою.

Знаки вищого класу того самого ступеня різнилися як кольоровим вирішенням, так і кількістю чотирикутних зірок на стрічці. За такою типологічною схемою будувалося розрізнення знаків Золотого, Срібного

¹ Манзуренко В. Нагороди УПА // *Армія безсмертних* / Ред. В. В'ятрович, В. Мороз. – Львів, 2002. – С. 63–65.

та Бронзового Хреста Заслуги УПА. Замість зірочок використовувалися відповідних кольорів та кількості металеві паски. Знаки Хрестів Заслуги мали оригінальну форму: верхній кінець хреста – розширений, бічні – опущені донизу, а нижній – видовжений та загострений².

Крім цих нагород, вояків УПА відзначали Золотою та Срібною зіркою, яку надавали за поранення. Золоту зірку міг отримати той, хто мав п'ять і більше поранень. Постановою Української Головної Визвольної Ради від 6 червня 1948 року для вояків УПА також була заснована медаль "За боротьбу в особливо важких умовах"³.

Останній Головнокомандувач УПА Василь Кук розповів, що ці медалі у 1952 році він мав при собі й нагороджував ними відзначених повстанців. Чи реальне було нагородження хрестами до 1952 року, невідомо. У розмовах з повстанцями автор неодноразово чув, що якщо вони зустрічали вояка з відзнаками УПА, то були впевнені на сто відсотків, що це емгебіст. Ця впевненість була викликана тим, що значна частина зв'язкових та кур'єрських груп була перехоплена органами радянської держбезпеки України, а нагороди, знайдені при них, були вилучені як речові докази⁴.

Зважаючи на те, що доля бойових нагород УПА була настільки трагічна, в післявоєнний час в комбатантських організаціях на Заході не можна було зустріти воїна УПА, нагородженого хрестом. Вирішити це питання змогли лише в 1967 році. Капітулою Золотого Хреста Заслуг, під головуванням Мирослава Климка був встановлений Золотий Хрест УПА. Відновлення Золотого Хреста було приурочено до урочистої дати – 25-ліття УПА. Згідно з положенням правильного, "Золотий Хрест Заслуги одержують всі Вояки УПА та Збройного Підпілля, які своєю боротьбою за Волю України, засвідчили готовність віддати своє життя за Україну, за Волю, за Народ"⁵. Цей хрест, виготовлений за проектом Ніла Хасевича (розроблений 1951 року), був повторно ще раз перевиданий у 1988 році. Перевидання хреста підтверджує, що він був дуже популярним серед вояків УПА, які на той час проживали за кордоном, і кожен з них вважав за велику честь носити його.

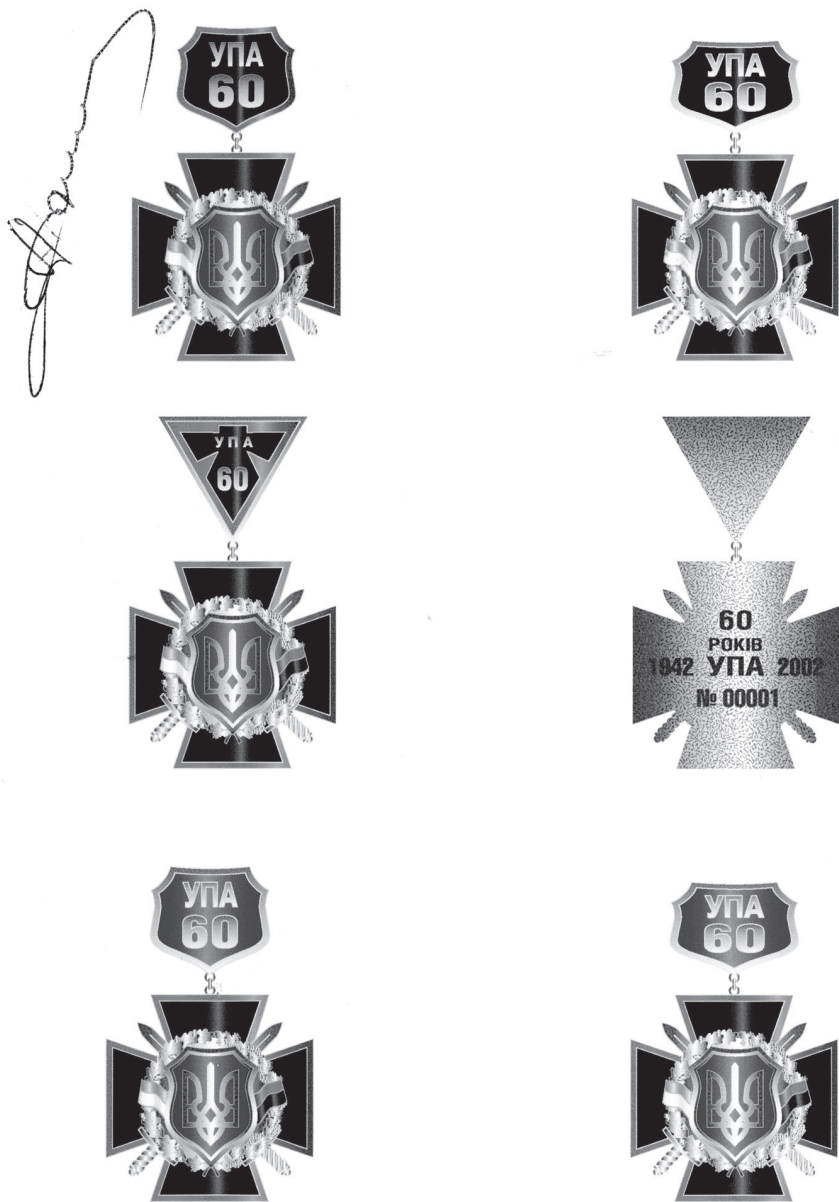
Відтоді (з 1967 року) як за кордоном, так і в Україні не було створено жодної відзнаки, присвяченої ювілею УПА. Відзнаки, яка могла би передати всю велич та героїзм українського народу в боротьбі за свою волю та незалежність. Так, не були належно зафіксовані в українській фалеристиці 30-та, 40-ва та 50-та річниця створення УПА.

² Табачник Д. *Нагороди України*. – Київ, 1996 – Т. 1. – С. 168–169.

³ Манзуренко В. *Нагороди УПА*. – С. 63–65.

⁴ Там само. – С. 65–66.

⁵ Виказка до Золотого Хреста Заслуг Вояка УПА Кості Гіммельрейха. 05.03.1988 р. Австралія // Копія виказки зберігається в домашньому архіві Віталія Манзуренка у Львові.

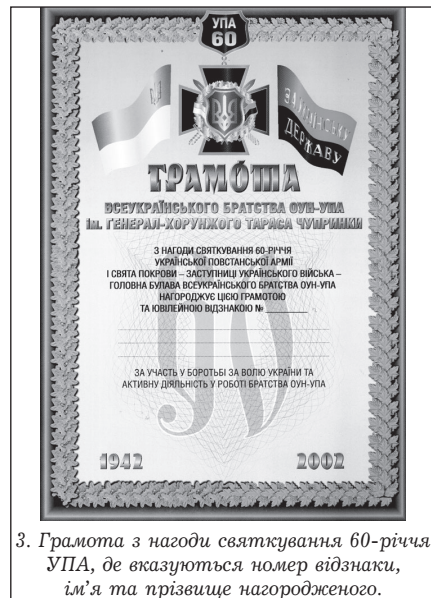
1. Варіанти ювілейної відзнаки, присвяченої 60-річчю створення УПА, розроблені Володимиром Турецьким.

Після проголошення у 1991 році Акту про Незалежність України неодноразово поставало питання про відзначення вояків УПА, які проживали в Україні і з незалежних від них причин не отримали вчасно заслужених нагород.

Під час підготовки до відзначення 60-ї річниці УПА голова Львівської обласної державної адміністрації Мирон Янків своїм розпорядженням за №544 від 25 червня 2002 року затвердив заходи, серед яких було виготовлення пам'ятної медалі і пам'ятної грамоти⁶. Була створена комісія, яка розглядала запропоновані громадськими організаціями та митцями проекти відзнак та грамот. До комісії ввійшли: керівники Львівської облдержадміністрації, науковці, військові, голова Львівського Крайового Братства ОУН-УПА та голова Товариства репресованих і політв'язнів. Серед багатьох запропонованих проєктів увагу комісії відразу привернув проєкт львівського митця Володимира Турецького. Цей проєкт вирізнявся серед інших своєю оригінальністю та змістовністю. Проєктант зумів у строгій формі, дотримуючись послідовності традицій української фалеристики, надати відзнаці неповторної завершеності. І це не дивно, адже родина Турецьких

2. Аверс та реверс ювілейної відзнаки, присвяченої 60-річчю створення УПА.

3. Грамота з нагоди святкування 60-річчя УПА, де вказуються номер відзнаки, ім'я та прізвище нагородженого.

⁶ Рішення голови Львівської обласної державної адміністрації №544 від 25.06.2002 р.

брала активну участь у національно-визвольних змаганнях. Сліди їх можна розшукати серед січових стрільців, вояків УГА та УПА.

Володимир Турецький розробив кілька варіантів, перший з яких був затверджений комісією (світлина 1). Підпис на проекті поставив власноручно голова Львівського Крайового Братства ОУН-УПА в Україні Олесь-Дмитро Гуменюк.

Згідно з положенням, відзнака складається з трьох елементів. В основі хрест чорного кольору, облямований червоним контуром. На хрест накладається зображення Державного герба України в щиті; щит увінчаний рельєфним вінком з зображенням дубового та калинового листя; на вінок накладені зображення синьо-жовтого та червоно-чорного прапора; по діагоналі виступає зображення двох перехрещених мечів. Планка відзнаки виконана у формі щита, чорне тло облямоване червоним контуром. У полі щита золотими літерами напис "УПА 60".

На реверсі відзнаки рельєфний напис "1942–2002", "60 років УПА" та викарбований порядковий номер відзнаки (п'ятизначне число) (світлина 2).

Техніка виконання: карбування з кольорового металу, позолота, гаряча емаль. Хрест розміром 38 мм x 38 мм. Відзнака разом з планкою – 62 мм. Планка розміром 20 мм x 22 мм. До планки додається грамота, якою засвідчується особа нагородженого (світлина 3)⁷.

Крім того, була розроблена Почесна грамота "За участь у боротьбі за волю України та активну діяльність у роботі братства ОУН-УПА" (світлина 4).

Відзнака за першим номером була вручена на урочистій академії з нагоди 60-ї річниці УПА, що відбулася 5 жовтня 2002 року у Львівському театрі опери та балету, Головнокомандувачу УПА Роману Шухевичу. Цю нагороду отримав його син Юрій Шухевич. Відзнаку за другим номером було вручено останньому Головнокомандувачу УПА Василю Куку.

Треба зауважити, що ця відзнака була випущена згідно з розпорядженням голови Львів-

4. Почесна грамота з нагоди святкування 60-річчя УПА за участь у боротьбі за волю України та активну діяльність у роботі братства ОУН-УПА.

⁷ Положення до ювілейної відзнаки, присвяченої 60-річчю створення УПА.

ської обласної державної адміністрації і погоджена з Головною Булавою Братства УПА. На жаль, ця відзнака не набула статусу державної, оскільки дотепер УПА ще не визнана воюючою стороною.

Під час виготовлення ювілейної відзнаки заступник голови Львівської обласної державної адміністрації Володимир Мельник надіслав листи головам обласних державних адміністрацій, на території яких свого часу воювала УПА, з пропозицією долучитися до виготовлення ювілейної відзнаки та замовити її для відзначення ветеранів УПА, що проживають на території цих областей.

На таку пропозицію відгукнулися не всі. Не прийшла відповідь з Хмельницької, Чернівецької та Закарпатської областей. В Івано-Франківській області пішли іншим шляхом. Там вирішили зробити "свою" регіональну відзнаку. Враховуючи, що відзнака виготовлялася з якнайменшими фінансовими затратами, вона має низькохудожній вигляд і не є популярною у ветеранів УПА Івано-Франківщини. Це підтверджує й те, що досі авторові не вдалося зустріти жодного ветерана з відзнакою івано-франківського варіанту.

За звітом Капітули ювілейної відзнаки, станом на 01.06.2003 р. було видано таку кількість відзнак:

- Львівська область – 1000 штук;
- Волинська область – 300 штук;
- Рівненська область – 300 штук;
- Тернопільська область – 250 штук;
- Київська область – 200 штук;
- Чернівецька область – 120 штук;
- США – 100 штук;
- Австралія – 15 штук;
- Крим – 15 штук;
- Караганда (Казахстан) – 12 штук;
- Вінницька область – 10 штук.

Ці цифри свідчать про те, що не всі ветерани УПА отримали заслужену та належну їм ювілейну відзнаку. Також не всі голови облдержадміністрацій відповідально підійшли до вирішення цього питання. Ветерани УПА нині проживають не лише в багатьох країнах світу, а й у всіх областях України. Ще є можливість вручити ювілейні відзнаки ветеранам УПА. Для цього варто лише звернутися до Львівського Крайового Братства ОУН-УПА, де Капітула ювілейної відзнаки, присвяченої 60-річчю створення УПА, має ще необхідну їх кількість.

Дискусії, історіографія, рецензії

Володимир КОСИК,
доктор Сорбонни (Париж) і УВУ (Мюнхен)

ГАРВАРД ПАТРОНУЄ НЕНАУКОВІ МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Гарвардський осередок українських студій опублікував у своєму збірнику, датованому 1999 роком, який з'явився у квітні 2002 р., статтю англійською мовою Кареля Беркгофа і Марка Царинника під заголовком "Організація Українських Націоналістів і її становище щодо німців та євреїв: Життєпис Ярослава Стецька 1941р."¹.

Уже на початку статті проглядається тенденційність і певна агресивність. Автори твердять, що, мовляв, "розшифрувати історію фракційної, секретної і до кінця 1940-х років насильницької Організації Українських Націоналістів (ОУН) було важко". Чому "фракційної" і "секретної"? ОУН (б) не була жодною фракцією, а зовсім окремою, незалежною організацією, притому нелегальною, бо її боротьба за права і незалежність українського народу не могла бути легальною. Чи боротьба проти поневолювачів – німецьких гітлерівців і російських комуно-більшовиків – могла бути не-"насильницька"?

Автори нарікають, що "розшифрування історії" цієї організації було утруднене тим, що опубліковані праці "оминали" дуже важливі проблеми. Мовляв, симпатички ОУН(б), хоч і публікували документи, "цензурували ті місця, які могли б зашкодити образу героїчної організації, зі шляхетними засобами й метою, яка втішається загальною підтримкою. Так, наприклад, науковець з Парижа Володимир Косик вирвав з рапорту нацистської поліції безпеки і служби безпеки фразу: "Керівні українські кола відкидають Бандеру і Стецька"².

Це твердження можна зарахувати хіба що до політичної пропаганди й звичайної дезінформації. Бо хоча в цьому рапорті поліції безпеки і служби безпеки німецької націонал-соціалістичної влади така фраза є, вона не має жодного значення для загальної оцінки ситуації на всій окупованій німцями території України.

Йдеться про Ereignismeldung UdSSR Nr 23 з датою 15 липня 1941 року. Уривки цього рапорту ми опублікували 1985 року в не-

¹ Karel C. Berkhoff, Marco Carynyk, *The Organisation of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Towards Germans and Jews: Yaroslav Stetsko's 1941 Zhyttiepyis*. – *Harvard Ukrainian Studies*, – 1999. – XXIII (3/4). – С. 149–184.

² Там само. – С. 149.

ликому збірнику документів німецькою мовою "Das Dritte Reich und die ukrainische Frage", в якому нема згаданої фрази.

Ця фраза справді є на 14-й сторінці рапорту, де, після короткого опису ситуації в Чернівцях і Станиславові*, сказано таке: "Керівні українські кола відкидають Бандеру і Стецька, але вірять, що створення уряду відбулося в порозумінні з Райхом. Угорці вірять у це саме і тому толерують призначену Стецьком повітову владу, але поводяться грубо з міліцією і мерами, як також з населенням"³.

Як бачимо, цитований уривок рапорту відноситься до частинки території України – районів Чернівців і Станиславова. Ситуацію в цих районах описує призначений для С. Бандери звіт про становлення української адміністрації після приходу німців: "Станиславівську область майже в цілості заняли малярські війська, які проголошенню української державності не робили ніяких перешкод. Румунські війська, які заняли Чернівецьку область й частини деяких галицьких повітів (Заліщики, Снятин), поставилися від самого початку ворожо до української державності й почали переслідувати, а далі й нищити українське життя"⁴.

Додаймо, що в цьому самому німецькому рапорті через дві сторінки від фрази "Керівні українські кола відкидають Бандеру і Стецька" – фрази, що так сподобалася К. Беркгофу і М. Царинникові, – на сторінці 16 є інша (цитована нами) інформація "Про положення у Львові", яка має велике значення для розуміння політики ОУН(б) щодо німців, – політики, яку Кароль Беркгоф і Марко Царинник ніби досліджували, але цієї інформації не побачили. У ній сказано, що "11 та 12.07.1941 р. усі українські партійні угруповання, за винятком ОУН-Бандери, але включаючи групу Мельника, запевнили зв'язкового офіцера вермахту (гауптмана проф. доктора Коха) про свою лояльність щодо німецьких органів влади..."⁵.

Карель Беркгоф і Марко Царинник цю інформацію про ставлення ОУН(б) щодо німців обминули, тому що вона інформує позитивно про політику цієї організації. А їхня мета, як випливає, є звинувачувати ОУН(б) у співпраці з німцями та в антисемітизмі. Звинувачення, яке впродовж десятків років постійно висувала радянська влада та про що писали памфлетисти на замовлення КДБ.

Цікаво, що Карель Беркгоф і Марко Царинник не цікавилися іншими українськими середовищами щодо їхнього ставлення до німців під час

* *Тепер м. Івано-Франківськ.*

³ *Bundesarchiv, RH 58/214 f. 171.*

⁴ *ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–5. Див.: Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 256–262.*

⁵ *Bundesarchiv, RH 58/214 f. 173.*

війни, наприклад, середовищем Українського Центрального Комітету, який був під впливом ОУН(м). Незрозуміло, чому вони шукали зла лише в ОУН(б). Чи не тому, що ОУН(б) була стрижнем українського визвольного руху і боротьби проти німецької та російської окупації України? За принципом, що треба нищити все, що може дати українському народові якийсь нормальний образ минулого?

Після натяку про те, що Косик "цензурував" згаданий документ, автори кажуть, що, "на щастя", українські історики заповнюють прогалини. Так, Володимир Сергійчук опублікував збірку документів, де вже є повний текст Акта проголошення відновлення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р.

Насправді збірник документів В. Сергійчука з'явився 1996 року, тоді як повний текст Акта вже був нами опублікований раніше в монографії "Україна під час Другої світової війни 1939–1945" (Нью-Йорк, 1992, документ 56). Ця монографія вийшла також у Львові під назвою "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" (НТШ, 1993). Отже, прогалина вже раніше була заповнена, відколи став доступний оригінальний текст проголошення, який є в архівах у Києві.

Цікаво, що в посиланні на збірник В. Сергійчука автори критикують його за те, що він, мовляв, не зазначив, що в назві Акта були спочатку слова "Акт проголошення", але слово "проголошення" перекреслено й написано рукою "відновлення". Науковий дослідник, коли подивиться на документ, то побачить, що написаний секретаркою (чи секретарем) текст був поправлений власноруч самим автором тексту, тобто Я. Стецьком, перед тим, як мав бути прочитаний на зборах представників громадянства. Зрештою, на документі є й інші примітки, зроблені рукою Я. Стецька, як-от: "Аркуш цей переписаний [і] переданий на землі Східної України" і після заголовка: "Акт відновлення Україн[ської] Держави після 23-х років неволі dokonує Ярослав Стецько"⁶. Отже, сказано виразно—"відновлення".

Однак автори, докоряючи В. Сергійчукові, додають, що в тодішній газеті "Самостійна Україна" (Станиславів, 10 липня 1941 р.) є "проголошення", а не "відновлення". Ми можемо додати, що, наприклад, "Бучацькі вісті" за 27 липня також написали "Акт проголошення". Фотостати текстів цих двох газет були опубліковані в радянських публікаціях, інспірованих КДБ та поширюваних на Заході з метою завдати шкоди ОУН(б) та підтримати атаки проти неї з боку ОУН(м).

Коли йдеться про газетний текст, то треба додати, що згадані газети (а може, й інші) помістили "справлений" текст. Це, зокрема, видно у другій половині третього пункту Акта, який у тексті Я. Стецька звучав:

⁶ Див.: *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів.* – Львів–Київ, 2001. – С. 123.

"Українська Національна Революційна Армія, що творитисьме (тобто буде творитися – В. К.) на українській землі, боротисьме даліше спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі".

Цей текст був поправлений так: "Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротисьме даліше з СОЮЗНОЮ НІМЕЦЬКОЮ АРМІЄЮ проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі".

Наприкінці тексту після слів "Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів" додано "й Українського Народу" Степан Бандера, а потім замість організаційного вітання "Слава Україні! Героям Слава!", як у тексті Я. Стецька, у газетному тексті є лише "Слава Україні!".

Тут можна додати, що у версії, яку подає збірник ЗЧ ОУН за 1955 р. під заголовком "З Акта проголошення відновлення Української Держави" та в якій нема третього пункту Акта, текст закінчується так: "...Українська національно-революційна Армія, що твориться на Українській Землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий справедливий лад у цілому світі." А в кінці тексту: "Льва-город, дня 30 червня 1941 р., год. 20"⁷. А в оригіналі, що є в архівах Києва, нема слова "справедливий" і не подано місця і дня Акта. На підставі цього можна здогадуватися, що десь може існувати ще один (остаточний?) текст Акта 30 червня 1941 р.

Далі Карель Беркгоф і Марко Царинник перебирають від К. Паньківського опис зборів у Львівській "Просвіті", на яких був зачитаний Акт проголошення відновлення Української Держави. Кость Паньківський, хоч погодився належати до створеного Я. Стецьком

⁷ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – (Мюнхен), 1955. – С. 57–58. Цей текст опублікований у споминах Я. Стецька "30 червня 1941" (Лондон, 1967), а також у збірнику "Українська суспільно-політична думка у 20 столітті, документи і матеріали, Т. III. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник – Сучасність, 1983. У цьому ж збірнику подається також зовсім вигаданий текст Акта, що його поширював відомий опонент ОУН(б) Кость Паньківський, який взятий, за його твердженням, з "Жовківських Вістей" від 10 липня 1941 р. (Кость Паньківський. Від держави до комітету. Друге видання. – Кренфорд, США, 1970.) Але насправді це не текст Акта, а звичайна журналістська інформація, відповідно оформлена, яка не претендувала відтворювати документ Я. Стецька. Зате текст листівки, яку поширювали у Львові в перших днях липня 1941 р. і яка називається "Акт проголошення Української Держави" дослівно відповідає тому текстові, що його опублікували "Буцацькі Вісті". Текст цієї листівки подає якраз Кость Паньківський, але він не вважав, що це текст Акта, а волів уважати, що текст Акта – це та інформація, яка з'явилася у "Жовківських Вістях" і де було слово "створення" Української Держави (а не "відновлення") і фраза "Слава героїчній німецькій армії і її Фірерові Адольфові Гітлерові!". Він хотів доказати, що ОУН(б) не відновляла держави і славословила Адольфа Гітлера.

українського уряду, дещо пізніше перейшов у табір завзятих противників ОУН(б), увійшовши до керівництва Українського Крайового Комітету, а потім Українського Центрального Комітету у Кракові, який силою обставин співпрацював з німцями. Невідомо, чому автори вибрали його суб'єктивний і сповнений неповаги опис зборів. Нам здається, що всяке зусилля здобути свободу і незалежність для свого народу заслугує поваги.

Переходячи до питання проголошення відновлення Української Держави, Карель Беркгоф і Марко Царинник пишуть, що німці у відповідь вимагали відкликати Акт. Тому 7 липня Я. Стецько поінформував німецького міністра закордонних справ, що ОУН(б) не може "анулювати" (rescind) проголошення⁸.

Це не відповідає правді, бо справа "анулювання" – пізніша. В листі українською мовою до німецького міністра закордонних справ з датою 7.VII.1941 р., який має назву "заява"⁹, Я. Стецько писав, що його честь наказує йому продовжувати розпочату діяльність і тому не може її "заперестати". Там нема нічого про "анулювання" проголошення. Але наприкінці тексту є таке речення: "З другої сторони, не хочу нарушити необхідної для Українського Народу приязні й допомоги Великонімецьчини у боротьбі з Москвою й піддаюся тому заповідженому німецькими властями еренгафтові". Це останнє слово Я. Стецько перекреслив і на ньому написав рукою "ув'язненню". Отже, "піддаюся... ув'язненню".

Карель Беркгоф і Марко Царинник дуже щедро перекладають німецьке слово "Ehrenhaft" як honorary detention. Вони тим виявляють, що не знають так званої Nazideutsch, тобто німецької нацистської мови, в якій Ehrenhaft не означало нічого "почесного", а просто "домашній арешт" (по-французьки assignation a residence). Це щодо гітлерівської термінології.

Але, виявляється, є ще й російський текст цієї "заяви", точніше – російський переклад німецького тексту. В німецьких архівах німецького тексту ми не бачили, але він міг бути затриманий якоюсь німецькою інстанцією в Україні і по війні потрапив до одного з архівів СРСР. У російському перекладі німецького тексту сказано "не можу відмовитися від розпочатої діяльності", а в останньому реченні замість слова "еренгафт" чи "ув'язнення", сказано: "...и предлагаю поэтому с высказанным уважением свои услуги"¹⁰.

⁸ Karel C. Berkhoff, *Marco Carynnyk, op.cit.*, p. 150.

⁹ ЦДАЖР. – Ф. 3833. – Спр. 7. – Арк. 47–49. Цей проект тексту в українській мові має вгорі номер 46/41, потім напис рукою "Львів 6.VII.41", нижче теж рукою "Поправити мову", а наприкінці машинопису стоїть дата: "Львів, дня 7.VII.1941". Текст з поправкою слова "еренгафт" на "ув'язнення" підписаний і має печатку "Українське Державне Правління".

¹⁰ "Українське державотворення...", *поп. цит.* – С. 159. Джерело: ЦДАВОВУ. – Ф. 57. – Оп. 4. Спр. 388. – Арк. 252–253.

Якщо російський переклад з німецької мови правильний, то дискусія про "еренгафт" чи "ув'язнення" стає зайвою. Це був би також ще один доказ того, що проекти листів Я. Стецька і остаточний текст у німецькій мові не завжди однакові. Це ж стосується й "життєпису".

Але є ще інший бік справи. Коли Карель Беркгоф і Марко Царинник твердять (на підставі архіву ЦДАВОВУ), що Я. Стецько 7 липня 1941 р. вислав листа до німецького міністра закордонних справ, то треба спочатку дослідити, чи цей лист справді був висланий і чи міністр його отримав. Бо лист, може, взагалі не був висланий або був переловлений німцями у Львові й засекречений. У всякому разі його нема в німецьких архівах. Такі документи французькою дипломатичною мовою називають *nul et non avenue* (неіснуючий і недійсний). У науці їх не можна брати до уваги, бо вони деформують дійсний стан речей (бо те, що не сталося, не є дійсністю).

Відповідає правді, що СД арештувало Я. Стецька 9 липня у Львові й депортувало до Берліна. Цю дату вдалося встановити після 1986 року. Ярослав Стецько не пригадував собі точно, коли він був арештований, говорив – мабуть, 11 чи 12 липня 1941 р. Тому в нашій праці французькою мовою про націонал-соціалістичну Німеччину і Україну¹¹ ми подали дату 12-го.

Сперечатися про те, чи в Берліні його звільнили з тюрми і взяли під домашній арешт 12-го, 15-го чи 25 липня, не є суттєвим. Нам здається, що це сталося 15 липня, як про це пише Р. Ільницький¹², який зазначає, що С. Бандеру звільнили п'ять днів пізніше. Вже 15 липня 1941 р. Я. Стецько написав заяву (*Erklärung*), яка була вручена німецькому міністерству закордонних справ у Берліні¹³. Вона підписана Ярославом Стецьком без подання функції в ОУН. У ній Я. Стецько, між іншим, підкреслює, що він проголосив встановлення української влади без будь-якої домовленості з німецькими чинниками, а тільки згідно з наказом провідника ОУН. Як знаємо, радянсько-комуністична пропаганда та ОУН(м) на еміграції твердила протилежне.

У Берліні німці чинили тиск на Бандеру (Бандера був арештований у Кракові 5 липня і депортований до Берліна) і Стецька, щоб вони відкликали Акт проголошення відновлення Української Держави. Вони чинили цей тиск до 12 вересня, коли, як подає Роман Ільницький, Бандеру, Стецька, Стахова востаннє "переконували" професори Ганс Кох та Г. фон Менде¹⁴. Три дні пізніше Я. Стецька, Степана Бандеру

¹¹ *W. Kosyk, L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris, 1986, P. 113.*

¹² *Deutschland und die Ukraine 1934-1945, zweiter Band, zweite Auflage. – Munchen, 1958. – S. 188.*

¹³ *Auswertiges Amt, Allgemeine Akten, Pol. XIII, 24. E292445-47. Цей текст ідентичний з тим, що є в ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 7.*

¹⁴ *Deutschland und die Ukraine..., non. цит.. – С. 257.*

та інших СД знову заарештувало й ув'язнило в головній берлінській тюрмі на Александерплац. А в січні 1942 р. їх перевезли до концтабору Саксенгаузен (назва походить від слова "Саксонія").

За період від 15 липня до 12 вересня 1941 р., коли вони були під домашнім арештом і поліційним наглядом у Берліні, С. Бандера і Я. Стецько все ж таки займалися українськими справами. До Берліна приїжджали люди з України і привозили для Бандери, а також і для Стецька, листи та інформацію про події в Україні¹⁵.

У відповідь на постійні вимоги німецьких інстанцій відкликати Акт 30 червня 1941 р. Я. Стецько написав проект документа під назвою "Розв'язка ситуації у Львові на найближчий час". Чернетка документа є в архівах у Києві¹⁶. Його остаточно оформлено, мабуть, з допомогою С. Бандери і Р. Ільницького, і в перекладі німецькою мовою він має назву "Zur Lage in Lwiw (Lemberg)". Цей документ вручено німецькому міністерству закордонних справ¹⁷. Він датований 21.07.1941 р. і має шість сторінок. У ньому викладена справа проголошення відновлення Української Держави у Львові. Документ підписаний "Політична служба Організації Українських Націоналістів. Відділення зовнішньої політики та закордонної пропаганди"¹⁸.

Крім того, обидва керівники ОУН(б) реагували на події, наприклад, на приєднання Галичини до Генерал-губернаторства, про що свідчать їхні листи до Гітлера від 3 серпня 1941 р.¹⁹

У першій половині серпня тиск збільшився настільки, що почали кружляти інформації, що Бандера має намір відкликати уряд Стецька, заборонити своїй Організації будь-яку нелегальну діяльність, зупинити пропаганду проти "прихильників Мельника" (дуже цікава умова!) і зарядити, щоб члени ОУН(б) співпрацювали з німцями²⁰. Таку інформацію, згідно з німецьким донесенням за 13 серпня 1941 р., привіз з Берліна до Львова Іван Равлик.

Насправді було дещо інакше. Це пояснює лист Степана Бандери до А. Розенберга, міністра окупованих територій Сходу, за 14 серпня 1941 р.

У цьому листі С. Бандера інформує А. Розенберга про те, що проф. Ганс Кох, у присутності проф. фон Менде, передав йому, в його (Розенберга) імені, умови, які дозволили б німцям прийняти рішення погодитися на існування ОУН та інших українських організацій. Ці

¹⁵ Багато з них опубліковані у збірнику документів "Українське державотворення. Акт 30 червня 1941". Збірник документів і матеріалів. – Львів–Київ, 2001.

¹⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 7.

¹⁷ AA, Ukraine, Pol. XIII, 24. E292448-53.

¹⁸ Український переклад див. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 1 – Львів, 1997.

¹⁹ Bundesarchiv, R 43 II/1504 b f. 22-23, R 43/II/1500 f. 108-109.

²⁰ AA, Ukraine, Pol. XIII, 24.

умови були: а) припинення будь-якої партійно-політичної пропаганди, б) відмова від будь-якої пропаганди на користь живого українського лідера (очевидно, німці мали на думці Бандеру, бо ж це був час, коли творився міф Бандери, керівника і символу визвольної боротьби українського народу – В. К.) і в) розв'язати уряд, створений внаслідок Акта 30 червня 1941 р.

С. Бандера як провідник ОУН підкреслював у листі, що ОУН могла б погодитися на дві перші умови на час війни, хоч не бачить їх доцільності. Зате ОУН не вважає себе повноправною прийняти третю умову з багатьох причин, в тому і з уваги на німецько-українські взаємини. Щоб відповідно з'ясувати ситуацію, С. Бандера додав до листа широко опрацьований меморандум під назвою "Zur Lage in Lwiw (Lemberg)". Документ має одинадцять сторінок, з підрозділами: "Дотеперішня співпраця ОУН з Німеччиною", "ОУН і новий лад в Європі", "Основи для українсько-німецької приязні", "Держава як допущення творчої праці народу", "Мета ОУН – Українська держава", "Акт 30.06.1941 та українсько-німецька співпраця", "Становище ОУН до українського державного уряду", "ОУН за дальшу співпрацю з Німеччиною", "Заключні висновки"²¹.

Варто навести кілька фраз з документа: "Українство бореться проти всякого поневолення, чи то жидівським большевизмом, чи то російським імперіалізмом" (стор. 2). "ОУН бажає співпраці з Німеччиною не з опортунізму, але зі свідомости про конечність цієї співпраці для добра України" (стор. 3). "Немає кращої поруки для українсько-німецької співпраці, як та, якою Німеччина визнає Українську Державу..." (стор. 4). "Мета боротьби Організації Українських Націоналістів – ОУН – є просто Українська Держава, але не держава, в якій ОУН мусить мати керівну роллю. ОУН підпорядковується Українській Державі, а не навпаки" (стор. 5). "ОУН не має легального права розв'язати уряд. Це можуть зробити лише Національні Збори" (стор. 7).

Подібно, як відомий меморандум Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери, який був виданий приблизно в половині червня 1941 р. з участю Степана Бандери і вручений канцелярії Райху 23 червня²², меморандум "Zur Lage in Lwiw (Lemberg)" є одним з основних документів ОУН(б) про її політику щодо Німеччини. ОУН(б) ніколи не приховувала своєї політики щодо Німеччини під час війни проти Москви, але ставила багато умов. Про ці умови евентуальної співпраці противники українського національ-

²¹ AA, *Ukraine, Pol. XIII, 24. E292431-41.*

²² Німецький оригінал і український переклад див. "Україна в Другій світовій війні у документах". – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 58–85.

но-визвольного руху зазвичай мовчать або кажуть неправду, подібно як це робили колись радянські автори.

Ось наприклад, Карель Беркгоф і Марко Царинник запевняють, що в результаті ОУН(б) змагала не так до "незалежності (про яку Акт 30 червня нічого не говорить)", а радше говорила лише про "Українську Державу", "очевидно в роді Словаччини чи Хорватії воєнного часу"²³.

Незнання ніколи не було доказом правди. Насправді, отримавши 23 червня 1941 р. меморандум ОУН(б), канцелярія Райху 26 червня з'ясувала зміст меморандуму так:

"...У меморандумі висловлено думку про відновлення незалежної Української Держави в дусі Брест-Литовського мирного договору. Українці, прагнучи самостійності, вважають, що з політичної точки зору створення унормованих на довгий час стосунків у Східній Європі може статися лише за існування політично самостійної Української Держави. Також Україна стане органічною складовою частиною і суттєвим доповненням європейської економіки на довгий час тільки тоді, коли Українська Держава буде також економічно незалежною. І нарешті, найкращим гарантом німецько-українського союзу і найкращим бастионом проти російського тиску на Європу мали би бути українські збройні сили. Розв'язка українського питання у такий спосіб, як були вирішені словацьке та хорватське питання, не є вказаною"²⁴.

Ось таке коротке, але влучне резюме меморандуму ОУН(б) зробила канцелярія Райху.

У меморандумі ОУН(б) справді сказано, що питання Української Держави не може бути розв'язане аналогічно до виниклих словацької та хорватської держав, і подається відповідна аргументація²⁵.

Чому ж Карель Беркгоф і Марко Царинник пишуть неправду?

Вони потім ще раз переконують, що навіть Я. Стецько в своєму листі до Гітлера за 04.07.1941 р. говорить лише про "суверенну" державу (насправді, це лише проект, який ніколи не дійшов до Гітлера).

Так, це слово є в двох німецьких проектах, які мають реєстраційний номер 2/41. Авторі не згадують, що є й інший проект такого ж листа до Гітлера, який має вгорі з лівого боку рукою написаний реєстраційний номер "ч. 4/41". Цей німецький текст не має дати, але, правдоподібно, написаний того самого дня, і він також підписаний власноручно Я. Стецьком і має печатку "Українське Державне Правління". В ньому сказано, що "ми не сумніваємося, що ця перемога дасть українському народові

²³ *Berkhoff/Zarynyk, non. cit. – С. 151.*

²⁴ *Український текст і оригінал див. "Україна в Другій світовій війні у документах". Львів, 1997. – Т. 1. – С. 86–89. Там подано координати німецького джесера.*

²⁵ *Там само. – С. 84.*

можливість зміцнити незалежність об'єднаної (тобто соборної – В. К.) України й дозволить їй взяти участь у міждержавнім житті нової Європи"²⁶.

Далі автори твердять, що Стецько і Бандера писали 14 серпня 1941 р. (більш як місяць після їх арешту), що вони будуть співпрацювати з Німеччиною "не зі страху й опортунізму", а тому, що Україна потребує цього, й додали, що в їхньому листі було запевнення, що "Українська держава буде дуже про-німецькою"²⁷. Той, хто читав цей документ (мова про меморандум, про який ми говорили вище), побачить, що позиція ОУН(б) була іншою.

Наприклад, документ говорить: "Die OUN wunscht eine Zusammenarbeit mit Deutschland nicht aus Opportunismus, sondern aus der Erkenntnis der Notwendigkeit dieser Zusammenarbeit fur das Wohl der Ukraine"²⁸. Повторимо переклад, який ми вже цитували; "ОУН бажає співпраці з Німеччиною не з опортунізму, але зі свідомості про konieczність цієї співпраці для добра України". Отже, тут нема слів "не зі страху" та упрощеного твердження, що "Українська держава буде дуже про-німецькою".

Отже, маємо до діла з відхиленням від тексту.

Потім, покликаючись на Дж.-П. Гімку та Ярослава Грицака, автори говорять про пронімецьку орієнтацію ОУН і віру в "обмежену колаборацію". Вони не уточнюють, про яку ОУН йдеться, тому висновок – ОУН(б), якій треба за будь-яку ціну приписати "коляборацію" та "виразно антисемітську ідеологію". І тут на допомогу приходять "життепис" Я. Стецька.

Карель Беркгоф і Марко Царинник твердять, що коротко після 15 липня 1941 р., тобто після написання заяви (Erklärung), про яку йшлося вище, Я. Стецько написав свій "життепис" (думаємо, що якщо він його міг написати, то хіба коротко перед його арештом у половині вересня 1941 р.). Цей "життепис", на їхню думку, – документ дуже важливий, бо "нарешті" пояснює зв'язки ОУН (б) з Берліном (?).

Пояснення дуже дивне й смішне. Виходить, ніщо інше не пояснює ставлення ОУН(б) до Німеччини. Про це говорять численні офіційні документи цієї організації, починаючи від рішень Великих Зборів і конференцій та, зокрема, інших українських документів німецькою мовою, про які ми згадували. Майже всі вони перекладені й опубліковані в Україні²⁹. Ми

²⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк.. 153. Кожен проект листа, навіть не висланого, мав підпис Я. Стецька і печатку "Українське Державне Правління", як це Я. Стецько любив завжди робити.

²⁷ Berkhoff/Zarynnyk, *non. cit.* – С. 152.

²⁸ AA Algem. Akten, Pol. XIII, 24, S. 3. E292433.

²⁹ Див. В. Косик. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. – Львів, 1993; *"Україна в Другій світовій війні у документах"*. – Львів. – Т. 1. – 1997., Т. 2 – 1998., Т. 3 – 1999., Т. 4 – 2000.; *Українське державотворення. Збірник документів і матеріалів*. – Львів-Київ, 2001; *Володимир Сергійчук. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали, Київ. – 1996 та інші.*

вважаємо, що тільки ці документи можуть бути підставою для наукового дослідження взаємин між ОУН(б) і Німеччиною.

Про ставлення ОУН(б) до Німеччини говорять і інші факти й документи. По-перше, німці провели перші масові арешти членів ОУН(б) в половині вересня 1941 року. Тоді арештували близько 1500 членів цієї організації³⁰. Були це перші німецькі масові репресії проти українців взагалі. Не будемо говорити, хто й чому спровокував ці арешти.

Поінформуємо додатково, що один з документів Нюрнберзького процесу проти воєнних злочинців гітлерівської Німеччини говорить, що 25 листопада 1941 року СД видало наказ для своїх постів у Райхскомісаріяті Україна арештувати всіх членів ОУН(б) і знищувати їх без суду, бо "рух Бандери" готує повстання³¹. Ця інформація відповідала правді. Дуже дивно, що українські історики, як-от Ярослав Грицак, про це нічого не знають. Бо, очевидно, чужинецькі автори можуть цього не знати, не завжди зі злої волі, їм нелегко вийти поза стереотип, накинутий Москвою, що українці, зокрема націоналісти, були колаборантами гітлерівського окупаційного режиму.

Що ж до самого "життепису" Я. Стецька, його ніхто не збирався досліджувати. Може тому, що науковці не вважали його серйозним документом. Деякі дослідники думали й далі думають, що йдеться про добре приготовлений фальсифікат російсько-радянських спецслужб. Ми не поділяємо цієї думки. Все ж таки дослідники мають право далі досліджувати. Тим більше, що український текст має багато поправок, зроблених рукою, які дослідники можуть додатково досліджувати.

Тут буде цікаво додати, що Беркгоф і Царинник зазначають, що Жанна Ковба, автор книжки "Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання" єврейського питання" (Київ, 1998), перед публікацією своєї книжки пред'явила фотокопії "життепису" Ярославі Стецько, щоб вона ідентифікувала почерк. Ця авторка твердить, що Слава Стецько "...поставила під сумнів автентичність підпису і поправок у тексті", вона не впізнала почерк свого чоловіка³².

Та які б не були результати подальших досліджень, для нас є основним ствердити, що "життепис" за жодних умов не можна вважати офіційним документом Проводу ОУН(б). Це суто особистий життєпис людини, яка відповідає сама за себе.

³⁰ Цю цифру подас одне повідомлення, опубліковане в журналі "Пролом". Див. *Українське державотворення...*, *поп. цит.* – С. 443.

³¹ Цей наказ є між доказовими матеріалами Нюрнберзького процесу про масове знищення населення, *ІМТ, Т. 39, С. 268–269*, див. також *Україна в Другій світовій війні, Т. 1, С. 365*.

³² *Berkhoff/Zarynyuk, поп. цит.* – С. 157.

Це видно з самого тексту. Автор пише від себе: "Über meine Weltanschauung" ("Про мій світогляд", тобто світогляд його, а не ОУН(Б)), "Ich bin der Meinung" ("я думаю", "стою на становищі") і т. п. Також наприкінці тексту, де йдеться про евентуальне застосування в Україні німецьких методів щодо євреїв, сказано "Я думаю..." (Ich bin der Meinung...). Ми свідомо беремо до уваги німецький переклад тексту, який був призначений для німців, бо український текст треба вважати лише першим проектом, чернеткою. Тут знову ж таки підкреслюємо, що німецький текст не був переданий німцям, отже, він фактично не має політичного значення. Він залишається тільки чернеткою, документом *nul et non avenu*.

У всякому разі, на нашу думку, ніхто не має права переносити вину за думки однієї особи на цілий провід і членство цієї організації, тобто застосовувати принцип колективної відповідальності, який так широко й старанно застосовували (також і в Україні) диктаторські режими націонал-соціалістичної Німеччини й советсько-комуністичної Росії. Дослідники й науковці в демократичному світі таких висновків в історії, як і в судочинстві, не практикують. Не менш невинуваним є у такий спосіб кидати тінь на всю подальшу діяльність ОУН(Б) і її боротьбу за незалежність України.

Все вказує, що Беркгоф і Царинник взяли приціл на "життєпис" Я. Стецька з метою розгорнути кампанію нібито "наукової інформації" про те, що, як писав Д. Поль, "ОУН(Б) мала антисемітську ідеологію, зокрема, весною і літом 1941 р."³³ та що, на думку Беркгофа і Царинника, "у перших тижнях після інвазії Радянського Союзу Німеччиною лідери ОУН(Б) хотіли, щоб євреї були вбиті і були готові брати в цьому участь"³⁴. Обвинувачення жакливе і з історичної точки зору зовсім не виправдане. Але воно цілком відповідає прийнятій у деяких колах опінії, що націоналіст – значить антисеміт.

Для підкріплення ще більшого обвинувачення цитуються різні автори, а в посиланнях подаються як джерела також багато відомих радянських памфлетистів, які працювали на замовлення російсько-радянських спецслужб, "громали" націоналістів на еміграції, розгортали безпощадну боротьбу проти українського націоналізму і патріотизму взагалі, а по суті мали за завдання цю еміграцію дестабілізувати, розпалювати міжпартійну боротьбу й змушувати еміграцію не звертати увагу на утиски і репресії в Україні, на політику колоніального поневолення й національного приниження українців. Для цього всі методи були дозволені, включно з вигадками та "підтасуванням" документів.

³³ *Berkhoff/Zarynyk, non. цит. – С. 152.*

³⁴ *Там само. – С. 155.*

А тепер К. Беркгоф і М. Царинник, щоб показати антиєврейськість ОУН(б), пишуть про "Раду сеньорів", яку покликано 6 липня 1941 року, щоб "дораджувати адміністрації Стецька". Вона, мовляв, на засіданні 18 липня дискутувала про меншості в Україні і про євреїв. На цій "наradі" письменник О. Гай-Головка говорив дуже проти євреїв, а "Кость Левицький, відомий галицький політик і голова Ради [сеньорів], сказав, що "німецькі методи щодо євреїв нам не підходять...", тоді як Степан Ленкавський підтримав Гай-Головка, кажучи, що "прийємо методи, які доведуть до їх знищення"³⁵.

Ця інформація подається ніби за автором з Німеччини Дітером Полем, який про це писав у своїй праці, що з'явилася у Мюнхені 1996 року³⁶.

Тут знову маємо справу із звичайним підтасуванням документів. Але є ще й інший бік справи. Автори обтяжують націоналістів Гай-Головка і Ленкавського, а щодо демократа Левицького кажуть, що він сказав, що німецькі методи щодо євреїв "нам не підходять". Дивно, що вони не зацитували висловлену Левицьким в іншому місці таку думку: "Молоді здібні (євреї) йдуть до праці. Частина треба знищити. Хоч і тепер є вже дещо знищено.. Факт є, що деякі влізли в українську кров, багато женилися з українками"³⁷.

Цитуємо цю фразу лише для того, щоб показати, що маємо до діла з маніпуляцією текстами.

Що ж до нас, то вважаємо, що весь цей документ дуже підозрілий. У всякому разі він не має нічого спільного з Радою сеньорів. Створена 6 липня Рада сеньорів не була покликана і не мала на меті "дораджувати адміністрації Стецька". У протоколі Ради сеньорів записано: "...і вибрано Раду сеньорів, як еманацию волі громадянства для керування акцією об'єднання громадянства і контактування з німецькою військовою і цивільною владою з метою осягнення і здійснення національного ідеалу"³⁸. Крім того, в протоколі засідання Ради, яке відбулося 9 липня, записано твердження одного з її членів: "З уваги на зліквідування уряду Бандери (Стецька вивезли), Сеньорат є зараз одиноким представником українців".³⁹

Додаймо, що О. Гай-Головка і С. Ленкавський ніколи не були членами Ради сеньорів.

³⁵ Там само. – С. 154.

³⁶ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchföhrung eines staatlichen Massenverbrechens*, див. Berkhoff/Zarynyk, non. цит. – С. 175.

³⁷ ЦДАВОВУ. Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2.

³⁸ Протоколи нарад Ради сеньорів. Машинопис. – С. 1. // Фотокопія протоколів зберігається в домашньому архіві Володимира Косика.

³⁹ Там само. – С. 8.

Протоколи Ради сеньорів свідчать, що вона не відбула жодного засідання 18 липня і не дискутувала питання про національні меншини в Україні.

Насправді документ, який цитують Беркгоф і Царинник, покликаючись на Д. Поля, не має нічого спільного з Радою сеньорів. Це якийсь підозрілий "протокол" якогось "засідання" з участю Головка, Гупала, Левицького, Ленкавського, Стефаніка, без зазначення імен⁴⁰. Імена додали автори (чи може Д. Поль?). Вони пишуть: "Кость Левицький, визначний галицький політик, який був головою Ради" (сеньорів). Це ще одна вигадка. На такому засіданні молодих інтелектуалів не міг бути 81-літний і вже не зовсім здоровий тоді Кость Левицький, але, згідно з нашими дослідженнями, це міг бути Борис Левицький.

Треба підкреслити, що згаданий документ не підписаний, не підтверджений, без позначення, що це за засідання. Тому може бути звичайним підробленим документом з наміром провокації стосовно названих осіб. До таких документів науковець мусить ставитися з великою обережністю. Це також не могла бути якась "конференція" членів ОУН(б) (як про це писав інший молодий автор), бо подаються правдиві прізвища, а на конференціях ОУН(б) був звичай уживати тільки псевда. При тому між присутніми були теж члени ОУН(м).

На закінчення хочемо підкреслити, що такі псевдонаукові статті, як стаття К. Беркгофа і М. Царинника, не приносять користі науці, ані справі справедливого висвітлення українсько-німецьких і українсько-єврейських взаємин у минулому. Вони справляють враження, що стаття написана "на замовлення", або щоб "зажати слави".

Такий підхід до питання дослідження згаданих взаємин, на нашу думку, не належить до об'єктивних методів історичного дослідження.

⁴⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 9.

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ МІЖНАРОДНИХ СЕМІНАРІВ "УКРАЇНА–ПОЛЬЩА: ВАЖКІ ПИТАННЯ" У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія багата питаннями, які через свій драматизм не лише викликають неоднозначну оцінку та жваву наукову полеміку, але й часто стимулюють загострення політичних, національних та соціальних суперечностей. Традиційно в історіографії ці питання називають "важкими".

Обравши предметом своїх дискусій "важкі питання" з історії українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, дослідники України та Польщі за ініціативи Світового союзу воїнів Армії Крайової (далі – АК) та Об'єднання українців Польщі провели вісім семінарів з цієї проблематики. Результатом роботи істориків стало видання матеріалів цього наукового форуму під назвою "Україна–Польща: важкі питання", в яких робилася спроба висвітлити причини, перебіг та наслідки польсько-українського конфлікту 1942–1947 рр., місця у ньому польського і українського підпілля, а також політики гітлерівського і сталінського режимів та ін¹.

Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, безперечно, переобтяжені фактами взаємного політичного і збройного протистояння, визначальну роль у якому з нашого боку відіграла Українська Повстанська Армія. Тож не дивно, що у запропонованих дослідницьких темах семінарів ключовою проблемою стала діяльність УПА в контексті польсько-українського конфлікту. В зв'язку з цим матеріали семінарів умістили концепційні засади української та польської історіографії, елементи дискусії між ними, а також спроби узагальнення здійснених досліджень в обох країнах щодо цієї проблеми.

Як здається на перший погляд, питання виникнення УПА не викликає нині особливих зауважень і дискусій, проте характер і суть цього процесу та явища змусили В. Сергійчука і Владислава Філяра, доповідачів першого семінару, зосередитися на ньому конкретніше². Український

¹ Див. перелік тем – Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках". Варшава, 22-24 травня 1997 року. / Відп. ред. М.Кучерена. – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 7–8.

² Сергійчук В. Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939–1945 роках // Україна–Польща... – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 67–85; Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939–1944. Виникнення УПА // Україна–Польща... – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 86–112.

автор реферату, після передруку відозви "За що бореться Українська Повстанська Армія?", коротко подавши загальні віхи діяльності УПА та окремі факти її боротьби з німецькими окупантами, формулює думку, що УПА була відповіддю на німецький терор і насильство, відповіддю на грабунки й убивства з боку більшовицьких партизанів, доказом того, що український народ умів і вмів відстояти своє життя і права зі зброєю в руках. Чим у патріотично-пропагандистському тоні підтверджує існуюче в українській науці розуміння цього самостійницького руху, як законотворчого і державотворчого за своєю суттю.

На відміну від нього, Владислав Філяр, використавши матеріали німецьких та українських архівів, обстоює інші переконання. Традиційно пов'язуючи виникнення перших військових формувань з діяльністю Т. Боровця – "Бульби", "бандерівських" і "мельниківських" відділів, автор початок їх об'єднання розглядає, як вимушену "повстанську операцію" ОУН (б) взимку 1943 р., котра з одного боку зумовлювалась ростом сил "бульбівців", а з іншого – зростанням впливів радянської партизанки на Волині. Значну роль у створенні української партизанки, на думку польського дослідника, відіграв факт масової втечі молоді в ліс під загрозою вивезення на роботи до Німеччини, а також перехід 15 березня – 10 квітня 1943 р., на заклик ОУН(б) п'яти тисяч українських поліцаїв у ліс, що дало "бандерівським" відділам якісну перевагу над іншими і стало, по суті, корінним переломом у процесі об'єднання армії. Без попередньо визначених завдань і проведеної роботи навряд чи можна було сподіватися на організований перехід в партизанку такої кількості української поліції.

Прискіпливо розглядаючи організаційну структуру УПА та групи УПА-Північ, польський дослідник у низці командирів останньої безпідставно вбачає німецьких агентів. Піднявши питання польсько-українського конфлікту, В. Філяр усю вину за його розвиток покладає на українську сторону, в якій прагне знайти конкретних винуватців "волинської різні". У своєму пошуку автор гіпотетично стверджує, що цю акцію запланувала ОУН(б) ще наприкінці 1942 р. А далі, посилаючись на "свідчення" Ю.Стельмашука – "Рудого", звертається до "наказу" Кліма Савура про "широкую акцію нищення польського елементу" – чоловіків віком 16–60 років. Цей наказ нібито передував одночасній атаці 11 липня 1943 р. загонами ВО "Турів" та СКВ у Ковельському, Горохівському та Володимирівському повітах на "польські села і садиби". З цього історик робить висновок, що "Ціллю антипольської акції на Волині [...] було знищити польське населення. Відповідно до настанов ОУН-СД, вона здійснювалася організовано і мала характер чистки".

При цьому дослідник не враховує кількох важливих обставин. Насамперед – це існування чіткої позиції ОУН(б) у польському питанні,

сформульованої на Другій конференції ОУН у квітні 1942 р., де говорилося: "Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин [...], на плятформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західньо-Українських Землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західних-Українських Земель..."³. Крім того, він не враховує відсутності будь-яких наказів ОУН чи УПА про нищення поляків. Далі, покладаючи вину на УПА, В.Філяр чомусь нехтує роллю українських селян у конфлікті, що розгорівся, хоча ця верства керувалася реальними соціально-економічними мотивами, – це був їхній шанс отримати землю і певним чином самореалізуватися в суспільстві⁴. І, нарешті, можемо все-таки вперто говорити про вигнання поляків під страхом смерті з української території, а не про етнічну чистку⁵. В цілому, як бачимо, В. Філяр репрезентував основну тезу польської історіографії про УПА, – як ситуативне й антипольке за своїм характером явище.

Обговорюючи доповіді, інші учасники семінару у дискусії висловили кілька цікавих зауважень щодо цього питання. Так, продовжучи тезу Філяра, Анджей Айненкель думає, що УПА в боротьбі з поляками скористалася прикладом етнічних чисток, здійснених у Західній Україні спершу радянським, а згодом і гітлерівським режимами⁶. Знову ж, Ришард Тожецький припускає, що українська "партійна" сторона переховує від науки директиви ОУН-УПА про початок деполонізації⁷.

У загальному, перший семінар зафіксував основні принципи трактування УПА обома сторонами, що надалі стало установкою проведення подальших зустрічей та дискусій.

Зовсім не досліджене питання української самооборони в Західній Україні знайшло своє відображення у рефератах Костя Бондаренка і Гжеґожа Мотики, вміщених у третьому томі матеріалів "Україна–Польща: важкі питання"⁸.

³ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та ін. документів з боротьби 1929–1955 // *Причипки до суспільного мислення (Збірник статей)*. – Торонто, 1989. – С. 69–70.

⁴ Після вигнання поляків УПА роздавало їхню землю малоземельним і безземельним українським селянам. Див.: Ковалевський З. Польське питання у повосній стратегії УПА // *Україна. Наука і Культура*. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 205.

⁵ Łukaszow J. [Olszanski T.] *Walki polsko-ukrainskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne*. – 1989. – Z. 90. – S. 171–172.

⁶ Дискусія. А. Айненкель // *Україна–Польща...* – 1998. – Т. 1–2. – С. 125.

⁷ Дискусія. Р. Тожецький // *Там само*. – С. 155.

⁸ Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та в Галичині в роки Другої світової війни // *Україна–Польща: важкі питання. Матеріали III міжнародного семінару "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни"*. Луцьк, 20–22 травня 1998 року / Відп. ред. М. Кучерена. – Варшава, 1998. – Т. 3. – С. 15–31; Мотика Г. Українська самооборона в Західній Україні // *Там само*. – С. 32–40.

Незважаючи на трактування самооборони як структури, що прагнула обстоювати інтереси мешканців конкретного населеного пункту, К. Бондаренко пов'язує її початок з Поліським лозовим стрілецьством і "Поліською Січчю", створеними влітку 1941р., а далі вбачає її у "бандерівських" групах "Остапа" (Качинського) кінця 1942 р. Цим автор нівелює межу між власне самообороною і партизанськими загонами. Зосередивши увагу на діяльності "мельниківської" самооборони⁹, історик простежує трансформацію перших загонів О. Білого – "Арійця" та М. Данилюка – "Блакитного" у сформований з допомогою німців Український легіон Самооборони В. Герасименка, що діяв в околицях Луцька, а далі був переведений на Холмщину. Загалом автор ґрунтовно подає його історію, хоча водночас упускає цілий комплекс діяльності "немельниківської" самооборони, яка тоді власне і відіграла основну роль.

Інакше розуміє питання Г. Мотика. Насамперед він з'ясував суть поняття самооборони у широкому розумінні, як будь-які збройні дії, спрямовані на здобуття незалежності (дії "Поліської Січі", ОУН, УПА), чи у вузькому, як мілітарні дії, спрямовані на захист українських населених пунктів. Зосередившись на останньому, автор переконаний, що причиною виникнення цих формувань було передусім закріплення успіхів і запілля УПА. Дослідник вважає, що на зламі 1942 – 1943 рр. назва і структура самооборони пройшли еволюцію, від "Вільного козацтва" Ю. Стельмащука – "Рудого" – своєрідного "посполитого рушення" у ВО "Турів", – до СКВ, як повністю оунівських боївків на місцях. Також історик припускає, що Українська Народна Самооборона у 1943 р. була зародком УПА в Галичині, тому "справжня самооборона" там з'явилася лише на початку 1944 р. Роблячи такі висновки, автор не враховує частково спонтанного характеру цих формувань, бо, наприклад, УНС складалася не лише з "регулярних" загонів, які у 1943 р. протистояли партизанам Ковпака в рейді на Карпати, але й також із сільських боївків, які в цей же час обороняли конкретне село. Підсумовуючи, Г. Мотика вважає, що СКВ були сімдесятитисячними резервами УПА, які зробили вагомий "внесок" у польсько-український конфлікт, коли "українська самооборона частіше нападала на поляків, ніж оборонялася". Другий реферат загалом якісно доповнив попередню доповідь, хоча в окремих положеннях не простежив регіональної різниці між СКВ і УНС і частково став на позиції розуміння українського національно-визвольного руху як самооборонного за своїм характером.

Для з'ясування особливостей переконань польської історіографії щодо питань УПА, а також специфіки позиції польських учасників семінарів,

⁹ Це зумовлено спеціалізацією доповідача. Див.: Бондаренко К.П. Діяльність ОУН напередодні і під час Другої світової війни (1938–45)... / Автореф. дисерт. канд. іст. наук. – Львів, 1997.

важливою є думка, висловлена в дискусії Г. Мотиюкою. Зокрема він сказав, що "коли я дивлюся на діяльність цієї формації [УПА – Р. Г.] в цілому, на її боротьбу з німецькою чи комуністичною владою, я оцінюю її позитивно. Але споглядаючи її боротьбу з поляками, [...] мені важко сприйняти цю боротьбу, як позитивну"¹⁰. Чим яскраво засвідчив характерну для досліджень наших польських колег рису національної упередженості.

У четвертому томі матеріалів відповіді на питання, що стало причиною польсько-українського конфлікту, намагались В. Сергійчук та Марек Ясяк¹¹. На думку українського дослідника, його початком стало відкриття поляками "антиукраїнського фронту" на Холмщині, – нищення інтелігенції, а згодом і всього населення внаслідок прихильного ставлення гітлерівців до українців та активної участі останніх у губернській адміністрації. Відтак антипольська акція на Волині, на думку Сергійчука, була вимушеною відповіддю української сторони на події за Бугом.

Натомість М. Ясяк, визнаючи польський терор проти окремих українських діячів як "колаборантів", категорично заперечує масове нищення українців. Він переконаний, що події на Закерзонні не мали вже такого великого впливу на розвиток подій на Волині, де основною причиною конфлікту була ідеологія та діяльність ОУН(б).

У підсумку з'ясування причини конфлікту перетворилося у взаємне обвинувачення, що вкотре довело потребу внутрішньоособистісного формулювання висновків, відмовившись при цьому від принципу досягнення об'єктивності за допомогою діалектики кардинально протилежних точок зору.

Цінним для відчуття динаміки історії є зауваження Г. Мотики, який думає, що керівництво УПА пройшло еволюцію політичної тактики у польському питанні від "кривавої різні" без попередження на Волині, – до "гуманніших" заходів у Галичині, яким передували листівки з вимогою "Поляки за Буг"¹². Проте і цей автор знову упускає з уваги той факт, що нищення поляків ніколи не було головною метою українського визвольного руху, мало того, антипольський фронт вважався "третім – непотрібним фронтом".

Кілька важливих доповідей містить п'ятий том матеріалів "Україна–Польща: важкі питання". Насамперед це реферати Володимира Трофі-

¹⁰ Дискусія. Г. Мотика // *Україна–Польща...* – 1998. – Т. 3. – С. 57.

¹¹ Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // *Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни"*. Варшава, 8–10 жовтня 1998 / Відп. ред. М. Кучерена. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 166–184; Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // *Там само.* – С. 185–216.

¹² Дискусія. Г. Мотика // *Україна–Польща...* – 1999. – Т. 4. – С. 285–286.

мовича та Гжегожа Мазура, де основну увагу приділено питанню гітлерівської і радянської політики в польсько-українському конфлікті¹³. Зокрема, В. Трофимович припускає, що в УПА і самообороні діяли німецькі агенти й провокатори, які для послаблення обох рухів загострювали польсько-українську конфронтацію. Він також переконаний, що радянська політика щодо конфлікту мала в дечому ситуативно-плановий характер, оскільки через неприхильність українців до червоних партизанів останні мусили співпрацювати з поляками, чим провокували атаки УПА на останніх. Тут треба сказати, що радянське командування, безперечно, враховувало польсько-українські суперечності, які воно використовувало у тактико-стратегічному плані дезорганізації німецького тилу та знищення українського підпілля як майбутнього опору режимові.

По-іншому бачить проблему Г. Мазур. Співпрацю поляків з червоною партизанкою він вважає єдиним шансом порятунку від "упівського терору". Хоча, як не парадоксально, але саме факт співпраці був однією з причин цього терору, бо свідчив про антиукраїнський союз польського населення з більшовизмом. Крім того, дослідник висловлює сумнівне припущення, що в УПА через брак кваліфікованих кадрів часто залучалися колишні радянські офіцери, внаслідок чого у формації виникла шпигунська сітка, яка активно спричинилася до загострення польсько-українського конфлікту. При цьому автор залишає тут поза увагою діяльність СБ у доборі кадрів, спрямовану власне на вирішення цієї проблеми; наявність членів ОУН з відповідними військовими знаннями, а також колишніх офіцерів УНР, залучених до повстанського руху. В підсумку обом рефератам притаманний пошук винних у взаємному поборюванні – ззовні, в історично осуджених режимах, жертвами яких стали національно "засліплені" народи.

Інформаційно важливі доповіді присвячені людським втратам. Так, оцінюючи жертви польсько-українського конфлікту на Волині 1942–1945 рр., Гжегож Грицюк¹⁴, спираючись на недостовірні, через суб'єктивізм їх джерел, дослідження В. Семашки¹⁵, подає, що жертвами УПА

¹³ *Trofymowycz W. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukrajinsko-polskim w latach 1939–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały V międzynarodowego seminarium "Stosunki polsko-ukrainskie w latach II światowej". Łuck, 27–29 kwietnia 1999 / Oprac. red. R. Nedzielko. – Warszawa, 1999. – T.5. – S. 193–220; Mazur G. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie narodowosciowym w latach 1942–1945 // Ibidem. – S.221–234.*

¹⁴ *Hryciuk G. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 // Polska-Ukraina... – T.5. – S. 264–268.*

¹⁵ *Zbrodnie nationalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939–1945 / Oprac. W. Siemaszko, J. Turowski. – Warszawa, 1990. – 170 s.; Siemaszko E., Siemaszko W. Ldობjstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939–1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Proba posumowania // Na Rubieży. – 1995. – №4.*

на Волині впало 40–70 тис. поляків, натомість українські втрати, на його думку, становлять 200 вояків УПА і 2 тис. цивільних. Очевидно, що самі ці цифри, з огляду на явну диспропорцію, викликають сумнів, тим більше, що всі дані базуються на спогадах.

Цікаву інформацію про загальні втрати українського підпілля у перші роки боротьби з комуністичним режимом подає Збігнев Пальський¹⁶. Згідно з використаними ним матеріалами НКВД з Російського Державного військового архіву, в 1944 р. було вбито 27587, поранено – 2359, полонено – 37193 учасників ОУН-УПА. До травня 1945 р. вбито – 12704, схоплено – 33068, добровільно з'явилися 24989 підпільників, у тому числі з керівного складу УПА вбито – 185 і схоплено – 64. Хоча треба сказати, що ці дані, як і всі дані, почерпнуті зі звітів НКВД, потребують критичного ставлення до себе, адже їм притаманні явні перебільшення, здійснені зі службових міркувань.

Спробам польсько-українського порозуміння в часі війни присвячені доповіді Чеслава Партача і Юрія Киричука, вміщені у шостому томі матеріалів¹⁷. Польський автор постійно дорікає "бандерівцям" за те, що йдучи на переговори з поляками, вони прагнули приспати їх увагу, щоб, по-перше, полегшити собі проведення "деполонізації" краю; по-друге, нав'язати через них контакти з "альянтами", а після вигнання поляків вивести українське питання на міжнародну арену. При цьому Партач упускає факт, що полковник АК – Філіпковський, член Делегатури польського уряду в краї, плекав надію переговорами дезорганізувати і розвалити українське підпілля¹⁸. Знову ж таки, польський історик вбачає її в тому, що АК не погодилася на спільний з українцями виступ проти Червоної армії і, основне, що УПА не припинила винищення поляків. Також автор не вказує на польські намагання використати переговори для затягування часу та використання його собі на користь¹⁹.

Дещо по-іншому трактує проблему Ю. Киричук. Він, зокрема, вважає, що переговори в лютому–березні 1944 р. пришвидшив наступ ЧА, а

¹⁶ Palski Z. *Straty ludności ukraińskiej na Wołyniu iw Malopolsce Wshodnej w okresie od lutego 1944 do końca 1947* // *Polska-Ukraina...* – T.5. – S. 288–308.

¹⁷ Partacz Cz. *Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej* // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II światowej"*. Warszawa, 3–5 listopada 1999 / *Oprac. red. R. Nedzielko*. – Warszawa, 2000. – T.6. – S. 17–52; Kyrychuk J. *Proby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej* // *Ibidem*. – S. 53–74.

¹⁸ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1993. – S. 257.; Дускусія. *Р. Тожецький* // *Україна-Польща...* – Т. 1–2. – С. 151.

¹⁹ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy...* – S. 257

основним приводом їх зірвання стала співпраця АК з радянською армією. Дослідник припускає, що до невизначеності в переговорному процесі спричинилося "амбівалентне" ставлення керівництва ОУН-УПА до поляків – як потенційних союзників і як "імперіалістичної" загрози. Тому він характеризує факти переговорів як ситуативні, хоча, можливо, вони були заплановані як своєрідне перемир'я, можливість зосередитися на власних проектах діяльності щодо радянського режиму.

Дуже цікавою і важливою видається перша спроба укладення хронології подій у Західній Україні 1939–1945 років, здійснена Міхалом Клімецьким, В. Філяртом та М. Швагуляком²⁰ у формі таблиці-календаря, містить виклад подій з посиланням на конкретні праці чи джерела, звідки вони взяті. Складена хронологія має значну фактологічну цінність, ретельно подаючи детальний перелік подій польсько-українського конфлікту. Попри неточності в окресленні подій (помилки, посилання на недостовірні джерела, зокрема спогади, кількісну перевагу подій на Волині та ін.), цей проект, в його остаточному варіанті, здійснив якісний прорив як у хронології Другої світової війни, так і в хронології польсько-українських відносин та історії УПА.

У шостому томі, як і в попередньому, містяться реферати, присвячені людським втратам. Цього разу в Галичині. Так, Ришард Котарба²¹, спираючись на дані Головної комісії досліджень злочинів проти польського народу (GKBZpNP), говорить, що у 1942–1945 рр. в Тернопільському воєводстві жертвами УПА стали 8 тис. поляків. Натомість Г. Грициук²² вважає, що в тому ж таки воєводстві загинуло 12–15 тис. його співвітчизників. Крім того, історик подає, що в Станіславському та Львівському воєводствах загинуло, відповідно, 3,5 тис. та 5,6 тис. поляків. А в Галичині разом у 1941–1945 рр. – 20–25 тис. У дискусії дуже слушне зауваження зробив М. Швагуляк. Воно стосувалося вживаної польськими істориками термінології, зокрема терміна "українські націоналісти", де одні розуміють його як різних українських суспільно-політичних діячів, інші як учасників конкретних організацій, а в декого він звучить як вирок – синонім до "різунів" чи "бандитів"²³.

Діяльність ОУН-УПА на Закерзонні висвітлюється в рефератах

²⁰ Filar W., Klimecki M., Szwahuliak M. Chronologia wydarzen na Wolyniu i w Galicji Wshodniej w latach 1939–1945 (projekt) // Polska-Ukraina... – T. 6. – S. 110–165 (nonpepudni wariantu dив. в окремих рефератах тих же авторів – Polska-Ukraina... – T. 5.).

²¹ Kotorba R. Zbrodnie nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej wojewodstwie Tarnopolskim w latach 1939–1945. Proba bilansu) // Polska-Ukraina... – T. 6. – S. 259–270.

²² Hryciuk G. Straty ludności na Wolyniu w latach 1941–1944 // Ibidem. – S. 294–308.

²³ Dyskusja. M. Szwahuliak // Ibidem. – S. 82.

Марека Ясяка та В. Сергійчука²⁴, вміщених у сьомому томі матеріалів "Україна-Польща: важкі питання". Зокрема, польський історик прихид УПА в південно-східні землі сучасної Польщі датує березнем 1944 р. як наслідок терору АК проти українців, які були переселені на Замойщину німцями замість виселених звідти поляків. Подальшу діяльність УПА він розглядає виключно в рамках боротьби з НКВД і Військом Польським, а також нападів на польські села, особливо взимку-навесні 1945 р. При цьому він чомусь оминає питання співпраці українського і "поаківського" підпілля, яка весною 1945 р. стала переломом у взаємовідносинах між сторонами, і, зрештою, особливим чином відобразилася на дальшій боротьбі УПА в комуністичній Польщі²⁵.

У подібному ракурсі розглядає проблему і В. Сергійчук. Так, весною 1944 року, на його думку, Повстанська Армія виступила на захист українського населення Закерзоння, котре, починаючи з 1943 р., планово "винищувалося" польським підпіллям. Далі, як вважає український історик, восени 1944 р. у діяльності УПА відбувається перелом, оскільки розпочинається широкомасштабна боротьба з комуністичним режимом. Виявом цього став опір депортації українців з Польщі, а також розбудові радянської системи ПНР. Таким чином, обидва реферати окреслили загальні віхи діяльності УПА на Закерзонні, оминувши при цьому питання польсько-української співпраці.

Надзвичайно важливе значення має удокументування жертв польсько-українського конфлікту, яке намагався здійснити осередок "KARTA"²⁶. Використавши матеріали GKBZpNP, Єви і Владислава Семашок, часопису "Na Rubieżu" та ін.²⁷, він почав створювати картотеку й базу даних жертв, до яких включав лише перевірнену інформацію про кожну загиблу особу. В підсумку цього було встановлено, що у Південно-Східній Польщі, за дослідженнями істориків, загинуло 6,5 тис. поляків і 7,5 тис. українців, за власними підрахунками, – 5,3 тис. поляків і 5,8 тис. українців. На Волині, за дослідженнями загинуло 35 тис. поляків, за власними підрахунками – 19 тис. У Станіславівському і Львівському воєводствах, за дослідженнями, загинуло 15 тис. і за

²⁴ Jasiak M. *Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1946* // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II światowej"*. Łuck, 24–26 maja 2000 / Oprac. red. R. Nedzielko. – Warszawa, 2000. – T. 7. – S. 88–124.; Serhijchuk W. *Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej polski w latach 1941–1947* // *Ibidem*. – S. 125–152.

²⁵ Докладніше див. – Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA w latach 1945–1947*. – Warszawa, 1997. – S. 86–178.

²⁶ *Dokumentacja ofiar konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX wieku – sprawozdanie Osrodka Karta* // *Polska-Ukraina...* – T. 7. – S. 155–159.

²⁷ Докладніше див. *Dyskusija. R. Nedzielko* // *Polska-Ukraina...* – T. 6. – S. 98–99.

власними підрахунками – 8 тис. У Тернопільському воєводстві, відповідно, – 14,8 тис. і 8 тис. поляків.

Очевидно, що про українські втрати в Західній Україні осередку не відомо, адже їх з'ясування покладалося на українську сторону, яка через фінансові труднощі поки що цього не зробила. Крім того, знаменним моментом удокументування є те, що число польських жертв, подане осередком, – близько 40 тис., удвічі менше за число, яке побутує у польській історіографії²⁸. Це свідчить про те, що в науці шляхом "сухих" підрахунків відбувається ревізія попередніх висновків.

Окремі аспекти історії УПА періоду Другої світової війни містить восьмий, останній на сьогодні, том матеріалів. Зокрема – це реферати Ґ. Мазура і М. Ясяка, присвячені питанням переселення українців з Польщі та поляків з України і акції "Вісла"²⁹. Обидва дослідники, твердо переконані, що активний спротив УПА переселенню українців Закарпаття у 1944–1946 рр. був спричинений побоюванням втратити базу і джерела постачання, що підірвало б ґрунт існування організації у Польщі. При цьому поза увагою дослідників залишається факт, що це були етнічні українські землі, хоч і з великою кількістю польського населення, що, крім холодних тактико-стратегічних розрахунків, повстанці керувалися також і почуттям патріотизму. Дуже показовою в останньому семінарі є оцінка акції "Вісла", в якій польські історики здійснили відчутний крок назад. Вони знову намагаються зобразити цю операцію як виключно військову, спрямовану тільки проти УПА, свідомо упускаючи той факт, що її основною метою була депортація українського населення з місць його компактного проживання під приводом боротьби з націоналістичним підпіллям³⁰.

²⁸ Зокрема, А.Шесняк і В.Шота, подають на Волині й Закарпатті, у 1942–45 рр. – 60–80 тис (*Szesniak A., Szota W. Droga do nięd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* – Warszawa, 1973. – S. 170.). Семашко тільки на Волині нараховує 70 тис (див. *Zbrodnie...*), щоправда, потім він зменшує цю цифру до 50 тис (*Siemaszko W. Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939–1944 // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach / Pod. red. Stegnera T.* – Gdansk, 1993 – S. 153.). Ольшанський схильний до цифри 100 тис, не лише жертвам УПА (*Aukaszow J. Op.cit.* – S. 186); Р. Тожецький говорить про 80–100 тисяч, при цьому 30–40 тисяч на Волині, стільки ж у Східній Галичині і 10–20 тисяч на Закарпатті (*Torzecki R. Op.cit.* – S.167), з чим погоджуються сучасні дослідники Мотика та Внук (*Мотыка G., Внук R. Op. cit.* – S. 66). Нагадал порівнявши ці цифри із даними Карти, можемо припустити, що на Волині загинуло 25–30 тисяч поляків, у Східній Галичині бл. 20 тисяч і стільки ж на Закарпатті. Отже, загальна цифра мала б складати 55–60 тисяч.

²⁹ Mazur G. *Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946 // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II światowej".* Warszawa, 6–8 listopada 2000 / Oprac. red. R. Nedzielko. – Warszawa, 2001. – T.8. – S. 15–57; Jasiak M. *Genza i przebieg akcji "Wisła" // Ibidem.* – S. 111–159.

³⁰ Мотыка G. *Tak było w Bieszczadach. Waiki polsko-ukraiński 1943–1948.* – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. – S. 442–443.

Останній семінар дещо на мінорній ноті призупинив серію зустрічей польських і українських істориків. Представник Союзу воїнів АК Анджей Жупанський звинуватив В. Сергійчука в тому, що він дав неправдиве інтерв'ю луцькій газеті "Вісті" про шовіністичну позицію польських учасників семінарів³¹. Між сторонами виникли суперечності, внаслідок чого Організація українців Польщі відмовилася від участі в проекті, а дев'ятий, запланований на весну 2003 р. у Луцьку, семінар не відбувся.

Таким чином, частина політичних суперечностей трансформувалась в наукову сферу, позиції обох сторін зосередилися на власних принципах, що суперечило засадам організації спільних зустрічей та досогненню порозуміння.

Історіографічне значення матеріалів "Україна–Польща: важкі питання", безперечно, виходить за рамки дослідження історії УПА, адже вони стали першою спробою комплексного дослідження польсько-українських стосунків періоду Другої світової війни. Переслідуючи мету узагальнення досвіду обох сторін в опрацюванні проблеми, формулювання усталених понять про факти і явища, визначення на їх основі узгоджень та розбіжностей і, що основне, вироблення методології подальших досліджень, організатори семінарів здійснили важливу і копітку роботу. Наслідком цієї роботи стало не лише проведення міжнародних наукових зустрічей і дискусій, але й видання їх матеріалів, – як своєрідного дороговказу сучасній історіографії, – інформацію для роздумів усім, хто цікавиться періодом Другої світової війни.

Попри те, що саме видання здійснене на високому науковому рівні, варто зазначити кілька загальних недоліків у проведенні семінарів.

Насамперед, проголосивши принцип об'єктивності, організатори, добираючи учасників зустрічей, явно від нього відійшли, адже, для прикладу, відомий дослідник проблем переселення українців з Польщі та акції "Вісла" Євген Місило запрошений тільки як перекладач. Дослідник, який тривалий час спеціалізувався на історії ОУН та УПА, Ю. Киричук брав участь лише в одному семінарі. Ці факти свідчать про упередженість польської сторони, яка, можливо, й не хотіла ослабити українську делегацію, проте намагалася подати її, порівняно з власною, у дещо аморфному вигляді.

По-друге, методика опрацювання конкретних тем обома сторонами зводилася переважно до обопільних звинувачень та обстоювання власних установок і переконань шляхом професійного маніпулювання фактами. Це сприяло політичній наперед визначеності самого проекту для обох сторін.

По-третє, допущено серйозну помилку, коли поряд з ґрунтовним розкриттям проблеми, запропонованими темами, не було розглянуто її ключових елементів – історіографії, джерельної бази і термінології.

Семінари стали першим кроком до виявлення цілісної картини польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. З'ясовуючи історіографічне значення їх матеріалів у дослідженні історії УПА періоду Другої світової війни, насамперед потрібно встановити, яку роль для української та польської історіографії відігравав проведений форум. Сучасна українська історіографія УПА нещодавно відсвяткувала свій перший десяток років³². За цей час вона пройшла два етапи свого розвитку. Перший – кінець 1980-х – середина 1990-х років, на якому простежувалося ейфорійне зацікавлення діяльністю УПА з боку суспільства і науки, насамперед у Західних областях України. Він характеризувався малокритичним ставленням до джерел та історіографії (насамперед діаспорної), а також постійним очікуванням відкриття багатьох таємних архівних матеріалів³³. Другий етап – середина 1990-х – наші дні, характерний зосередженням проблеми УПА у вузьких наукових колах, де почали застосовуватися критичні підходи й робитися спроби її переосмислення, поряд із стабілізацією основної джерельної бази.

За цих десять років було вироблено³⁴ чи не єдину у нашій науці концепційну засаду про трактування УПА, як вияву українського національно-визвольного руху та його державотворчих поривань. Як і кожне наукове знання, ця концепція потребувала верифікації – перевірки досвідом, а для історії найкращим способом такої перевірки є дискусія. Таким чином, теза про УПА стала засадничим пунктом позиції української сторони для участі у семінарах "Україна–Польща: важкі питання".

На відміну від української сторони, польські дослідники традиційно розглядають історію УПА в контексті польсько-українського конфлікту 1942–1947 рр. Наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х років у їхній історіографії відбулося часткове переосмислення проблеми в плані розуміння державотворчих мотивів діяльності українського національного руху, з виразним зосередженням на його позиції і заходах щодо польського питання в Україні. Для польських науковців, які мають тривалу традицію вивчення проблеми в окреслених рамках³⁵, міжнародні семінари стали не стільки апробацією переосмислених

³¹ *Dyskusja. Żupanski // Polska- Ukraina... – Т. 8. – С. 95–97, 280–288.*

³² *Перше дослідження про УПА – Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 55 с.*

³³ *Див. – Дашкевич Я.Р. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993. – С. 26–32.; Казуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / Ред. кол. Я.Дашкевич, М.Капраль, І.Скочилас. – Київ–Львів, 1993. – Вип. III. – С. 7–9.*

³⁴ *Краще сказати вдосконалено концепцію діаспорної історіографії.*

³⁵ *Дослідження ОУН-УПА в ПНР продовжено у 1950–1970-х роках – І.Блюмом, В.Шотою, А.Щесняком, Р.Тожецьким та ін.*

речей, як шляхом переконання українських колег у помилковості їх окремих положень, можливістю своєрідного "експорту" концепцій та ідей на ще до кінця не сформований ґрунт українських досліджень УПА. Крім того, значним мотивом семінарів було прагнення довести правильність власного розуміння українсько-польського конфлікту.

Окрім цього, важливим аспектом проведення цих зустрічей стало прагнення обидвох сторін довести правдивість власного національного розуміння проблеми українсько-польських відносин у роки війни.

Нині важко однозначно сказати, чи сторони досягли поставлених завдань. Єдине, що ми можемо констатувати, – це те, що проведені семінари стали важливим моментом для здобуття цінного досвіду: досвіду як частини процесу становлення і досвіду як елементу зрілої наукової політики.

Окремо слід охарактеризувати фактологічні, методологічні та політичні складові в оцінці діяльності УПА, які знайшли своє яскраве відображення в українсько-польських семінарах. Найявністю значного комплексу історичних фактів, подій та статистичних даних, що містяться в доповідях та дискусіях, говорить про значну фактологічну цінність матеріалів, особливе місце в яких посідають вже згадані хронологія подій і удокументування людських втрат. Проте не варто перебільшувати їх значення, адже інколи цінніший фактаж можна знайти у відповідній літературі.

Набагато більша цінність видання з методологічної точки зору. Зокрема, широка бібліографія та джерельна база, на які посилаються доповідачі, дуже допоможуть досліднику. Вони не лише поповнять його картотеку, але й покажуть особливості кожної з історіографій у доборі матеріалу та літератури.

Діалектика польських і українських рефератів та дискусій дозволить відчутти динаміку і багатогранність історичного процесу, дасть змогу зрозуміти УПА як феномен не лише в рамках історії України, але в історії загалом. У підсумку це сприятиме ревізії³⁶ історії УПА як об'єктивного, самодостатнього процесу. Історія явища, що мало взаємозв'язок з іншими явищами й характеризувалося відповідною епохою.

Крім того, матеріали виступають потужним джерелом нової тематики, присвяченої проблемам української самооборони, взаємовідносин УПА із суспільством, Церквою, людиною; організаційним, військовим, соціально-економічним та іншим аспектам діяльності Армії тощо. Безперечно, у методологічному плані кожен читач знайде там для себе щось нове.

³⁶ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог / За ред. М. Телеус, Ю. Шаповал. – Київ, 2000. – С. 72–73.

Політична оцінка матеріалів дещо неоднозначна. Насамперед відсутність державного сприяння з українського боку зумовила проведення семінарів на, м'яко кажучи, регіональному рівні Луцького держуніверситету, в той час як у Варшаві семінари мали загальнопольське значення. Цей факт є черговим свідченням ставлення нинішнього керівництва країни до проблеми УПА загалом, яке лише завдяки свідомій позиції переважної частини української делегації не відобразилося у наслідках дискусії.

З іншого боку, семінари стали новим кроком на шляху поліпшення українсько-польських відносин та подолання обопільних стереотипів. У зв'язку з цим є небезпека, що узгодження і розбіжності, що містяться у виданнях, часто можуть трактуватися як черговий нормативний документ, на який "бажано" посилатися при вивченні проблеми, що спричинюватиме формалізацію науки в подальшому.

У загальному, матеріали міжнародних семінарів "Україна-Польща: важкі питання", з огляду на свою фактологічну і методологічну цінність, мають важливе значення у дослідженні історії УПА періоду Другої світової війни. Хочеться сподіватися, що вони сприятимуть якісному перелому в процесі розвитку української історичної науки та долучатися до активізації вивчення актуальної сьогодні проблеми українсько-польського конфлікту.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ: "ТРЕТІЙ ФРОНТ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ: 1939–1947 РОКИ"

12 травня 2003 року у Львові Історично-філософська секція НТШ і Центр досліджень визвольного руху провели наукову конференцію, присвячену проблемам українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни – "Третій фронт у Західній Україні: 1939–1947 роки". Ця тема набула надзвичайно актуального звучання у зв'язку з відзначенням подій 1943 року на Волині та прагненням польської сторони у його контексті домогтися засудження на державному та суспільному рівнях діяльності Української Повстанської Армії.

В ажіотажі довкола нав'язаної ззовні річниці керівництво нашої країни та окремі організації, прикриваючись мотивами розвитку демократії, закладають основи для розкаяння за антипольські злочини УПА. При цьому вони явно оминають потребу з'ясувати суть самої проблеми. Глибоко переконані в тому, що такий поверховий підхід не відповідає ні національним інтересам України, ні тим більше будь-яким науковим принципам, львівські історики основною метою кон-

ференції визначили поглиблення бачення причин і наслідків конфлікту та формулювання відповідних науково обґрунтованих висновків, які були б основою позиції української історіографії, влади та громадських організацій при доведенні безпідставності обвинувачень та домагань з боку наших західних сусідів. Для реалізації поставлених завдань до участі у цьому науковому форумі були запрошені відомі в Україні та за її межами історики-професори Ярослав Дашкевич, Володимир Косик, Степан Макарчук, Володимир Сергійчук, Юрій Сливка, а також молоді дослідники – Володимир В'ятрович, Олександр Дарованець, Микола Посівний та інші. Окрім того, запрошено учасників визвольних змагань, зокрема командувача УПА Василя Кука, представників громадських організацій та журналістів. Прагнучи ґрунтовно і комплексно розглянути поставлену проблему, доповідачі порушили низку її ключових аспектів. Зокрема, об'єктом їхнього дослідження були: польський фактор в історії та сьогоденні України; українсько-польський конфлікт, його причини та наслідки; роль населення Західної України в планах політичних сил у роки війни; боротьба ОУН з репресивною політикою польської влади та її позиція щодо Польщі загалом у міжвоєнний період; антиукраїнський терор Війська Польського в 1939 році; спроби українсько-польських переговорів під час війни; висвітлення польською історіографією українсько-польського конфлікту та інше. У виголошених промовах та дискусіях учасники конференції дійшли наступних висновків:

– українсько-польський конфлікт потребує ґрунтовного вивчення; українсько-польське протистояння необхідно розглядати в широкому контексті його причин з міжвоєнного періоду та часу світової війни і не обмежуватися 1943–1944 роками, які були лише частиною комплексу подій 1939–1947 рр.;

– українські акції проти поляків не мали спланованого чи геноцидного характеру, як вважають численні польські дослідники. Вони були реакцією народних мас на політику Польщі у міжвоєнний період, на терор польського національного підпілля і поляків у допоміжній поліції та радянській партизанці;

– польська сторона проводила численні антиукраїнські акції, джерелом яких був великодержавний шовінізм, що особливо яскраво виражався у прагненні зберегти кордон 1939 року;

– ОУН-УПА завжди підтримували право кожного народу на державність у своїх етнічних межах; на основі цього переконання вони намагалися порозумітися і з польською стороною, залучивши її при цьому до боротьби з гітлерівським та сталінським режимами. Проте через несприйняття більшістю польського суспільства думки про незалежність України усі спроби налагодити співпрацю між обома підпіллями або зазнавали краху, або обмежувались локальним характером;

– українсько-польське протистояння висвітлюється польською історіографією переважно у вузьконаціональному, односторонньому та джерельно обмеженому руслі. В результаті дослідженням притаманні антиукраїнські стереотипи та упередження.

Також об'єктом жвавих обговорень стала реакція українського суспільства та особливо української влади на домагання з польського боку осудити УПА. Учасники конференції зійшлися на тому, що ажіотаж, піднятий навколо подій на Волині, – це українофобська акція польських шовіністів, спрямована на фальсифікацію та викривлення історії. На жаль, сьогоденне керівництво нашої країни не може відповідним чином захистити історичну правду та пам'ять свого народу. Разом з окремими мас-медійними угрупованнями воно задля політичних та фінансових дивідендів втратило будь-яку моральну відповідальність, а тому здатне на кроки, які суперечать інтересам української державності. Українська сторона, – як переконані дослідники та присутні на конференції представники громадських організацій, – не повинна в односторонньому порядку просити вибачення за волинську трагедію, оскільки це було б рівнозначним вибаченню за прагнення до національного визволення. Оскільки українсько-польський конфлікт часто використовується різноманітними силами для реалізації власних політичних цілей, існує нагальна потреба переведення цієї проблеми у

сферу наукового опрацювання. Єдиним шляхом для цього буде активізація її досліджень в Україні. Дуже важливим моментом проведення самої конференції був не лише її високий організаційний рівень, забезпечений Я. Дашкевичем та В. В'ятровичем, але насамперед участь значної кількості молодих дослідників, на яких в основному і покладаються завдання подальшого вивчення порушених у ній питань. В цілому проведена конференція засвідчила, що, незважаючи на намагання певних кіл українського суспільства створити "атмосферу покаяння", є національно свідомі дослідники, які, керуючись тверезою оцінкою ситуації та принципом наукової об'єктивності, здатні за допомогою ґрунтовного вивчення та дискусії відстояти історичну правду, честь та гідність свого народу.

Сучасні тенденції вивчення проблеми в Польщі не залишаться поза увагою з боку української сторони та отримають гідну відповідь.

Центр досліджень визвольного руху

Український визвольний рух

Збірник 1

Відповідальний редактор – Володимир В'ятрович

Літературний редактор – Марія-Мирослава Ізбенко

Дизайн – Ольга Сало

Верстка – Михайло Сенчишин

Відповідальна за випуск – Ярина Ясиневич

Віддруковано в друкарні видавництва "Мс"